

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова праця на
правах рукопису

ШЕРШЕЛЬ ОЛЬГА ВІКТОРІВНА

УДК 340.12

**ДИСЕРТАЦІЯ
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ
І СВОБОД ЛЮДИНИ**

08 – Право

081 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **О. В. Шершель**

Науковий керівник: **Наталія Вадимівна Кушакова-Костицька,**
доктор юридичних наук, професор

КИЇВ – 2025

АНОТАЦІЯ

Шершель О. В. Філософсько-правові засади обмеження прав і свобод людини. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2025.

Аналіз особливостей становлення наукової думки та практики щодо обмеження прав і свобод людини дає підстави дійти таких висновків:

1. Дослідження обмеження прав і свобод людини, а відповідно й оцінка правомірності їх встановлення можливе лише в межах природного праворозуміння. Водночас з огляду на обов'язковість приписів закону й забезпечення їх виконання під дією державного примусу засобами унеможливлення неправомірних обмежень прав і свобод людини є дотримання під час прийняття правових актів вимог щодо їх якості (правової визначеності, передбачуваності, необхідності тощо) та існування належних процедур їх прийняття (парламентських процедур тощо), що є предметом доробок прибічників позитивістського праворозуміння.

2. Поняття обмежень прав і свобод людини вітчизняними вченими визначається через: 1) звуження змісту й обсягу прав та свобод людини; 2) обмеження їх реалізації; 3) втручання в індивідуальну автономію/свободу; 4) порушення сутності права.

3. Неправомірне обмеження прав і свобод людини притаманне тоталітарним режимам, оскільки за їх влади регулювання будь-яких відносин відбувається виключно з погляду захисту інтересів держави (які визначають законодавці). В основу правової системи держави за тоталітарного режиму покладено позитивістський тип праворозуміння. Ігноруючи індивідуальність людини, у такій державі особа «виховується» через пропаганду, контроль, терор і репресії.

4. Ідеї щодо природності прав і свобод людини і недопустимості їх свавільного обмеження державою, закладені в класичній філософії, дістали

подальший розвиток сьогодні. Для сучасної філософії права цінність людини й відповідно її прав і свобод є однією з визначальних тем, а проблема визначення меж втручання в природні права людини є постійним предметом філософсько-правових дискурсів.

Установлено, що порушення сутності прав і свобод людини під час встановлення їх обмежень недопустимо. З огляду на це розмежовано правомірні та неправомірні обмеження. Правомірними обмеженнями права та свободи людини вважатимуться ті, які не порушують сутності відповідного права чи свободи й не суперечать акту, який міститься вище в ієрархії правових актів.

Сутність права та свободи людини визначається з огляду на забезпечення людині: 1) свободи дій; 2) вільного розвитку (закріплення механізмів (процедур), які створюють реальні можливості для здійснення прав і свобод); 3) поваги до її гідності (визнання вродженої цінності особи, її особистості); 4) рівності можливостей (захист від невиправданої дискримінації та упередженого ставлення).

Порушення сутності права чи свободи людини встановлюється в конкретному випадку з огляду на «образ людини». «Образ людини» формується, враховуючи конституційні цінності, зокрема положення частини першої статті 3 Конституції України, за якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Необхідність визначення «Образу людини» зумовлена тим, що: 1) права і свободи людини взаємопов'язані, взаємозалежні (окремі права та свободи є умовою реалізації інших тощо). Відповідно дослідження правомірності обмеження одного права та свободи людини здійснюється одночасно з оцінкою забезпечення реалізації/захисту прав і свобод інших осіб; 2) Конституція України не є повністю нейтральною щодо прав і свобод людини та передбачає можливість обмеження окремих з них більшою мірою, ніж інших (зокрема, в умовах воєнного і надзвичайного станів), тож конституційні цінності дають змогу визначити оптимальний

обсяг обмежень прав і свобод людини залежно від їх виду. «Образ людини» дає змогу визначитися щодо правомірності чи неправомірності обмежень «нових» прав і свобод, виникнення яких зумовлено науково-технічним прогресом (зокрема, право надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації та/або здійснення діяльності, пов'язаної з трансплантацією анатомічних матеріалів людині), здійснити новелізацію положень Конституції України.

Вимоги щодо правомірного обмеження прав і свобод людини: 1) якість правового регулювання суспільних відносин (чітке, однозначне, прогнозоване тощо); 2) пропорційне втручання. Правомірна мета уможливорює визначити найбільш відповідну форму обмеження прав і свобод.

Установлено, що дослідження форми обмеження прав і свобод людини має здійснюватися, зважаючи на діалектичну єдність форми та змісту, первинності змісту щодо форми. Форма обмежень визначається як зовнішнє оформлення (втілення) змісту обмежень прав і свобод людини, яка має внутрішню структуру (сферу застосовування, коло осіб, до яких застосовують обмеження, тощо) і встановлюється пропорційно (розмірно) до мети обмеження. У разі зміни зовнішніх обставин необхідно обрати ту форму обмеження, яка найбільше відповідає умовам, що склалися.

Виокремлюються такі форми обмеження прав і свобод особи: 1) абсолютна заборона на здійснення певних дій щодо реалізації права; 2) призупинення реалізації окремого права та свободи; 3) зміна/скасування складових конституційного права особи; 4) зобов'язання вчинити певні дії (обов'язки); 4) відповідальність.

Обмеження прав і свобод людини встановлюються виключно Конституцією і законами України. На підставі й відповідно до їх приписів регулювання питань застосування обмежувальних заходів здійснюється на рівні підзаконних актів.

Правове регулювання обмежень прав і свобод людини першого покоління відбувається передусім з огляду на принцип «мінімального втручання у свободу» дій особи. Вимога реалізувати право на достатній життєвий рівень покладає на державу обов'язок забезпечити «мінімальний рівень» прав і свобод людини другого покоління, який у Конституції України визначається за допомогою словосполучень «безоплатна освіта», «не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом», «мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки», «достатній життєвий рівень». Оцінка правомірності обмеження соматичних прав здійснюється під час дослідження порушення сутності прав першого й другого поколінь, насамперед права на життя та недоторканність особистого та сімейного життя.

Проблеми глобального характеру (терористична діяльність, епідемії, забруднення навколишнього природного середовища, військові конфлікти) зумовлюють необхідність встановлення однакових критеріїв щодо обмеження певних прав і свобод людини. Водночас через «конституційну ідентичність» держава виробляє власні підходи до врегулювання обмежень окремих прав і свобод людини. Крім того, сучасні геополітичні процеси зумовлюють встановлення окремих регіональних особливостей обмежень прав і свобод людини.

З метою захисту національних інтересів передбачена можливість обмеження прав і свобод в інтересах національної безпеки із застосуванням м'яких заходів войовничої демократії. Під час вирішення питання щодо встановлення обмежень прав і свобод людини, в тому числі ті, які стосуються виборчих прав, необхідно зважити на конституційні вимоги й необхідність запровадження принципу індивідуалізації покарання.

Запобігти неправомірному обмеженню прав і свобод людини можливо, застосовуючи чинні механізми демократії, передусім через незалежний суд, який керується духом права, самообмеження влади, громадянське суспільство, правосвідомість громадян, якісну освіту.

До перспективних напрямів наукових досліджень належать: дослідження правової природи права на вільний розвиток; історіографічний огляд обмеження прав і свобод людини в Україні; обмеження права на соціальний захист в Україні; особливості запровадження заходів воєнної демократії з огляду на виклики сучасності. У практичному – необхідно виробити дієві механізми щодо дотримання вимог правомірності обмеження прав і свобод людини як суб'єктами правотворчої діяльності, так і правозастосовними органами.

Ключові слова: обмеження прав і свобод людини, сутність права, образ людини, природне право, форми обмеження, судовий захист, національна безпека, глобалізація.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Шершель О. В. Обмеження прав публічних службовців: проблемні питання. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2. С. 103–108. DOI: <https://doi.org/10.33270/02222402.103>. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1520/1514>.
2. Шершель О. В. Обмеження прав людини: філософсько-правовий аспект. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (25). С. 180–186. DOI: <https://doi.org/10.33270/01232502.180>. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1559>.
3. Шершель О. В. Методологічні підходи у дослідженні обмежень прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2. С. 136–143. DOI: <https://doi.org/10.33270/02232602.136>. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1614>.
4. Шершель О. В. Обмеження прав людини в інтересах держави в тоталітарних державах як вияв позитивістської концепції праворозуміння. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 1. С. 133–141. DOI: <https://doi.org/10.33270/01242702.133>. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1630>.
5. Шершель О. В. Обмеження прав і свобод людини за формою. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 2. С. 106–115. DOI: <https://doi.org/10.33270/02242802.106>. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1660>.
6. Шершель О.В. Обмеження прав і свобод людини як прояв законів діалектики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 86. С. 294–299. (Серія «Право»). DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.44>. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/320177>.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Шершель О.В. Методологічні аспекти дослідження обмеження прав людини. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Наук.-практ. кругл. столу, присвяченого 75-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 8 груд. 2023 р.)*. Хмельницький: Хмельниц. ун-т. упр. та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 140–142;

8. Шершель О.В. Проблемні питання регулювання обмежень прав людини у повоєнний час. *Правова парадигма відновлення України: проблеми та перспективи: матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, Національн. авіаційн. ун-т., 23 лют. 2024 р.)*. Тернопіль: Вектор, 2024. С. 276–278;

9. Шершель О. В. Окремі питання встановлення обмежень прав публічних службовців. *Правове забезпечення трансформації діяльності органів публічної влади для відновлення України: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., приуроченої до 28-ї річниці прийняття Конституції України (м. Київ, 25 черв. 2024 р.)*. Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. С.131–134.

10. Шершель О.В. Окремі питання обмеження прав і свобод людини в рішеннях судів (законодавчі упущення). *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: зб. тез Наук.-практ. кругл. столу, присвяченого 76-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 10 груд. 2024 р.)*. Хмельницький: Хмельниц. ун. упр. та права імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 109–112.

ABSTRACT

Sher shel O.V. Philosophical and legal foundations of restrictions of human rights and freedoms. Manuscript. Kyiv, 2025.

Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in specialty 081 «Law». The National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2025.

The analysis of the peculiarities of the formation of scientific thought and practice regarding the restriction of human rights and freedoms gives reasons to the following conclusions:

1. The study of restrictions on human rights and freedoms, and, accordingly, the assessment of the legality of their establishment, is possible only within the framework of natural law understanding. At the same time, given the binding nature of the law and the enforcement of its provisions under state coercion, the means of preventing unlawful restrictions on human rights and freedoms are to comply with the requirements for their quality (legal certainty, predictability, necessity, etc.) and the existence of proper procedures for their adoption (parliamentary procedures, etc.), which is the subject of the work of supporters of positivist legal understanding.

2. The concept of restrictions on human rights and freedoms is defined by national scholars through: 1) restricting the content and scope of human rights and freedoms; 2) restriction of their implementation; 3) interference with individual autonomy/freedom; 4) violation of the essence of law;

3. The unlawful restriction of human rights and freedoms is inherent in totalitarian regimes, since under their rule, the regulation of any relations is carried out exclusively in terms of protecting the interests of the state (which are determined by legislators). The legal system of a state under a totalitarian regime is based on a positivist type of legal understanding. Ignoring the individuality of a person, in such a state, a person is «educated» through propaganda, control, terror and repression;

4. Ideas about the naturalness of human rights and freedoms and the impossibility of their arbitrary restriction by the state, laid down in classical philosophy, have been further developed today. For the modern philosophy of law, the value of a person and, accordingly, his or her rights and freedoms is one of the defining themes, and the problem of determining the limits of interference with natural human rights is a constant subject of philosophical and legal discourses.

It is established that the violation of the essence of human rights and freedoms when establishing their restrictions is unacceptable. With this in mind, lawful and unlawful restrictions are distinguished. Legitimate restrictions on a human right or freedom are those which do not violate their essence and do not contradict an act which is higher in the hierarchy of legal acts.

The essence of human rights and freedoms is determined in terms of ensuring a person: 1) freedom of action; 2) free development (consolidation of mechanisms (procedures) that create real opportunities for exercising rights and freedoms); 3) proper treatment of dignity (respect for the personality, recognition of the inherent value of the individual, his or her personality); 4) equality of opportunities (protection against unjustified discrimination and biased treatment).

Violation of the essence of a human right or freedom is determined in a particular case based on the image of the Human. The image of the Human is formed taking into account constitutional values, in particular the provisions of part one of Article 3 of the Constitution of Ukraine, according to which the human being, his or her life and health, honour and dignity, inviolability and security shall be recognised in Ukraine as the highest social value. The need to define the image of the Human is due to the fact that: 1) human rights and freedoms are interrelated and interdependent (some rights and freedoms are a condition for the realization of others, etc.) Accordingly, the study of the legality of restricting one human right and freedom is carried out simultaneously with the assessment of ensuring the realization/protection of the rights and freedoms of others; 2) the Constitution of Ukraine is not completely neutral with regard to human rights and freedoms and provides for the possibility of restricting some of them to a greater extent than

others (in particular, in martial law and states of emergency), so constitutional values allow determining the optimal scope of restrictions on human rights and freedoms depending on their type. The Image of a Human allows us to determine the legality or illegality of restrictions on 'new' rights and freedoms resulting from scientific and technological progress (in particular, the right to provide medical care with the use of transplantation and/or activities related to the transplantation of human anatomical materials), and to novelise the provisions of the Constitution of Ukraine.

Requirements for legitimate restriction of human rights and freedoms: 1) the quality of legal regulation of social relations (clear, unambiguous, predictable, etc.); 2) proportionate interference. A legitimate purpose allows determining the most appropriate form of restriction of rights and freedoms.

It is determined that the study of the form of restriction of rights and freedoms should be carried out taking into account the dialectical unity of form and content, and the primacy of content over form. The form of restrictions is defined as the external layout (embodiment) of the content of restrictions on human rights and freedoms, which has an internal structure (scope of application, set of people to whom restrictions are applied, etc.) and is established in (relatively) to the purpose of restriction. In case of changes in external circumstances, it is necessary to choose the form of restriction that best suits the current conditions.

The following forms of restriction of human rights and freedoms are distinguished: 1) an absolute prohibition on certain actions to exercise a right; 2) suspension of the exercise of a particular right and freedom; 3) change/cancellation of components of a person's constitutional right; 4) obligation to perform certain actions (duties); 4) liability.

Restrictions on human rights and freedoms are established exclusively by the Constitution and laws of Ukraine. On the basis of and in accordance with their provisions, the application of restrictive measures is regulated at the level of bylaws.

The legal regulation of restrictions on human rights and freedoms of the first generation is primarily based on the principle of «minimal interference with the freedom» of a person's actions. The requirement to exercise the right to an adequate standard of living imposes on the state the obligation to ensure a «minimum level» of human rights and freedoms of the second generation, which is defined in the Constitution of Ukraine by the phrases «free education», «not lower than the subsistence level established by law», «minimum duration of rest and paid annual leave», «adequate standard of living». The legitimacy of restrictions on somatic rights is assessed when examining violations of the essence of the rights of the first and second generations, primarily the right to life and to inviolability of personal and family life.

Global issues (terrorist activities, epidemics, environmental pollution, military conflicts) necessitate the establishment of uniform criteria for the restriction of certain human rights and freedoms. At the same time, due to the «constitutional identity», the state develops its own approaches to regulating restrictions on certain human rights and freedoms. In addition, modern geopolitical processes lead to the establishment of certain regional peculiarities of restrictions on human rights and freedoms.

In order to protect national interests, the possibility to restrict rights and freedoms in the interests of national security with the use of soft measures of militant democracy is created. When solving the issue on the establishment of restrictions on human rights and freedoms, including those related to electoral rights, it is necessary to take into account constitutional requirements and the need to introduce the principle of individualization of punishment.

Prevention of unlawful restrictions on human rights is possible through effective mechanisms of democracy, primarily an independent court guided by the spirit of law, self-restraint of the authorities, civil society, legal awareness of citizens, and quality education.

Promising areas of research include: a study of the legal nature of the right to free development; a historiographical review of the restriction of human rights

and freedoms in Ukraine; restrictions on the right to social protection in Ukraine; and the peculiarities of introducing measures of militant democracy taking into consideration the challenges of our time. In practical terms, it is necessary to develop effective mechanisms to ensure compliance with the requirements of the legality of restrictions on human rights and freedoms by both lawmakers and law enforcement agencies.

Key words: restriction of human rights and freedoms, rule of law, essence of rights, image of the Human, natural law, forms of restriction, judicial protection, national security, globalization.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ	25
1.1. Бібліографічний огляд досліджень обмеження прав і свобод людини..	25
1.2. Методологія дослідження обмеження прав і свобод людини.....	37
1.3. Історіографічний огляд обмеження прав і свобод людини	48
Висновки до розділу 1	69
РОЗДІЛ 2. ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ	72
2.1. Обмеження прав і свобод людини як прояв законів діалектики	72
2.2. Обмеження прав і свобод людини за формою.....	94
2.3. Обмеження прав і свобод людини за змістом.....	108
Висновки до розділу 2	135
РОЗДІЛ 3. ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ УКРАЇНИ	139
3.1. Характеристика обмеження прав і свобод людини в умовах глобалізаційних процесів	139
3.2. Особливості практики обмеження прав і свобод людини в сучасній Україні	152
3.3. Обмеження прав і свобод людини як захід захисту національної безпеки України.	162
Висновки до 3 розділу	175
ВИСНОВКИ	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	185
ДОДАТКИ	212

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. За Конституцією України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (частина перша статті 3). Ці та інші конституційні положення визначають вимоги до органів влади щодо встановлення обмежень прав і свобод людини.

Динаміка розвитку суспільних відносин (поява нових прав у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу, трансформацією моральних установок на окремі права і свободи тощо) та еволюція їх нормативного регулювання зумовлюють необхідність постійного аналізу й узагальнення критеріїв можливого втручання у сферу прав і свобод людини.

Крім того, виклики як глобального (тероризм, війна, інфекційні захворювання), так і внутрішнього характеру (корупція, злочинність, економічна, демографічна ситуація) змушують постійно переглядати встановлені обмеження прав і свобод людини, корегувати їх форми (вдаючись іноді до досить жорстких заходів). Такі обмеження не завжди сприймаються громадянами як необхідні й правомірні. Про це свідчить статистика звернень до Конституційного Суду України та судів системи судоустрою України щодо оскарження конституційності приписів законів або законності рішень органів державної влади.

Тому особливої актуальності набуває дослідження філософсько-правових засад втручання держави у свободу людини в межах концепції природного права.

Важливість такого дослідження підкреслює й той факт, що механізм правового регулювання прав і свобод людини формується в тому числі в результаті доктринальних напрацювань науковців та юридичних і правових позицій судів, в першу чергу Конституційного Суду України і Верховного Суду. Хоча в Україні в правових актах не застосовується поняття прецеденти, водночас приписи щодо врахування правових позицій

Верховного Суду щодо застосування норм права у подібних правовідносинах дають змогу стверджувати про його фактичне існування. У судових рішеннях не лише відтворюються норми позитивного права, а й використовуються та розвиваються науково обґрунтовані аргументи, які є частиною правової доктрини. Необхідність використання наукової доктрини у формуванні законодавства підтверджується тим фактом, що неправомірні обмеження прав і свобод людини викликають невдоволення суспільства і, як наслідок, можуть призвести до протестів або ігнорування вимог неправових по суті приписів законів. До того ж визнання норми неконституційною призводить не лише до зниження довіри до тих, хто ухвалює правові акти, а й до непередбачуваних видатків з бюджету і відповідно його розбалансування.

Варто відзначити, що для наукового розуміння сутнісного явища обмеження прав і свобод людини необхідно дослідити не тільки його сучасне розуміння, а й історичне становлення обраної проблематики.

Питання щодо свободи, справедливості й рівності було предметом філософських роздумів, починаючи з античності. В епоху Відродження та Просвітництва філософи шукали способи утвердження свободи людини. За словами Ж.-Ж. Руссо людина народжується вільною, проте вона скрізь у кайданах. Свобода індивіда стала цінністю лібералізму, одним із головних питань якого є встановлення правомірності мети її обмеження. Формування ліберальної ідеї, утвердження ідеї пріоритетності прав і свобод людини, визнання людини найвищою соціальною цінністю закріплено в багатьох конституціях та міжнародних документах.

Серед зарубіжних учених, які досліджували питання щодо меж втручання у свободу особи, – Р. Дворкін, Г. Радбук, Дж. Ролз, Ф. Хайек, Дж. Фінніс, Л. Фуллер.

У вітчизняній науці тема можливості обмеження прав і свобод людини була предметом наукових пошуків С. Головатого, О. Грищук, Д. Гудими, М. Козюбри, М. Костицького, О. Лотюк, С. Максимова, І. Панкевича,

С. Погребняка, П. Рабіновича, С. Рабіновича, М. Савчина, О. Скрипнюк, С. Шевчука та ін.

Окремі аспекти інституту обмеження прав і свобод людини та громадянина було досліджено в наукових роботах О. Андрієвської, А. Мерник, І. Панкевича, Н. Кушакової-Костицької та ін.

Визнаючи вагомий внесок науковців у вивчення загальної проблематики обмеження прав і свобод особи, зазначимо, що окремого філософсько-правового аналізу цього питання не проведено.

Саме такий аналіз дасть змогу визначити інститут обмеження прав і свобод людини не лише як самостійний інститут конституційного або іншої галузі права, а і в його широкому філософському розумінні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, затвердженої Указом Президента України від 7 вересня 2021 року № 487/2021, Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021, Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021–2025 роки, затвердженої постановою загальних зборів Національної академії правових наук від 26 березня 2021 року № 12–21. Робота відповідає тематиці наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки, затвердженої наказом Міністерства внутрішніх справ України від 11 червня 2020 року № 454, та Тематиці наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2025–2029 роки, затвердженої наказом Міністерства внутрішніх справ України від 21 травня 2024 року № 326 та виконана відповідно до Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2021–2024 роки (рішення Вченої ради НАВС від 21 грудня 2020 року, протокол № 23).

Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 29 листопада 2022 року (протокол № 15).

Мета і завдання дослідження. *Мета дисертаційної роботи* – дослідження теми обмеження прав і свобод людини з філософсько-правового ракурсу на підставі аналізу і узагальнення доктринальних розробок вчених, вітчизняного і зарубіжного законодавства та практики його застосування.

Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких *завдань*:

- здійснити огляд наукових досліджень питання обмеження прав і свобод людини;
- визначити методологію дослідження обмежень прав і свобод людини;
- проаналізувати генезис впровадження ідей щодо неможливості свавільного обмеження прав і свобод людини; на прикладі функціонування окремих тоталітарних режимів довести, що обґрунтування обмеження прав і свобод людини виключно інтересами людини призводить до свавілля і, як наслідок, нівелювання цінності людини;
- проаналізувати обмеження прав і свобод людини в їх системному зв'язку та визначити правові акти, якими регулюються такі обмеження;
- виокремити підстави щодо правомірного обмеження прав і свобод людини;
- визначити форми обмежень прав і свобод людини, провести їх класифікацію;
- охарактеризувати основні проблеми обмежень прав і свобод людини в умовах глобалізаційних процесів;
- дослідити особливості практики обмеження прав і свобод людини в Україні;
- дослідити необхідність встановлення обмежень в інтересах національної безпеки.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають із приводу правового регулювання обмеження прав і свобод людини.

Предмет дослідження – філософсько-правові засади обмеження прав і свобод людини.

Методи дослідження. Методологічну базу наукового дослідження становлять філософські, загальнонаукові та спеціально-правові методи й підходи, використання яких зумовлене поставленою метою, завданнями, об'єктом і предметом дослідження. У структурі методологічних підходів використовувався історичний метод, який дав змогу дослідити у хронологічній послідовності процес утвердження ідеї природності прав і свобод людини, неможливості їх свавільного обмеження (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3).

Пошук компромісу між інтересами людини та суспільства, конфлікт між якими виникає під час здійснення правового регулювання суспільних відносин зумовили необхідність дослідження теми обмежень прав і свобод людини з погляду діалектики (розділ II). Зокрема, діалектичний метод уможливив дослідити єдність змісту та форми обмежень прав і свобод людини, первинність змісту щодо форми (підрозділ 2.2). За допомогою герменевтичного методу виокремлено вимоги щодо сутності права/свободи людини (розділ II). Аксиологічний підхід застосовувався у процесі характеристики можливих критеріїв обмеження прав і свобод особи, зокрема, враховуючи конституційні цінності під час дослідження питання правомірності їх встановлення (розділ II). Метод класифікації та системно-структурний метод дав змогу визначити систему правових актів, що регулюють питання обмеження прав і свобод людини (підрозділ 2.2).

Формально-логічний і структурно-логічний методи використано для виокремлення особливостей державної політики у встановленні обмежень прав і свобод, міжнародних стандартів (розділ III).

Емпірична база дослідження ґрунтується на узагальненні практики Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України, Верховного Суду. Нормативна база дисертаційного дослідження – Конституція України, міжнародні правові акти, а також правові акти України.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що представлена робота є першим комплексним аналізом філософсько-правових засад обмеження прав і свобод людини в межах інтегративних понять сутності права чи свободи людини та «образ людини». У дисертації на основі системного вивчення проблем наукового, нормативного та практичного характеру запропоновано визначення сутності права чи свободи людини, форм обмеження прав і свобод людини та їх класифікацію, вимог до правомірного обмеження прав і свобод людини. У результаті дослідження обраної теми здобувачем особисто отримано низку нових положень, які виносяться на захист, зокрема:

вперше:

– доведено, що для вирішення питання щодо правомірності обмеження прав і свобод людини необхідне виокремлення їх сутності, враховуючи «образ людини». «Образ людини» формують конституційні цінності, зокрема, положення Основного Закону України, які закріплюють права і свободи людини. Конституція України не є повністю нейтральною у ціннісному визначенні прав і свобод людини: обмеження одних прав і свобод людини здійснюється у зв'язку з необхідністю реалізації/захисту інших, забороняється обмеження окремих прав і свобод в умовах воєнного та надзвичайного стану тощо. З огляду на це «образ людини» дає змогу визначити місце права чи свободи людини в системі інших прав і свобод. Сутність прав і свобод людини формалізується у їх змісті та обсязі;

– доведено, що обраний в основу політичної та правової системи держави підхід до встановлення прав і свобод людини, який базується на позитивістському підході, і відсутність дієвих демократичних інститутів може призвести до утвердження тоталітарного режиму;

– доведено необхідність під час дослідження теми обмеження прав людини застосувати методи, характерні як для природного, так і позитивістського праворозуміння;

– доведено, що вибір форми обмежень прав і свобод людини обумовлений метою запровадження таких обмежень, акцентовано на важливості своєчасної зміни «застарілої» форми на нову, залежно від обставин (економічних, соціальних, природних та інших чинників);

– запропоновано виокремити як окрему форму обмеження прав і свобод людини – скасування складового конституційного права людини, не конкретизованого в Конституції України;

– обґрунтовано, що обмеження прав і свобод першого покоління (особистих і політичних), а також права власності має здійснюватися передусім з огляду на необхідність «мінімального втручання у реалізацію цього права (свободи)»; соціально-економічних прав і свобод – з дотриманням принципу «забезпечення обов'язкового мінімального рівня»;

удосконалено:

– узагальнення підходів вітчизняних науковців до визначення поняття «обмеження прав і свобод людини», серед яких воно розглядається через: 1) звуження їх змісту й обсягу; 2) обмеження їх реалізації; 3) втручання (обмеження) в автономію/свободу людини; 4) порушення сутності права;

– дослідження обмежень прав і свобод людини шляхом введення понять «правомірні» і «неправомірні» обмеження. Правомірні обмеження – це закріплені в законі можливості особи, які не порушують сутності права або свободи й відповідають акту, який міститься вище в ієрархії правових актів;

– визначення сутності права/свободи та критеріїв правомірних обмежень прав і свобод людини. Сутність права чи свободи людини визначається з огляду на можливість під час його реалізації забезпечення: 1) свободи (дій) особи (як захист від втручання); 2) вільного розвитку (закріплення механізмів (процедур), які створюють реальні можливості для здійснення прав і свобод); 3) гідності (поваги до особи); 4) рівності;

– визначення критеріїв щодо правомірного обмеження прав і свобод людини, яке передбачає вимоги: 1) щодо якості закону (зокрема, який

відповідає принципу правової визначеності як складового верховенства права); 2) пропорційності (домірності) втручання у свободу особи, не порушуючи сутності права і свободи людини;

– визначення системи правових актів, які передбачають обмеження прав і свобод людини. Зауважено, що обмеження прав і свобод людини встановлюються в Конституції України та законах і регулюються прийнятими на їх підставі підзаконними правовими актами, у яких визначається механізм застосування таких обмежень;

дістали подальшого розвитку:

– пропозиції щодо заміни формулювання в Конституції України «не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» на «сутність права і свободи людини не може бути порушена»;

– вирішення теоретичної проблеми застосування принципу верховенства права шляхом виокремлення відповідних тенденцій і необхідність об'єднання в цьому понятті формальних (дотримання належної процедури прийняття) та змістовних вимог (вимог щодо змісту, які трактують the rule of law як панування прав людини);

– ідеї щодо впливу наукової доктрини й практики Конституційного Суду України та судів системи правосуддя в Україні на формування законодавства стосовно обмеження прав і свобод людини;

– утвердження ідеї щодо природності прав людини у класичних правових ученнях;

– аналіз дискреційних повноважень суб'єкта правотворчої діяльності під час встановлення правомірного обмеження особистих, політичних, соціально-економічних і культурних прав;

– проблема співвідношення необхідності дотримання міжнародних стандартів у сфері обмеження прав і свобод людини та «конституційної ідентичності»;

– застосування концепції войовничої демократії у встановленні обмежень в інтересах національної безпеки та обґрунтування того, що такі

обмеження обумовлені передусім ідеєю захисту прав і свобод людини і, відповідно, суспільним інтересом.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що положення та висновки, пропозиції та рекомендації щодо застосування природного праворозуміння як концептуально-методологічного підходу, сформульовані в дослідженні, можуть бути використані у:

правотворчості – для підготовки проєктів нормативно-правових актів, стратегічних документів з питань захисту прав людини, проведення правової експертизи нормативно-правових актів, а також обґрунтування пропозицій щодо гармонізації вітчизняного законодавства з міжнародно-правовими стандартами;

практичній діяльності – у правозастосовній діяльності органів держави з метою дотримання принципу верховенства права, зокрема, при здійсненні ними дискреційних повноважень; фізичними та юридичними особами для захисту їх прав і свобод (акт впровадження від Представника Президента України у Конституційному Суді України від 26 червня 2025 року);

науковій діяльності – для подальших досліджень проблематики прав людини, для підготовки досліджень (акт Національної академії внутрішніх справ від 25 липня 2025 р. № 142-нд);

освітньому процесі – при вивченні навчальних дисциплін «Теорія права», «Філософія права», «Конституційне право» для підготовки методичних матеріалів, підручників, статей, навчальних посібників (акт Національної академії внутрішніх справ від 25 липня 2025 р. № 141-оп).

Особистий внесок здобувача. Висновки та рекомендації дисертаційної роботи, що становлять наукову новизну, розроблені відповідно до вимог законодавства України, сформульовані авторкою самостійно з дотриманням стандартів академічної доброчесності.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення, висновки та пропозиції автора представлені на науково-практичних конференціях та науково-практичних круглих столах: Захист прав людини в Україні: сучасний

стан та перспективи вдосконалення: Наук.-практ. круглий стіл, присвяч. 75-й річниці проголош. Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 8 груд. 2023 р.); Правова парадигма відновлення України: проблеми та перспективи : XIV Міжнар. конф. Нац. авіаційного ун-ту (м. Київ, 23 лют. 2024 р.); Правове забезпечення трансформації діяльності органів публічної влади для відновлення України : Всеукр. наук.-практ. конф., приуроч. до 28-ї річниці прийняття Конституції України (м. Київ, 25 черв. 2024 р.); Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення : наук.-практ. круглий стіл, присвяч. 76-й річниці проголош. Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 10 груд. 2024 р.).

Публікації. Сформульовані в дисертації основні положення та висновки відображено в десяти наукових публікаціях, серед яких: шість статей у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, чотири тези наукових доповідей, опублікованих за результатами участі в науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (287 найменувань) і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 219 сторінок, з них обсяг основного тексту – 170 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

1.1. **Бібліографічний огляд досліджень обмеження прав і свобод людини**

Дослідження обмеження прав і свобод людини починається з відповіді на запитання: права і свободи людини «даруються» чи «визнаються», де межа, коли таке обмеження стає неправомірним?

Тривалий період у нашій державі переважала думка, що права і свободи людини встановлюються, і держава має виключне право на їх обмеження.

Прибічники ідеї встановлення прав і свобод людини зауважують, що вираз «права є вродженими» має метафоричний сенс; права людини є наданими, водночас їх надання є частиною легітимного державного устрою [227, с. 48]; легітимність прав як законних основних прав походить від легітимності процесу закріплення прав у конкретному демократичному правовому суспільстві [227, с. 64–67].

Проте, позитивізм обмежений аналізом встановленого права, і його метод емпіричний, дескриптивний, аналітичний. І тому лише держава в особі державних органів у такому разі вирішуватиме, на які права та свободи особа має право. Якщо права й свободи людини розглядати виключно з цього погляду, то і дослідження обраної теми зводиться до характеристики історичного етапу розвитку суспільства, перевірки дотримання на предмет законності нормативно-правових актів і дій державних органів [248].

Як зазначає Л. Фуллер, позитивіст-аналітик розглядає право як односторонню проєкцію влади, що походить від легалізованого джерела й нав'язує себе громадянинові. Безсумнівно, позитивізм здатний визнати, що законодавець не має повноважень приймати певні типи законів, наприклад,

коли це забороняє конституція, але жоден сучасний позитивіст не визнає обмежень, що містяться в самому «праві». Він не вбачає законодавця та громадянина у взаємодії один з одним, а тому не здатен зрозуміти, що створення ефективної взаємодії між ними є істинною складовою закону [231, с. 180–182].

Саме тому питання щодо правомірності встановлених обмежень прав і свобод людини повинні досліджуватися передусім з позиції їх природності та повинні ґрунтуватися на законах, які існують незалежно від волі правотворця. Це відповідає ідеї правової держави, в якій панує принцип верховенства права, дія якого визнана в Україні [248].

Природні права визначають моральний простір або свободу, в якому особа може діяти без втручання інших осіб [256, с. 680–681].

У межах природно-правової доктрини право має свій зміст, незалежний від моральних коливань, засобів юридичної логіки, політичної доцільності; право містить незмінні константи, апелюючи до певного набору цінностей, від яких неможливо відмовитися і які неможливо змінити [236, с. 20].

Учені зазначають, що право, подібне до «непохитних законів мідян і персів», було ще в стародавніх цивілізаціях. Право Риму, як і інше стародавнє право, сформувалося за часів, коли вважалося, що право та інститути суспільного життя існували завжди, а ідея щодо створення права людьми була чужою [24, с. 117–120]. Так, вчення про закон і державу з позицій природного права ґрунтовно розробив Цицерон, який стверджував, що справедливість вимагає не шкодити іншим і не порушувати чужу власність [74, с. 14–15]. Він зауважував, що природне право не повинне встановлюватися або обмежуватися за допомогою сили.

Водночас в античні часи тлумачення принципу рівності здійснювалося з огляду на становище людини в суспільстві. За Цицероном рівність є несправедливою, якщо вона не враховує ступенів у соціальному становищі особи. За Арістотелем чоловік і жінка, раб і вільна особа мають різну природу і не можуть бути рівними [113, с. 64].

Одним із найвищих злетів природного права, його «золотий вік», за висловом Д. Ллойда, був період XVII–XVIII ст. – Ренесанс (Відродження) і Просвітництво [58, с. 17].

Філософ епохи Просвітництва Ж.-Ж. Руссо проголосив, що людина народжується вільною, проте скрізь у кайданах, він зауважив, що відмовитися від своєї свободи, все одно що відмовитися від себе як людини. Якщо й існують раби за природою, то лише тому, що були раби всупереч природі. Найперших рабів створила сила, а їх боягузтво увічнило це рабське становище [203, с. 9–16].

Сьогодні концепція природності прав є пріоритетною для правових систем більшості держав. Так, у Загальній декларації прав людини йдеться про «визнання» (а не створення) прав людини. За її ст. 29 «під час здійснення своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві» [45].

Відповідне застереження про закріплення, а не встановлення прав і свобод людини міститься і в конституціях окремих держав. Наприклад, в американському конституціоналізмі постійно підкреслюється, що це сам індивід наділив державу правом і обов'язком контролювати, аби його невіддільні права не порушувались. Як зауважує Л. Хенкін, Конституція США не створює, не встановлює і не дарує права [5, с. 17–18].

М. Костицький зазначає, що конституційні принципи не є винаходом сьогодення. Відповідні положення були закріплені в підсумкових актах французької та американської революцій XVII ст. і української революції початку XX ст. [75, с. 248].

У ч. 1 ст. 22 Конституції України, за якою права і свободи людини та громадянина, закріплені нею, не є вичерпними, йдеться саме про закріплення, а не встановлення прав і свобод людини. Конституція України обумовлює

сутність людських прав як природних (за походженням), а не тих, що ними людину «наділяє» держава [27, с. 623].

Коли ж обмеження прав і свобод людини вважатимуться правомірними?

Д. Мілль виправдовує підкорення індивідуальної спонтанності зовнішньому контролю лише щодо тих дій особи, які стосуються інтересів інших людей. Якщо хтось діє на шкоду іншим, то маємо випадок *prima facie* для того, щоб покарати його іменем закону [96, с. 21–22]. Як тільки окрема поведінка людини має негативні наслідки для інтересів інших, суспільство має її «оцінити» і визначити, чи буде втручання в такі дії особи сприяти загальному добробуту [96, с. 87]. Ф. Гаск стверджує, що стан свободи – це стан взаємин між людьми, коли примус одних супроти інших буде мінімальний [23, с. 19]. Дж. Фінніс вважає, що більшість прав підпорядковані або обмежені один одним або іншими аспектами загального блага, які означені такими словами як «суспільна мораль», «суспільне здоров'я» [230, с. 274–275]. Він запропонував теорію практичної розумності для узгодження конфліктних благ.

М. Мальманн зауважує, що те, що саме конфлікт одних прав людини з іншими формує основу універсальної риси сучасних біллів про права: формулювання обсягу права людини супроводжується системою виправданих обмежень цього права головним чином через права інших та суспільні інтереси. Отже, каталоги прав людини містять або правила щодо таких допустимих обмежень для будь-якого окремого права людини, або, якщо прямих положень про обмеження прав немає, можливість таких обмежень убачається з мети білля про права. Чинний білль про права не можна тлумачити як встановлення необмежених прав (за винятком окремих прав). Проблема юридичної практики – вирішити конфлікт між правами людини та іншими законними суспільними інтересами [278, с. 54–55].

Визначаючи поняття обмеження прав і свобод людини, вітчизняні науковці та конституційні практики застосовують словосполучення

«звуження змісту і обсягу прав і свобод», «межі реалізації», «неможливість здійснення особою певного суб'єктивного права», «обмеження реалізації права» [37, с. 19; 213; 101], «встановлення меж (обмежень) щодо здійснення прав і свобод людини» [131, с. 17], обмеження/втручання у свободу. Крім того, це поняття розкривається у зв'язку із режимами воєнного чи надзвичайного стану [213, с. 9; 85, с. 12], а також через інститут або категорію конституційно-правового статусу особи [204].

Використання зазначених вище формулювань («обмеження реалізації» «звуження змісту і обсягу») передусім обумовлені термінологією Конституції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [63] та інших нормативних актів.

Зокрема, словосполучення «не можуть втручатись у здійснення права» міститься в ч. 2 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, «здійснення... права може бути обмежене» – у ст. 34 та 35 Конституції України. «Звуження змісту і обсягу прав людини» – у ч. 3 ст. 22 Конституції України, за якою «під час прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод».

Передусім звернемося до формулювань Конституції України щодо недопустимості звуження змісту й обсягу наявних прав і свобод, адже саме з їх аналізу вітчизняними науковцями та конституційною практикою розпочався процес оцінки конституційності встановлених обмежень прав і свобод людини.

Так, зміст прав визначається як умова та засіб, котрі становлять можливості людини, які є необхідними для задоволення її потреб існування та розвитку, обсяг прав особи становлять кількісні показники прав людини, які визначаються за допомогою певних одиниць виміру (наприклад, можливі варіанти поведінки, строки, розмір тощо), які не можуть бути універсальними, однозначними, однорідними для всіх і будь-яких прав людини [129, с. 10–17].

За допомогою понять зміст і обсяг прав, передбачених у конституціях держав, визначається, імовірно, нижня межа допустимої поведінки (ставлення) стосовно людини, ніж недосяжні ідеали; обмеження прав людини визначають умови, за яких ці можливості можуть бути здійснені меншою, неповною мірою [221, с. 13].

Конституційний Суд України, наголошуючи на тому, що звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням, надав офіційне визначення вказаним поняттям, зокрема Рішення від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 [165]. Так, звуження змісту прав і свобод визначається через зменшення можливостей людини, а саме їх якісних характеристик, звуження обсягу – через зменшення кола осіб, території, часу, розміру або інших кількісних характеристик [165].

Наприклад, скасування права на певну соціальну допомогу, виплата якої не передбачена Конституцією України, буде вважатися звуженням змісту права на соціальний захист, а зменшення розміру такої виплати – звуженням обсягу.

Вітчизняними науковцями даються авторські визначення «обмежень прав і свобод людини» залежно від того, на якій особливості або аспекті цього поняття робиться акцент.

О. Лотюк, досліджуючи особливі режими, визначає обмеження прав і свобод людини як передбачений Конституцією України та національним законодавством режим тимчасового загального або конкретно-індивідуального призупинення чи звуження обсягу визначених і гарантованих державою прав та свобод людини і громадянина, яке здійснюється в умовах введення воєнного чи надзвичайного стану спеціально уповноваженими на це суб'єктами в інтересах забезпечення прав інших людей, а також національної безпеки [85, с. 12].

І. Дахова, зазначаючи, що обмеженню підлягає не безпосередньо право, а його реалізація, визначає його як передбачений законом захід тимчасового характеру, що застосовується до особи з боку держави з метою захисту

суспільних цінностей, є необхідним у демократичному суспільстві й полягає в неможливості здійснення особою певного суб'єктивного права [37, с. 22]. Твердження про те, що можливо обмежити не саме право чи свободу, а їх реалізацію більш відповідає природному розумінню права чи свободи. Оскільки в цьому випадку передбачається незмінність права та свободи людини.

Через втручання у свободу особи обмеження її прав і свобод визнає Н. Опольська, а саме – це встановлені міжнародним правом і національним законодавством межі реалізації свободи творчості та заходи й засоби, що виражаються у забороні, призупиненні, обов'язку та відповідають вимогам законності, доцільності, співрозмірності цілі, для забезпечення необхідного балансу між інтересами особистості, суспільства та держави [101, с. 42–43].

Д. Терлецький зазначає, що важливою передумовою аналізу обмежень конституційних прав є усвідомлення сутності та змісту феномена свободи; можливим варіантом узгодженого розуміння конституційних прав у взаємозв'язку зі свободою є її осмислення через свободу волі й автономію [221, с. 17].

Поняття автономія індивіда у визначенні обмежень прав і свобод використовується і М. Савчиним. За його позицією сутність обмежень фундаментальних прав людини полягає в забезпеченні відповідно до принципу верховенства права легітимного втручання держави у приватну автономію індивіда з метою забезпечення загального блага [205, с. 151].

Як визначається автономія індивіда? У філософських дискусіях прийнятнішим є поняття свобода аніж автономія, А. Меле вважає, що йдеться про одну й ту саму річ або принаймні одні й ті самі аспекти. Він зауважує, що автономія це те, що асоціюється з такими поняттями як свобода волі, свобода вибору [279, с. 4].

Автономія індивіда основа для формування особистості, яка на підставі власного (не нав'язаного зовні) раціонального вибору, керуючись власними цінностями, передусім моральними, обирає можливу поведінку дію, спосіб

життя загалом [30, с. 179]. Індивідуальна автономія – це ідея, яка зазвичай розуміється як здатність бути особистістю, жити відповідно до причин і мотивів, які сприймаються як власні, а не продукт маніпулятивних або спотворювальних зовнішніх сил, бути таким чином незалежним [260]. Наприклад, навіть не маючи зовнішніх обставин, у тому числі норм права, які забороняють їй певні дії, особа може самостійно обрати свою поведінку.

Тобто автономія індивіда пов'язана не лише й не стільки з можливістю вільно діяти (в окремих випадках вибір дії зумовлюється певним маніпулятивним впливом на людину), скільки з можливістю людини свідомо обрати із наявних варіантів бажану поведінку. Така можливість зумовлюється зокрема й психічними особливостями людини, її моральним вибором. І стосується лише окремих аспектів обмеження прав і свобод людини.

До того ж визначення поняття «обмеження прав і свобод людини» виключно через втручання у свободу людини розкриває його не повною мірою. Адже будь-яке правове регулювання визначає міру поведінки, і саме формалізація прав і свобод певним чином ставить поведінку особи в певні правові межі (умови, за яких певні можливості людини можуть бути здійснені).

Так, учені зазначають, що правові обмеження властиві праву через його призначення – слугувати мірою свободи, яка немислима без кордонів; межі здійснення суб'єктивних прав є різновидом правових обмежень, правовою гарантією забезпечення свободи поведінки індивіда [200, с. 790].

Отже, правові обмеження є ширшим за обмеження прав і свобод особи. Правові обмеження охоплюють всю правову систему, у тому числі й положення нормативних актів, якими визначаються повноваження органів влади. Г. Гарт зазначає, що правові обмеження законодавчих повноважень полягають не в покладеному на законодавця обов'язку підкорятися певному вищому законодавцю, а в обмеженнях, які надають йому право «законодавствувати» [232, с. 75].

Підсумовуючи викладене, слід зауважити, що вживання понять «межі», «звуження» певним чином співзвучні із призначенням права, яке обмежує свободу особи. Тому визначення обмеження права і свободи особи виключно через звуження змісту й обсягу прав та свобод, обмеження їх реалізації або обмеження свободи особи не відповідає на питання, щодо якого стану відбувається таке звуження.

Отже, розглядаючи питання щодо обмеження конституційних прав і свобод людини, Конституційний Суд України вказує на недопустимість порушення сутності права (Рішення від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 [178] та ін.).

Слід конкретизувати, що, як правило, коли йдеться про неприпустимість порушення сутності, то вживається поняття право. Водночас з огляду на те, що Конституція України не допускає звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод людини, то відповідно йдеться про порушення сутності як права, так і свободи. Зокрема свободи людини в контексті надання особі певних можливостей з метою отримання певного блага на підставі приписів права. Наприклад, свобода на об'єднання в політичні партії надає громадянину можливість брати участь у політичному житті. Загальна свобода дій (у контексті неможливості та недоцільності регулювання правом певної поведінки) розглядається під час дослідження питання визначення сутності права чи свободи людини.

Конституційний Суд України наголошує, що поняття «обмеження основоположних прав і свобод» людини необхідно відрізнити від прийнятого в законотворчій практиці поняття «фіксація меж самої сутності прав і свобод» (Рішення від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007) [166].

«Фіксація меж сутності» права і свободи людини відбувається, зокрема, коли обирається спосіб реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами (спосіб формування органів державної влади, виборча система тощо), принципи побудови пенсійної системи (вимоги щодо певного

стажу для реалізації права на пенсію тощо), вирішується питання громадянства (єдиного, подвійного чи множинного) тощо.

Принагідно слід зауважити, що важлива однозначна та чітка фіксація меж самої сутності права чи свободи, адже інакше це може спричинити спори. Так, Конституція України проголошує, що в Україні існує єдине громадянство (ст. 4). У провадженні Конституційного Суду України знаходиться справа щодо офіційного тлумачення цього положення. Необхідність такого тлумачення є важливим з огляду на конституційні положення щодо реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі, що передбачає в тому числі й належність до його громадянства. Процес прийняття цієї норми окреслив М. Козюбра, один із членів першої комісії з розроблення нової Конституції України. Він, зокрема, зазначив, що проєкт Конституції України в одному з варіантів містив положення, за яким «громадянин України не може одночасно мати громадянство іншої держави», яке згодом було вилучено, і зауважив, що через те, що обговорення цього питання в стенограмах засідання Верховної Ради України не зафіксовано, встановити наміри законодавця практично неможливо [59, с. 386–387].

Недоторканність сутності фундаментальних прав людини передбачено як вимогу в їх обмеженні в конституціях окремих держав (Швейцарії, Естонії) [59, с. 43]. Конституцію України також пропонується доповнити відповідним формулюванням [27, с. 602].

Слід також зауважити, що важливо не лише встановлювати обмеження прав і свобод відповідно до принципу верховенства права, а й необхідно сформулювати в людини усвідомлення необхідності існування таких обмежень. Тоді й особа, яка має більше можливостей (матеріальних тощо), добровільно відмовиться від окремих своїх благ на користь більш вразливих осіб [247].

Учені зазначають, що атмосфера демократичної держави повинна спонукати людину до корекції неправомірної поведінки [19, с. 48]. Демократична держава повинна створити законодавчі умови для розвитку

правового суспільства, реалізації прав і свобод громадян, забезпечивши таким чином питоме тло для прояву громадянської активності людини, розкриття її творчих здібностей тощо [52, с. 117].

Слід врахувати, що попри акцентування на природності прав і свобод людини, під час дослідження питання щодо їх обмеження потрібно також підкреслити необхідність якісного правового регулювання. Так, більшість прав і свобод людини неможливо реалізувати без регламентації такої можливості в законі, а дотримання встановлених у законі обмежень прав і свобод забезпечується державним примусом і ймовірним наслідком їх невиконання буде застосування санкцій.

Це зумовлює вимоги до правового регулювання питань обмежень прав і свобод людини (зокрема, дотримання вимог щодо форми акта, у якому передбачені такі обмеження і процедури його прийняття). Недаремно сучасний механізм прийняття законів та інших правових актів має складну узгоджену процедуру, що містить їх правову експертизу, обґрунтування необхідності їх прийняття, а також внутрішній і зовнішній контроль за дотриманням відповідної процедури.

Як приклад, наслідком порушення конституційної процедури прийняття акта є визнання його неконституційним. Крім того, конституції більшості країн, які позиціують себе як демократичні, є помірно жорсткими або жорсткими, і не можуть бути змінені за процедурою звичайного закону. Так, внесення змін до Конституції України здійснюється з урахуванням її структури та змісту запропонованих змін. Зокрема, ст. 159 Конституції України передбачено обов'язковість попереднього конституційного контролю; наявність відповідного висновку Конституційного Суду України є обов'язковою умовою розгляду законопроекту про внесення змін до Конституції України на пленарному засіданні Верховної Ради України. У цьому висновку оцінюється й відповідність законопроекту частині першій статті 157 Конституції України, за якою Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод

людини та громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи порушення територіальної цілісності України [65].

Конституційний Суд України виходить із того, що конституції в її сутнісному розумінні немає, якщо права і свободи людини та громадянина не гарантовано та відсутній поділ влади. Крім того, принцип правової визначеності, який є складовим верховенства права, передбачає важливість формулювання положень закону з достатньою чіткістю і передбачуваністю, що зумовлює також вимоги до юридичної техніки, про що йтиметься далі. До того ж існують відповідні контрольні запитання для оцінювання стану верховенства права за критерієм законодавчої процедури.

Умови, які запобігають свавільному встановленню прав і свобод особи, а отже, їх неправомірному обмеженню, передусім дотримання легітимних процедур досліджують учені, які є прибічниками позитивістського праворозуміння.

Як стверджує М. Козюбра, навіть ті з філософів права, які є послідовниками природно-правової доктрини, застосовують надбання інших правових концепцій, зокрема й позитивізму. Наприклад, теорії «процедурного природного права» творця однієї з найвпливовіших версій юснатуралізму Л. Фуллера [58, с. 35].

Р. Алексі акцентує на двоскладовій права як єдиного цілого, право охоплює як реальний або фактичний, так й ідеальний або критичний вимір [1, с. 19]. Дуальна природа права (як узгодження ідеального й реального вимірів), зазначає він, проявляється в таких фундаментальних питаннях права, як збалансованість принципів справедливості та юридичної визначеності, в аналізі течій позитивізму та непозитивізму з погляду з'ясування ними природи права. Він надає пріоритет «м'якому непозитивізму», згідно з яким заперечення прав, які зафіксовані в законах, відбувається лише, коли обмеження досягли межі «крайньої» несправедливості [89, с. 349].

Особливість такої дуальності Р. Алексі найкраще характеризує на прикладі співвідношення принципів юридичної визначеності та справедливості. Так, принцип юридичної визначеності це формальний принцип, який вимагає дотримання того, що встановлено авторитетним джерелом і що є соціально ефективним, принцип же справедливості матеріальний або субстантивний принцип, який вимагає, щоб рішення було морально правильним. Ці принципи можуть конфліктувати, і жодному з них не може бути надана повна перевага. Навпаки, дуальна (dual) природа права вимагає, щоб обидва вони застосовувалися у правильному співвідношенні. Гармонія правової системи буде досягнуто лише, коли буде встановлено правильне співвідношення між цими принципами [1, с. 24].

Тобто лише в разі крайньої несправедливості закону він може не застосовуватися, оскільки право є необхідним регулятором суспільних відносин і стабільність правової системи є однією з умов нормального функціонування суспільства.

Це зумовлює під час дослідження обмеження прав і свобод людини, зважаючи на концепцію природності прав, використання надбання представників юридичного позитивізму. Насамперед з огляду на необхідність забезпечення правової визначеності, що вимагає передусім дотримання правил юридичної техніки, вимог щодо строків набрання нормативно-правових актів, введення їх у дію, здійснення своєчасності правового регулювання, завдяки чому особа може з упевненістю відмежувати свою правомірну поведінку від протиправної та передбачити її юридичні наслідки.

1.2. Методологія дослідження обмеження прав і свобод людини

Питання методології є вихідним для будь-якого наукового пошуку, адже визначає, на підставі яких вихідних засад і за допомогою яких прийомів і засобів здійснюватиметься таке дослідження [248].

Методологія – це вчення, цілісна теорія з поняттями й категоріями, світогляд, через призму яких і здійснюється пізнання за допомогою методів відповідно до технології їх застосування – методикою. Тобто є метод, методика й методологія. Вони, з одного боку, перебувають в ієрархічному зв'язку, з іншого – можуть існувати доволі автономно [73, с. 6].

Існує три рівні методології: 1) філософський (світоглядно методологічні ідеї та принципи); 2) загальнонауковий (принципи та методи наукового пізнання); 3) спеціально-юридичний (система характерних для правознавства методів пізнання права: нормативно-аналітичний, догматичний, порівняльно-правовий тощо).

Методологія філософії права не зводиться лише до методів пізнання, а охоплює пізнавальні засоби, що дають змогу досліджувати багатогранну правову реальність у її різноманітних зв'язках з іншими сферами суспільного життя, а також теоретичний аналіз (рефлексію) цих засобів, узагальненим виразом такої системи є різні типи праворозуміння чи способи осмислення права, методологічні парадигми, що володіють цілісністю світоглядно-сміслового змісту права та його обґрунтування [228, с. 25].

Обрання природного чи позитивістського праворозуміння обумовлює застосування тих, чи інших методів дослідження [248]. Тож дослідження обраної теми, зважаючи на природне право розуміння, передбачає застосування відповідної методології.

Концепції природного права з огляду на те, на якому з основних понять акцентується («природа», «розум», «природа людини»), поділяються на космологічні (натуралістичні та теологічні), раціоналістичні та антропологічні концепції природного права [86, с. 79].

За філософською антропологією поза людиною, поза межами її існування та діяльності феномен права відсутній. Отож право може існувати лише або як певна властивість, «належність» людини, або ж як процес чи результат її життєдіяльності [131, с. 14].

Застосування в пізнанні права методу філософської антропології доповнює його філософсько-раціоналістичне усвідомлення; якщо у філософському раціоналізмі розкута воля людини лише постулювалася, то філософсько-антропологічні дослідження обґрунтовують її буттєву передумову; в основі права як форми суспільної свідомості знаходиться свобода волі, вибору [229, с. 56].

До концепцій філософської антропології належать суб'єктивістські (екзистенціалізм, персоналізм, прагматизм тощо), об'єктивістські (фізикалізм, неопозитивізм, біхевіоризм тощо), інтегральні (феноменологія, психоаналіз, німецька філософсько-антропологічна школа тощо). Їх множинність зумовлена тим, що «людина насправді настільки складна і загадкова істота, що нелегко дати їй повний опис, який би задовольнив усіх» [32, с. 124].

Д. Гудима залежно від філософських понять і категорій, на яких ґрунтується, класифікує антропологічний дослідницький підхід, зокрема, на потребовий; аксіологічний; комунікативний; символічний; герменевтичний; синергетичний [33, с. 46–47].

Вибір теми дослідження обумовлює необхідність застосування саме антропологічного підходу й конституювання цінності людини, зважаючи на її природу, а не виключно як громадянина будь-якої країни або члена певної спільноти з відповідною соціальною роллю. Призначення обмежень прав і свобод людини полягає в забезпеченні її нормального існування з іншими людьми та визначають характер взаємовідносин між нею і державою [248].

Водночас неможливо однозначно, один раз і назавжди визначити зміст понять верховенства права або визначити статус людини тощо. Дослідження науковців розкриває щоразу нові їх аспекти, а розвиток біотехнологій впливає на людську природу. Передусім сьогодні, коли по-новому трактуються погляди на сім'ю, науково-технічний прогрес впливає на всі сфери життя людини.

Наукова діяльність повинна передбачати мінливість досліджуваного. Як зазначає М. Гайдеггер лише в постійній мінливості виявляється повнота фактів; наукова діяльність повинна встановити мінливе в його зміні, зупинити його, залишивши рух рухом; стійкість фактів і сталість їх зміни є правилом [248].

Універсальність прав виявляється в кількох аспектах. У трансцендентальному аспекті – це права, які кожна людина має саме як людина, незалежно від юридичного простору та історичного часу. Проте це важко застосовується на практиці. Тому універсальність прав повинна доповнюватися історичним підходом, за яким права людини є «синхронно-історичними» [88, с. 115–116].

Отже, дослідження обраної теми неможливе без застосування методів, характерних для позитивного праворозуміння [248]. Зокрема, без використання такого загальнонаукового методу, як історичний. Завдяки йому досліджується генезис утвердження ідеї пріоритетності прав і свобод людини та їх обмеження. Історико-описовий і порівняльно-історичний методи використовуються під час аналізу формування та еволюції поглядів на свободу, рівність, справедливість. Історико-системний метод дає змогу відстежити взаємозв'язок розвитку філософської думки на свободу людини й утвердження та закріплення ідеї щодо неможливості довільного встановлення у правовій системі обмежень прав і свобод людини з огляду на інтереси конкретної правлячої еліти.

М. Костицький зауважує, що в юриспруденції з однаковим успіхом можуть застосовуватися логічна, позитивістська, феноменологічна, психологічна, діалектична, психоаналітична, герменевтична, лінгвістична чи інша методологія (та пов'язані з нею методики й методи) [67, с. 18].

Безсумнівно, слід, щоб законодавець насамперед закріплював природні права та створював надійні механізми їх реалізації, однак, на жаль, так буває не завжди. Тому розмежовують право і закон як формальний акт. У багатьох випадках громадяни зобов'язані виконувати приписи неправового за своєю

суттю закону під дією примусу [248]. Наприклад, коли до когось застосовують стягнення на підставі закону, який у подальшому визнаний неконституційним.

За таких і подібних випадків у забезпеченні захисту прав людини основну роль відіграють суди. Недаремно під час дослідження питань неправомірного втручання у права та свободи людини зосереджується посилена увага на судовому захисті.

Тому важливим є застосування герменевтичного методу під час визначення правомірності обмеження прав і свобод людини. Слово «герменевтика» (грец. тлумачення) походить від імені давньогрецького бога Гермеса. Природничо-правова аргументація міститься в доктринальних працях науковців, рішеннях судів [248].

Юридична герменевтика стає методологією здійснення правосуддя, але також і здійснення правосуддя стає методологією пошуку та здійснення права. У судовій діяльності за умов інтерпретивізму «змиваються» кордони праворозумінь. Здійснюється пошук оптимального рішення для сторін – законного (згідно з чинним правом), і справедливого рішення (згідно з уявленнями про справедливість як ідею права та ідею правосуддя) [14, с. 135].

Застосування герменевтичного методу дає змогу віднайти зміст положення закону, зважаючи насамперед на визнання цінності людини, адаптувати стару норму до сучасності, здійснити її новелізацію. Застосування герменевтичного методу є одним із основних засобів розкриття поняття сутності права чи свободи людини.

Суд може захистити особу, застосовуючи справедливість як право замість закону та всупереч закону. Верховний Суд США у рішенні справи Хенінгсен проти Блумфілд Моторс Інк. зазначив: «Чи існує принцип більш знайомий і міцніше вмонтований в історії англо-американського права, ніж основна доктрина, згідно з якою суди не повинні дозволяти використовувати себе як інструмент беззаконня та несправедливості?». Суд не може діяти

всупереч закону та зобов'язаний відновити справедливість, порушену в процесі прийняття законодавчого акта [17, с. 17].

Зазначене вище зумовлює необхідність застосування також аксіологічного підходу.

Учені стверджують, що аксіологічний аналіз дає змогу з'ясувати зв'язки між правом і людиною [59]. Такі цінності, як справедливість стають інструментом розмежування таких понять, як закон (який може бути і несправедливим) і право (як втілення ідей справедливості).

Зауважимо, що саме цінності і їх ієрархію необхідно враховувати під час вирішення питання щодо обмеження прав і свобод особи, зокрема такі цінності, як свобода, рівність, людська гідність [248].

Федеральний Конституційний Суд Німеччини наголосив, що конституція не є нейтральною в ціннісному відношенні. У розділі про основні права вона встановлює об'єктивну ієрархію цінностей, у чому знаходить своє вираження більш вагоме значення основних прав. «Це система цінностей, яка ставить у центр уваги особу, котра вільно розвивається, і її гідність» [30, с. 136].

Цінності, що скеровують людські дії, слід шукати в самій природі людини й у природному світі загалом, а ступінь наближення будь-якої цінності до самоцінності стає своєрідним критерієм значущості цієї цінності [11, с. 81]. Цінності повинні мати природне джерело. Їх потрібно віднайти, тобто відкрити або розкрити шляхом людського пізнання, звернення до практичного та філософського досвіду людей, саме відкрити, а не винайти, сконструювати чи створити; істинні загальнолюдські цінності – це життя, свобода, відповідальність, гідність, власність, рівність, справедливість тощо [10, с. 30].

Ідеї свободи, справедливості, рівності втілюються в етичних законах.

Як зазначають М. Костицький та Н. Кушакова-Костицька, одні й ті самі етичні приписи, етичні закони діють на будь-якій території, попри кордони, форму правління, державний устрій і політичний режим у конкретній

державі. Етичний закон приходить у світ, стоїть над усім, зобов'язує схилитися перед ним усі державні закони, урівнює всіх, вимагає від усіх діяти однаково щодо Закону. Етика приходить одна для всіх, часто в умовах, коли запозичення етичних правил одним народом в іншого не є можливим ні географічно, ні світоглядно [72, с. 17].

Важливим під час дослідження питання, в ім'я чого обмежуються права й свободи людини (суспільних інтересів чи іншої особи), є вибір між лібералізмом і комунітаризмом.

Лібералізм базується на платформі методологічного індивідуалізму, передбачає пріоритет особистості та індивідуальних прав. Комунітаризм передбачає протилежні настанови, де в основу покладено соціальне ціле й об'єктивно необхідні йому блага. Вихідні онтологічні характеристики (лібералізму та комунітаризму) передбачають розбіжності щодо самої природи соціального життя, котрі реалізуються в полярності індивідуалізму та холізму [107, с. 376].

Концепція лібералізму є привабливішою, коли йдеться про захист прав і свобод людини, пріоритетність людини та проголошення її найвищою цінністю. Лібералізм пройшов достатню трансформацію від класичного лібералізму до неолібералізму, є «етичний» лібералізм, радикальний і консервативний. Загальним убачається означення вихідної ідеї про природність і пріоритетність свободи людини.

Водночас людина поза соціумом не може задовольнити свої потреби у спілкуванні, розвитку, отриманні допомоги, тобто реалізувати свої права та свободи, передусім це стосується забезпечення права соціального захисту найбільш вразливих верств населення. До того ж важко заперечити те, що оточення впливає на виховання людини. Адже навіть тоталітарні режими зосереджували посилену увагу на виховному процесі. Психологи провели чимало досліджень щодо ефекту натовпу, доводячи, що поведінка людини за певних обставин відтворює поведінку інших. Тож, не заперечуючи ідеї лібералізму, не можна стверджувати про його винятковість.

Як реакція на філософію Дж. Роулза «Теорія справедливості» (1971 року), виник сучасний комунітаризм. Цей напрям соціальної філософії постулює, що на формування людини мають вплив соціальні відносини, саме вони впливають на моральні якості й політичні погляди. Опираючись передусім на ідеї Аристотеля та Г. В. Ф. Гегеля, такі філософи, як А. Макінтайр, М. Сендел, Ч. Тейлор і М. Уолцер заперечували тезу Дж. Роулза про те, що головне завдання уряду полягає в забезпеченні та справедливому розподілі свобод та економічних ресурсів, необхідних людям. Ці критики ліберальної теорії ніколи не ототожнювали себе з комунітарним рухом. Основні аргументи, спрямовані на протиставлення лібералізму, можна поділити на такі: методологічні твердження про важливість традиції та соціального контексту для моральних і політичних поглядів, онтологічні чи метафізичні твердження про соціальну природу особистості та нормативні твердження про цінність спільноти [257].

Тож як лібералізм, так і комунітаризм мають аргументи «за» і «проти». На основі бінарних концептів у лібералізмі та комунітаризмі запропоновано ліберальний комунітаризм як філософію правого розвитку постмодерного суспільства, який ґрунтується на утвердженні гетерогенної свободи, емоційного інтелекту; запроваджує моральне право; інтегрує ліберальні права й комунітарні обов'язки; встановлює компроміс між загальним та індивідуальним благом (через запровадження комунікативних зв'язків) [28, с. 25–26].

Саме останній підхід слід обирати під час дослідження теми обмеження прав і свобод людини, оскільки правомірне обмеження прав і свобод особи можливе з огляду на суспільний інтерес. Однак у пріоритеті має бути цінність людини. Як свідчить історія, будь-яке зло можна виправдати вищою метою захисту суспільства, наприклад, суспільне благо й те як воно визначалося в тоталітарних державах нівелювало права та свободи людини.

Тож, не заперечуючи можливість обмеження прав людини в суспільних інтересах, зазначимо про те, що захист цих інтересів обумовлено передусім

тим, що забезпечення прав людини та їх захист від неправомірного обмеження можливий лише в суспільстві, яке є демократичним, у якому права одного не порушують прав інших людей – таке обмеження необхідне з метою підтримання правопорядку, нормального співіснування, а отже, забезпечення прав людей [248].

Реальністю сучасності є зближення правових систем країн, у тому числі у сфері встановлення обмежень прав і свобод людини, чому сприяє передусім розвиток технологій, тісні економічні зв'язки. Це об'єктивні причини зовнішнього характеру, з огляду на обраний тип природного праворозуміння, універсальність прав людини і свобод апіорі утверджується [248].

Ідея пріоритетності прав і свобод людини під час вирішення проблеми правомірного обмеження зумовлює питання щодо узгодження їх універсальності та врахування культурної національної своєрідності.

Надто відчутно проявляється культурна своєрідність під час дослідження особистих прав таких, як право на втручання в приватне життя і соматичних прав. На вирішення питання обмеження прав і свобод людини не може не впливати історичний розвиток держави, соціально-економічні умови, цінності, які закладені в основу побудови суспільства. Так, загальноприйнятим є розмежування західної і східної культури управління, типу свідомості. Країна, в якій дитина виховується з повагою до своєї індивідуальності, відрізнятиметься від країни, де панує авторитарна система управління, а будь-які накази сприймаються беззастережно. З огляду на це слід використати окремі аспекти такого методологічного принципу, як релятивізм, який проявляється, зокрема, залежно від змісту та значення феноменів духовної культури й соціального життя від суб'єктів, умов.

С. Максимов зазначає, що права людини як конкретизація універсальних моральних принципів виявляють себе в тих нормах, на підставі яких можливе мирне співіснування індивідів і різних культур, і навіть їхня співпраця за умов виникнення глобальних проблем. Таке формулювання питання дає змогу вирішити, здавалося б, непримиренні

суперечності між позиціями універсалізму прав людини та плюралізму культурної своєрідності, а саме, право на культурну ідентичність може бути розглянуте як значуще для всіх людей індивідуальне право [87, с. 130].

Під час вирішення цього питання слід застосовувати такі формально-логічні методи, як аналіз і синтез, що дасть змогу виокремити певні права і свободи людини, які характеризують культурну своєрідність [248], і окремі аспекти цього питання будуть досліджені в розділі 3. У дослідженні цих питань необхідно дотримуватися принципу об'єктивності, що дасть можливість простежити закономірності розвитку ідей щодо утвердження гуманістичних ідей як універсальних і принцип системності, який уможливить виокремити права та свободи, що містять культурну ідентичність.

Водночас під час дослідження обраного питання необхідно зважати й на те, що в кожній людині свої потреби, можливості, як і в кожній епохи свій погляд на місце людини [248]. Крім того, досліджуючи тему обмеження прав і свобод людини, науковці зосереджують увагу на підставах їх обмеження через суб'єктивні фактори, пов'язані з конкретними характеристиками людини, його економічними можливостями, фізичними або іншими особливостями [84, с. 3–7]. Однак особисті якості конкретної людини не можуть враховуватися в дослідженні питання правомірності встановлених законодавством обмежень її прав і свобод. Як приклад, обмеженням права на працю не буде вважатися факт відмови у працевлаштуванні особи, яка не відповідає кваліфікаційним вимогам, необхідним для відповідної роботи. Право на працю не означає гарантування працевлаштування конкретній особі, а передбачає створення умов для його реалізації. Правовий порядок не може бути пристосований до фактичної, реальної людської істоти. Якщо хтось, як М. Штірнер, починає з унікального «індивіда», то логічно, як і він, закінчує лише анархізмом. А загальний правовий принцип повинен, імовірно, спрямовуватися на узагальнений тип індивідуальної людської істоти [283,

с. 673]. Це зумовлює необхідність застосування такого методу наукового пізнання, як узагальнення.

Як убачаємо, дослідження обмеження прав і свобод людини потребує узгодження між собою протилежних концепцій. Це зумовлює необхідність використання діалектичного підходу. Діалектичний підхід до соціального характеризується баченням явищ, процесів державного й правового характеру в розвитку, внутрішній та зовнішній взаємодії [75, с. 87]

Категорії діалектики, стверджує М. Костицький, є універсальними логічними формами мислення, в яких відображені ті загальні властивості, відношення і зв'язки, які існують в об'єктивній реальності; без понять і категорій, пізнання дійсності було б неможливим [68, с. 13].

Крім того, у структурі методологічних підходів необхідно використати описовий метод під час характеристики чинного законодавства України та міжнародних договорів. У формулюванні понять застосовано логіко-семантичний метод. Формально-юридичний метод використано для визначення нормативно-правових актів, якими регулюються питання щодо обмеження прав і свобод людини. Оскільки ідея щодо пріоритетності прав і свобод людини презюмується в цьому дослідженні та є базовою для більшості сучасних країн, застосовується формально-догматичний метод.

Крім цього, запитання: «А де людина?» змусить вітчизняних теоретиків і практиків повернутися до неї (людини) обличчям, тому з огляду на всезагальну інтеграцію наукового знання юриспруденція з суто соціальної науки неминуче трансформується на комплексну науку з гуманітарними та природничими відтінками [71, с. 11]. Отже, при дослідженні обраної проблематики неможливо обійти увагою тілесність людини (людина є біосоціальною істотою), стан сучасного розвитку технологій, а також те, що забезпечення реалізації соціально-економічних умов залежить від рівня розвитку економіки країни [248].

1.3. Історіографічний огляд обмеження прав і свобод людини

Дослідження теми обмежень прав і свобод людини передбачає оцінку правомірності їх встановлення в законодавстві. Така оцінка, яка провадиться передусім судовими органами як національними, так і міжнародними, є запобіжником від надмірного втручання держави в природні права та свободи людини.

Створенню сучасного механізму захисту прав і свобод людини передував тривалий період рефлексії над поняттями свободи, рівності, справедливості, природного права, боротьби за утвердження природності прав і свобод людини, а отже, й неможливості їх свавільного обмеження. Аналіз історіографії дослідження проблеми обмежується територією сучасної Європи за часів Античної Греції та Риму, Середньовіччя, Нового часу й епохи новітнього часу.

Так, основу аксіологічно-гносеологічного фундаменту для формування й розвитку не лише римського права та християнської етики, а й синтезу цих феноменів – європейського права, у тому числі й українського, становила давньогрецька філософія [91, с. 3–4].

Безсумнівно, слід зважити на те, що в Стародавній Греції та Римській імперії права людини залежали від її становища в суспільстві – вільна людина, жінка чи раб. Водночас саме древньогрецькі філософи вперше зосередили увагу на необхідності дослідження справедливості, рівності, свободи під час регулювання суспільних відносин.

У «Державі» Платона (427–347 або 348 р. до н. е.) Фразимах у діалозі із Сократом зазначає, що у всіх державах справедливим вважають те, що вигідне для існуючої влади. А оскільки влада має силу, то й виходить, якщо правильно міркувати, що справедливе – всюди одне й те саме: те, що вигідне для сильнішого [111, с. 22]. Тож, «коли люди і вчиняли несправедливо, і страждали від несправедливості, тоді вони, коли вже не стало сили уникнути одного і дотримуватися іншого, вирішили, що доцільно буде домовитися між

собою, аби не творити несправедливості й не страждати від неї». Так люди почали впроваджувати законодавство й укладати взаємні угоди, назвавши домовленості законними і справедливими [111, с. 44–45]. За Сократом (прибл. 470–399 рр. до н. е.): «Що законно, те й справедливо» [228, с. 44].

Платон вважає, що для установлення справедливості в державі необхідно, щоб кожна людина займалася чимось одним із тих занять, які потрібні державі, і саме тим, у якому найбільше виявляються її природні здібності. «Робити свою справу і не пхати носа в чужу – ось це і є справедливість, про що ми чули від багатьох та й самі часто так говорили» [111, с. 123]. Справедливим вважалося те, що передусім необхідно державі. Платон впритул наближається у таких міркуваннях до можливості обмеження особистої свободи заради ... встановлення монополії держави на пропоновану ідеологію, виступаючи в цьому випадку як прагматичний політик, будучи переконаним, що все корисне для держави буде вираженням справедливості та істини [20, с. 19].

Поряд з міркуваннями про поняття справедливості досліджувалося поняття рівності. Арістотель (384–322 рр. до н. е.) у «Політиці» стверджував, що рівність поняття відносне й різниться залежно від властивостей предметів і такою самою мірою від особистості, природа не створила усіх рівними, тож буде справедливо, коли всі братимуть участь в управлінні, хоч би яким воно було поганим чи добрим. Тоді виходить щось подібне до рівності, рівні поступаються владою один одному, і змінюють один одного при владі [6, с. 37]. Він стверджував, що для однакових за природою мусять неодмінно існувати одні й ті самі права. Як шкідливо неоднаковим (за тілесною будовою) споживати одну й ту саму їжу чи носити однаковий одяг, так можна твердити й щодо привілеїв – і тут нерівність стосовно різних (громадян) виявилася б шкідливою [6, с. 96]. Фактично нині таке висловлювання з сучасною адаптацією використовується у визначенні принципу рівності, за яким до однакового слід ставитися однаково, до різного – по-різному.

Вагомий внесок у зародження концепції природного права зробили ідеї древньоримських філософів. На юснатуралістичних ідеях філософів Стародавньої Греції засновано природно-правові доктрини давньоримської доби [20, с. 10]. Так, М. Т. Цицерон (106–43 рр. до н. е.) пов'язав поняття справедливості й рівності, справедливість віддає кожному своє та зберігає рівність між ними. Його праця «Про закони» (*De legibus*), яку можна вважати фундаментом європейської теорії природного права, порушує проблему співвідношення між природним правом і людськими законами. У ній він намагається створити найкращий кодекс законів, використовуючи концепцію природного права. Водночас як співрозмовника М. Т. Цицерона, так і сучасного читача дивує те, що його закони багато в чому збігаються з прадавніми законами Римської держави [255, с. 1].

Л. Сенека (4 до н. е. – 65) відстоював ідею духовної свободи незалежно від походження та рівності всіх людей. Він вважав, що обов'язок порядної людини – служити суспільству. «Філософ на троні» М. Аврелій (121–180) вважав, що закони, чинні в державі, повинні були сповідувати рівність для всіх із дотриманням свободи підданих, а люди повинні служити суспільству. У цей період було змінено підхід до рабства (убивство раба визнали злочином) [224, с.41–42].

Отже, античні філософи досліджували право з огляду на його природність, ними було висунуто ідею щодо існування справедливого закону на підставі домовленості (що можна вважати зародженням ідеї суспільного договору) та обґрунтовували необхідність «служіння» державі. Однак права людини розглядалися лише з погляду належності до певного стану – раб чи вільна людина. Важливим за тих часів було впровадження принципу, за яким під дію закону мають підпадати всі. В Дигестах або панедиктах Юстиніана у Книзі Першій Титул V «Про становище людей» зазначено, що основний поділ прав осіб залежить від того, чи вільна особа чи раб. А свобода є природна можливість особи, робити те, що він бажає, «якщо це не заборонено силою чи законом».

За часи середньовіччя в християнській доктрині, зокрема у творах Аврелія Августина та Т. Аквінського, справедливість пов'язується з вірою в Бога, благими справами, любов'ю до ближнього [74, с. 15]. Аврелій Августин (354–430) зазначав, що мета та зміст людського життя – щастя, що досягається в Бозі. Ідею нерівності Августин обстоював як вічний і незмінний принцип суспільного життя. Т. Аквінський (Аквінат) (1226–1274) вважав головним завданням государя – бути керманичем, а головна чеснота народу – покора волі керманича. Він вважав головною метою будь-якої держави забезпечення загального блага для всіх. У трактаті «Про правління государів» він визнає право на повстання, якщо висунутий цар зловживає владою і перетворюється на тирана [103, с. 25].

У Середньовіччі концепція природного права людини відображена в *ius commune*, поєднанні римського та канонічного права. Право бідних на прожиток у скрутні часи було одним із перших спроб сформувавши право на соціальний захист. Обмеженість його здійснення проявлялася в тому, що нужденні могли застосувати процедуру, відому під назвою *denunciatio evangelica*, яка дозволяла їм «доносити» на заможну людину, яка відмовилася надати їм допомогу, а церква могла засудити останнього й навіть відлучити від церкви. Проте прямого обов'язку надавати таку допомогу не було. Право світських виборів простежується до системи, якою середньовічні каноністи обирали єпископів, абатів, представників духовенства тощо. Хостієнсіс, один з найвідоміших каноністів тринадцятого століття, висловив думку *communis opinio*, описуючи вибори як «покликання відповідної особи до гідності, згідно з канонічним порядком». Він наголошує на процедурному порядку, а не на здійсненні індивідуального права. Виборці не могли обирати будь-кого. Їхній вибір був обмежений і міг бути скасований: якщо один з виборців свідомо голосував за невідповідного кандидата, цей виборець втрачав право голосу на виборах. Право на релігійну свободу було обмежено принципом дійсності хрещення [267].

Один із знакових документів Середньовіччя – Велика хартія вольностей 1215 року переважно стосувалася обмеження сваволі монарха, а не врегулювання питань щодо обмеження прав і свобод. Водночас саме цим документом закріплено право на особисту недоторканність, а саме передбачено, що кожна вільна людина не могла бути заарештована, позбавлена володіння або «у будь-який (інший) спосіб знедолена» лише як «за законним вироком рівних їй та за законом країни» (ст. 39).

Питання прав людини, ідеї гуманізму були предметом багатьох дискурсів за часів Відродження. Для італійського Відродження характерним було визнання унікальності індивіда. Типовим у цей час була велика кількість різноманітних учень, теорій, гіпотез, вірувань. Вважалося, що мають право на існування різні думки і що безпідставними є претензії на панування якоїсь однієї теорії, гіпотези, концепції [69, с. 188–187].

Так, раннє Відродження пов'язане із гуманістичним трактуванням гідності людини Дж. П. делла Мірандоли (1463–1494). У «Промові про людську гідність» він зазначає, що людина сама створює себе, роблячи вільний вибір, це і визначає її гідність [97, с. 45].

Інший відомий філософ того часу Н. Макіавеллі (1469–1527) доводить, що все, включаючи мораль і релігію, є засобом приходу до влади, а потім її утримання, держава ж буде доброю, якщо вона підтримує баланс між різними егоїстичними інтересами людей. Особиста диктатура «нового государя» у Макіавеллі ставиться вище законності, права [69, с. 202]. Водночас мислитель захищав рівність як принцип побудови держави, розуміючи під нею скасування всіх феодальних привілеїв, пом'якшення майнових суперечностей. Лише свобода і рівність можуть розвинути здібності людей, викликати в них повагу до спільного блага [69, с. 200].

За доби Просвітництва відбувається подальше утвердження ідей індивідуалізму і розвиток природної концепції права, обґрунтування теорії суспільного договору.

Так, Т. Гоббс (1588–1679) стверджував про природний стан людини у війні всіх проти всіх. А отже, для мирного співіснування необхідно, щоб люди поступилися частиною своїх прав, і відповідно домовилися. Людина «повинна задовольнятися таким обсягом свободи, який би вона дозволила мати іншим людям супроти себе [27, с. 93–94]. Він стверджував, що може йтися лише про свободу держави, а не свободу окремих осіб. Мета цивільних законів полягає в тому, щоб обмежити свободу конкретних індивідів. Свобода ж суверена нічим не обмежена. Людина повинна повністю підпорядковуватися державі. Водночас у кожної людини є такі права, які ніхто, у тому числі й держава, не може порушувати. Ніякий договір не може зобов'язати людину обвинуватити себе або зізнатися в обвинуваченні, що пред'явлено, вбити себе або іншого тощо. Інші свободи підданих виникають з умовчання суверена [240, с. 31].

Дж. Лок (1632–1704) стверджував, що певні права, очевидно, належать індивідам як *human beings*, оскільки ці права існували в «природному стані» перед тим, як людство перейшло до політично організованого, суспільного стану; основними серед цих прав є право на життя, свободу (свободу від свавільних законів) та власність. Утворивши внаслідок суспільного договору політично організоване суспільство (*civil society*), людство віддало державі тільки право впроваджувати ці природні права, а не самі права [4, с. 11]. За Дж. Локом ці невідчужувані цінності – остаточні межі влади й дій держави, переступати які їй заборонено. Він вважав, що гідною людиною є не та, яка беззаперечно підкорюється наказам суверенної влади, а здатна виокремити серед цих наказів акти, які посягають на невіддільні природні права індивіда, і не коритися таким розпорядженням, часом навіть чинячи опір суверенній владі [42, с. 49]. Водночас Дж. Лок як продукт своєї епохи приймав інститут рабства, не заперечував проти надання політичних прав тільки тим, хто мав власність, і не заперечував, що права жінок і чоловіків не є рівними [4, с. 11].

Невдовзі після Дж. Лока А. Сміт (1723–1790) зазначив, що вільна діяльність людини, спрямована її особистими прагненнями, здатна бути

основою стабільного устрою та процвітання суспільства. Парадоксальність цієї ідеї полягала в тому, що хоча окремих індивід зазвичай прагне лише своєї вигоди й може навіть не замислюватися над інтересами суспільства, «його веде невидима рука і він сприяє меті, що не становила частини його намірів». Утілення цієї можливості в «системі природної свободи» вимагало суттєвого обмеження втручання у справи окремого індивідуума не лише будь-якого державного чиновника, а й держави загалом. Це призвело до проголошення принципу *laissez-fair* або невтручання, який панував до кінця ХІХ ст., коли виникають великі монополісти, що зумовило загострення проблем нерівності та несправедливості [12, с. 57].

Ж.-Ж. Руссо (1721–1778) зауважував, що люди добровільно погоджуються на обмеження своїх прав заради загального блага. Через участь у суспільній угоді людина втрачає природну свободу та необмежене право на все те, до чого вона прагне й чого може досягти. Здобуває ж вона громадянську свободу та право власності на все те, чим володіє [203, с. 27–28].

Автономія особи є центральною цінністю в кантіанській традиції моральної філософії [260]. Формулювання Е. Кантом (1724–1804) категоричного імперативу як вимоги, щоб людина діяла згідно з законом, усвідомлюючи свій обов'язок, і вбачала в іншій не засіб для досягнення своєї мети, а лише як абсолютну самоцінність. «Людська гідність» визначається ним як сутність людини. Він вважав природну свободу єдиним правом, яке належить кожній людині через її людську природу. Це природне право походить із розуму й обмежується розумом. А оскільки Кант також вважав основою суспільного договору розум, істинна свобода не віддається, коли створюється громадянське суспільство, люди віддають повністю свою дику, беззаконну свободу, щоб знайти свободу аж ніяк не меншу, залежну від законів [4, с. 11].

Відповідні ідеї щодо підстав правомірності обмеження прав і свобод були частково втілені в документах. В Англії – в Петиції про права 1628 року

та Біллі про права 1689 року; Америці – в Декларації про права Вірджинії 1776 року та Декларації про незалежність 1776 року, Біллі про права 1761 року. Чільне місце посідає французька Декларація прав людини і громадянина 1789 року, яка поміж іншого закріпила принцип все, що не заборонено законом, те дозволено, ніхто не може бути примушений робити те, що не закріплено в законі (ст. 5).

У XIX ст. формується концепція, за якою право розглядається як даність, закономірний процес історичного розвитку, нейтральний щодо цінностей та моралі. Важливу роль у формуванні таких поглядів відіграв Дж. Остін (1790–1859) (позитивістське праворозуміння) та представники історичної школи, зокрема, Ф. Савін'ї (1779–1861) і Г. Пухт (1798–1866).

Наприкінці XIX ст. усі провідні академічні філософи як в Америці, так і в Англії, були переважно гегельянцями [135, с. 658]. У «Філософії історії» Г. В. Ф. Гегеля (1770–1831) зазначено, що «Держава – це справді втілене і здійснене моральне життя» і що всю духовну реальність, притаманну людині, дано їй тільки через державу». [135, с. 667]. Абстрактне право в Гегеля містить ті права й обов'язки, що належать людським істотам не тому, що вони є громадянами, а лише тому, що є особистостями. Гегель у підсумкових положеннях своїх логічних побудов дійшов висновку про примат держави над особистістю як загального й цілого над частковим і одиничним [240, с. 52].

Монополізація ринку, встановлення надмірних зобов'язань для працівників наприкінці XIX ст. зумовили переосмислення засад лібералізму, зокрема принципу *laissez-faire*. Так, Т. Грін (1836–1882) зазначав: «Свобода завжди пов'язана з певним звільненням від примусу з боку інших людей, але ступінь та умови цього звільнення, яким тішиться «вільна людина» за різних соціальних устроїв, дуже різні» і «... ідеал справжньої свободи – максимальна спроможність для всіх членів людського суспільства досягати найбільшого і найкращого...», «державна зобов'язана... створювати умови, без яких вільний вияв людських можливостей неможливий. Т. Грін

виправдовує втручання держави лише тоді, коли існує стала тенденція «поневолення свободою» [12, с. 58].

Початок ХХ ст. ознаменувався економічною кризою, Першою світовою війною, соціальним протистоянням, як наслідок, приходом до влади тоталітарних режимів, які по-своєму інтерпретували філософські ідеї для утвердження своїх режимів. Прихід окремих із них здійснено через використання відносно демократичних інститутів – виборів.

На переконання В. Франкла, газові камери підготовлені не в урядових кабінетах, а на партійних з'їздах і лекціях учених і філософів нігілістів.

Як може бути використано ідеї видатних філософів для виправдання неправомірного обмеження прав і свобод людини й до чого призведе їх викривлене тлумачення наочно демонструє становлення та функціонування фашистського режиму в Італії (з жовтня 1922 до липень 1943 роки) та нацистського режиму в Німеччині (з 24 березня 1933 року до 23 травня 1945 року). Слід зауважити, що ці країни до функціонування тоталітарних режимів можна було б віднести до демократичних.

Втіленню тоталітарної моделі управління в Італії та Німеччині після Першої світової війни передували соціально-економічні чинники, відсутність дієвих механізмів демократії, неефективність міжнародних механізмів захисту, зокрема, Ліги націй. Для Німеччини все це посилювалося низьким моральним духом населення через програш у війні та надмірними борговими зобов'язаннями [249].

Після закінчення Першої світової війни в Італії почалася соціально-економічна криза, що призвело до серії страйків. Уряд (за 1919–1922 роки він змінювався п'ять разів) і парламент Італії були не спроможні вирішити нагальні питання. Популярним став соціалістичний рух [249]. Як альтернатива комуністам з'явилися фашисти, лідером яких був Б. Муссоліні [56, с. 29].

Позиціонуючи себе як рятівну силу, Національна фашистська партія здійснила в жовтні 1922 року марш на Рим. Аби запобігти зростанню

збройного конфлікту, король призначив прем'єр-міністром Б. Муссоліні, який вжив заходів для закріплення своєї влади. Зокрема, у грудні 1925 року було прийнято закон про повноваження і прерогативи глави уряду, за яким вся виконавча влада зосередилася в руках прем'єр-міністра – він призначав і звільняв міністрів, визначав порядок денний парламенту, міг вимагати повторного голосування щодо конкретного законопроекту, відхиленого палатами [249].

Стосовно Німеччини. Після Першої світової війни її соціально-економічна ситуація характеризувалася гіперінфляцією, зростанням безробіття, необхідністю платити надмірні репарації за Версальським договором, спробами здійснити переворот (Каппський заколот 1920 року, заколоти 1921 та 1923 років, «Півний путч» А. Гітлера 1923 року тощо). Серед населення панували невдоволення політикою керівництва державою та ностальгія за величною імперією [249].

Одна з демократичних конституцій свого часу Веймарська конституція 1919 року не встановлювала механізмів щодо унеможливлення узурпації влади. Так, президент на підставі її ст. 48 за допомогою збройних сил міг змусити землі «виконувати обов'язки, покладені на них Конституцією або імперським законом» і повністю або частково призупинити дію положень щодо основних прав. Надаючи такі повноваженнями, парламентарії не зуміли запобігти тому, що влада може опинитися в руках людини, яка використовує її у власних інтересах [249]. Веймарська республіка фактично припинила своє існування внаслідок призначення в січні 1933 року Президентом П. Гінденбургом на посаду Рейхсканцлера А. Гітлера та встановлення однопартійної диктатури, очолюваної ним націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, так званого Третього рейху [34, с. 28].

Ф. Гаек зазначав: А. Гітлеру не довелося знищувати демократію: він лише скористався її розпадом і в критичний момент отримав підтримку багатьох людей, які його ненавиділи, але вбачали єдиною досить сильною особистістю, здатною зупинити хаос, що насувається [249].

Для того, щоб утвердитися, тоталітарним режимам необхідно було ідеологічно обґрунтувати власну політику, використовуючи пропаганду, переконати в її важливості народ.

Ідеологи фашизму наголошували, що не може бути жодної концепції держави, яка не була б у своїй основі концепцією життя: філософією чи інтуїцією, системою ідей, що розвиваються в межах логіки чи зосереджені в баченні чи вірі; фашистська концепція життя наголошує на важливості держави та приймає індивіда лише тією мірою, в якій його інтереси збігаються з інтересами держави. Для фашизму держава є абсолютною, індивіди та групи – відносними, поза нею жодні людські чи духовні цінності не можуть існувати, а тим більше мати цінність, що відображають гасла «Усе всередині держава, нічого поза державою, нічого проти держави» [249].

Філософія надає фашизму відтінок пуританства: «Істина полягає в тому, що людина народилася не для того, щоб жити щасливо, а для того, щоб працювати і страждати» [286, с. 1275]. Такі ідеї фашизму були своєрідним синтезом ідей філософів різних епох, починаючи з часів античності.

Використовуючи ідеї Аристотеля, фашистські філософи обґрунтовували пріоритет і перевагу держави стосовно особи. Як зазначають дослідники, з одного погляду, це була адаптація концепції Аристотеля про людину як політичну істоту до проблем людини в ХХ ст.; з іншого – фашизм приймає та об'єднує елементи системи, обрані з Н. Макіавеллі та В. Парето, Дж. Віко та Дж. Джентіле. Н. Макіавеллі та В. Парето, що заохочували Муссоліні в тому числі символізувати та міфологізувати свою справу [286, с. 1268–1274]. Виправдання фашистських порядків, що, нібито, становлять фактичне втілення гегелівських ідей державності, проводив італійський неогегельянець Д. Джентіле [240, с. 119].

1922 року проголошено про необхідність створення власного міфу, за яким Італія є духовною наступницею Римської імперії. А. Гітлеру вже слугував за модель фашистський міф, однак в основу його міфу було покладено расову теорію [249].

Ідеологи нацистської партії використали ідеї народного руху, який виник під впливом Й. Фіхте та інших філософів XIX ст., які просували ідею Volk (народу) як органічної єдності. Расові зміни в еволюції людини не утверджувалися і вчені не стверджували про «арійську» расу у своїх наукових публікаціях. Але вони були фактично спільниками нацистської расової політики, вони «повинні були прийняти та підтримувати насильницький антисемітизм нацистів, щоб бути винагородженими посадами та достатньою підтримкою для досліджень спадкових захворювань» [261, с. 130–131].

Розмірковуючи над ідейною революцією, керівники цих режимів дійшли висновку, що вона може бути успішною лише за масової підтримки, [40, с. 14]. Й. Геббельс наголошував, що держава повинна стояти за принцип тотальності, який означає розвиток нетерпимості проти всього, що не затверджено владою [275, с. 155].

Базовим концептом К. Шмітта, автора статті «Фюрер захищає право», називають концепт децизіонізму [217, с. 370]. Цей концепт, зокрема, полягає в тому, що абсолютизм держави стосовно суспільства дає змогу їй, у логіці виняткового випадку та екстраординарної ситуації, призупиняти дію права через «права суспільства на самозбереження» [136, с. 35].

Втілення такої ідеології призвело до численних порушень прав і свобод людини. Утверджувалася ідея політичної партії, що охоплює всі сторони життя людини та перетворює будь-які питання в партійно-ідеологічні.

В Італії за законом про політичне представництво 1928 року висувати кандидатів у депутати мали право національні конфедерації профспілок (синдикатів), а також юридичні особи, що діяли в «національних інтересах». Національна фашистська партія Італії, яка прийшла до влади у 1921 році, є класичним зразком однопартійної системи [249].

Боротьба з опонентами передбачала обмеження права на свободу думки та слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, свободу совісті та віросповідання.

В Італії 1929 року після укладення Латеранських угод між Італією і Святим Престолом, відповідно до яких утворилася держава Ватикан, католицька релігія була визнана єдиною релігією Італії [249].

У Німеччині вільна дискусія оголошувалася поза законом; критиків уряду можна було затаврувати як зрадників [275, с. 156].

Для того, щоб фашистська та нацистська ідеології набули реальної підтримки, необхідно було не лише встановлювати обмеження прав, а й «виховати» людину в дусі поваги до режиму, що зумовило впровадження нової концепції освіти [249].

Професор С. Панунціо у своїй відомій лекції, яка відкривала офіційний курс Загальної доктрини держави в Римському університеті в 1928 році, проголосив: «Ми повинні «фашизувати» викладання права та політики, щоб розсіяти агностичний і нейтральний дух, який у формі об'єктивності та жорсткої науковості обмежується або може обмежуватися вивченням права та політики, що суперечить фашизму чи поза ним... Навчання теорії права є як навчання в релігії. Не може бути нейтральних» [286, с. 1271].

Ідея ідеологізації освіти була перейнята нацистською Німеччиною. У своїй промові «Самоствердження німецького університету», виголошеній на урочистій церемонії свого представлення як нового ректора Фрайбурзького університету (27 травня 1933 року), М. Гайдеггер чітко зазначив: «Обов'язок як студентів, так і професорів – служити народу та нацистській державі трьома способами: продуктивною працею, військовою службою і науковою діяльністю» [108, с. 26].

Як зазначав Е. Крік, пропагандист націонал-соціалістичної освітньої теорії та культурної політики, нове виховання спрямоване на виховання *politisch-soldatis*, а реорганізація освіти стала однією з головних завдань нацистського режиму, і через освіту ракову пухлину марксизму, лібералізму та демократії (вживається як синоніми) має бути «вилікувано», а німців необхідно очистити від вірусу свободи [275, с. 158].

1939 року набув чинності закон, за яким призов до Гітлерюгенду був подібний до призову в армію. Молодь мала пройти початкову військову підготовку, адже це було важливим аспектом діяльності Гітлерюгенду. З початком війни молодіжні організації Третього рейху багато в чому перейняли на себе батьківський обов'язок виховання дітей [55, с. 47].

Нацистська ідеологія та відповідне політичне керівництво також призвели до дискримінації під час прийому на роботу без членства в нацистській партії, з «ненадійною політичною поведінкою» або «приязністю до євреїв» [264, с. 378].

Наприклад, Е. Гусселя після приходу до влади нацистів було звільнено з Університету Фрайбуга й заборонено брати участь у філософських конгресах 1933 та 1937 років [249].

Обмежувалося за ідеологічною ознакою і право доступу до освіти. Під час прийому до вищих навчальних закладів, крім випускного іспиту (Abiturientenprüfung) враховувалося знання політичної історії та діяльність у молодіжних організаціях. В університетах та інших вищих закладах під контролем Studentenschaft або Deutsche Fachschulschaft перевірялися участь студентів в оборонній підготовці, трудовій службі, фізична та політична підготовка [275, с. 162].

Запроваджена політика тотального контролю впливала також на економічні процеси в державі. У праці Ф. Гаєка «Шлях до рабства» людство попереджалося, що войовничий тоталітаризм без протидії людства може призвести до загибелі всієї цивілізації [100, с.75]. Він наголошував на тому, що різні види колективізму, комунізм, фашизм тощо відрізняються між собою характером мети, до якої вони прагнуть спрямовувати зусилля суспільства. Але всі вони відрізняються від лібералізму та індивідуалізму в бажанні організувати все суспільство й усі свої ресурси для цієї унітарної мети й у відмові від цього визнавати автономні сфери, в яких цілі індивідів є вищими [266].

Отже, планова економіка, використання економічних чинників під прикриттям інтересів нації в Німеччині, держави – в Італії, а фактично в інтересах політичної партії призвели до обмеження права на підприємницьку діяльність. Фашизм прагнув вирішити економічні питання в межах публічного права.

В Італії за режиму фашистів законом про правову організацію колективних трудових відносин 1926 року члени профспілок повинні бути «благонадійними» з погляду партійного інтересу. Страйки ж оголошувалися під забороною. У Німеччині 1933 року були заборонені профспілки. Організацією робітників і їх захистом займався Німецький робітничий фронт, який підтримував націонал-соціалістичну державу та фактично контролював робітників.

За порушення законодавства, критику влади встановлювалися непропорційні покарання, а механізми захисту прав людини, передусім незалежний суд, не працювали [249].

Теоретики фашизму наголошували, що абсолютна держава не може витримати жодної форми політичної опозиції чи дисидентства. Злочини проти посадових осіб державної влади в Італії розглядалися як правопорушення проти держави. А. Рокко запропонував у 1927 році новий фашистський Кримінальний кодекс. Цей документ визначав ряд нових форм посягань на особистість і цілісність держави, посилення покарань і розширення сфери застосування законодавства на італійців-нерезидентів та іноземців. Злочини проти народного господарства, в тому числі страйки, підпадали під заборону Кримінальним кодексом [286, с. 1275–1276]. Судді втратили статус «незмінюваних» і поступово стали просто державними службовцями.

У Німеччині ситуація з судовим захистом була ще гірша. З 1933 року гестапо (державну таємну поліцію) було уповноважено утримувати осіб під вартою без суду. Нацисти ухвалили законодавство, яке забороняло судовий розгляд актів гестапо та СС [35, с. 42]. Закон про відновлення професійної

державної служби 1933 року передбачав, що чиновники, зокрема судді, які були неарійцями за походженням, повинні піти у відставку. Однак у нацистській Німеччині були судді, які намагалися провадити справжнє правосуддя[249]. Тому А. Гітлер після критики нацистської преси на адресу судді за м'якість звернувся до суду з промовою 26 квітня 1942 року. Поміж іншого Гітлер сказав: «Я очікую, що німецька юридична професія це зрозуміє: нація тут не для них, але вони тут для нації. Відтепер я буду втручатися в ці справи і звільняти з посад тих суддів, які, очевидно, так чинять, не усвідомлюючи вимоги часу» [265, с. 846].

1935 року було виправлено Кримінальний кодекс з метою дозволити покарання вчинку, що суперечив би «здоровому народному почуттю», навіть якщо це порушувало неіснуючий закон [208, с. 806].

Так званими Нюрнберзькими законами від 1935 року, зокрема Законом про захист німецької крові й німецької честі було криміналізовано укладення шлюбу між євреями та «громадянами німецької чи спорідненої їй крові», наймання євреями домашньої прислуги із жінок «німецької або спорідненої їй крові» молодших за 45 років. Притягуючи осіб до кримінальної відповідальності за вказані «злочини», судові та правоохоронні органи діяли відповідно до «закону», однак навряд чи їхні дії узгоджувалися із сутністю і змістом «права» [241, с. 171].

Отже, для тоталітарного режиму право стає лише засобом для досягнення мети та інструментом впливу на громадян. Будь-яке обмеження прав і свобод людини в інтересах держави визнається правомірним [249].

Нацистський тоталітаризм або нацизм, націонал-соціалізм поєднував у собі елементи антисемітизму, расизму, фашизму, соціалізму та нацизму (наприклад, Німеччина 1933–1945 років) [219, с. 47]. Рисою, притаманною особі Гітлера, яка найбільше впадала у вічі, що наклала свій відбиток на все нацистське «право», була повна відсутність правди та права в істинному значенні цих слів. Оскільки в Гітлера не було натяку на правду, йому нічого

не вартувало без сорому й совісті надавати своєму пропагандистському впливу видимість правди [133, с. 89]

К. Фрідріх та З. Бжезінський виокремили такі структурні особливості тоталітарних диктатур, як: офіційна ідеологія; єдина партія; репресивний поліцейський контроль; цілковитий контроль партії над засобами масової інформації, громадськими організаціями; наявність мілітаризованих формувань партії, підпорядкованих їй вождю; централізоване керування економікою за допомогою бюрократичного апарату [237, с. 38–39]. Водночас тоталітарна влада потребує не лише усунення опору з боку населення, а й висловлення лояльності до режиму у формі активної підтримки, що має формувати ілюзію долученості особи до ширших суспільних процесів, принциповим аспектом тоталітарного контролю є мобілізація режимом населення на свою підтримку за допомогою створених та контрольованих ним проміжних груп (як заміників інститутів громадянського суспільства) [237, с. 47].

Як стверджують дослідники, тоталітарні системи вважають себе спроможними вживати навіть найбезжальніших заходів задля зміцнення своєї влади та досягнення своїх ідеологічних цілей [220, с. 72].

Друга світова війна спричинила новий інтерес до тем щодо моральних цінностей, людської гідності та зумовила прийняття основних нормативно-правових актів, які вибудовують сучасну систему прав і свобод людини, гарантованих державою.

Серед основних напрямів філософії, якими досліджувалася тема обмеження прав і свобод людини, слід виокремити легізм, екзистенціалізм, феноменологію, комунітаризм і соціологізм. Для цього часу властивим є філософсько-правові дискусії між позитивістами, нова популярність яких була пов'язана з такими постаттями, як Г. Кельзен (1881–1973) та Г. Гарт (1907–1992), а також представниками природного права.

До речі Друга світова війна зумовила відхід окремих учених від позитивізму до сприйняття ідей природного права. Як приклад, Г. Радбрух

(1878–1949), який зауважував, що позитивізм з його фактичною вірою у принцип «закон є закон» зробив німецьких правників беззахисними перед законами злочинного змісту та диктованими свавіллям [133, с. 88]. Коли до справедливості навіть не прагнуть, а рівність, що становить її основу, свідомо заперечується в правотворчому процесі, тоді закон є не лише «несправедливим правом», а й неправовим за своєю природою, бо право, в тому числі й позитивне, не можна визначити інакше, аніж як порядок і сукупність законів, покликаних за своєю суттю служити справедливості [133, с. 89].

Так, Л. Фуллер (1902–1978) орієнтувався на концептуальне поєднання права й моралі. Один із розділів його книги має назву «Мораль, що уможливорює право» [231].

Дж. Ролз (1921–2002) у праці «Теорія справедливості» (1971) окреслив позицію, що індивідуальні права та свободи утворюють невіддільну частину справедливої структури суспільства, і справедливість неможлива без визнання автономії людської особистості та надання кожній людині права реалізувати свою свободу за умов визнання прав і свобод інших людей. Він виокремлює два принципи, які є справедливою основою: перший із них – рівність в оцінці основних прав і обов'язків; другий – соціальні й економічні нерівності є справедливими лише тоді, коли є компенсуючі пільги для кожного й зокрема для тих, хто перебуває в гіршому становищі [201, с. 41].

Р. Дворкін (1931–2013) зазначає, що індивідуальні права, визнані нашим суспільством, часто конфліктують між собою, а коли це відбувається, уряд має визначити, якому з них надати перевагу. Якщо уряд робить правильний вибір і захищає важливіше право за рахунок менш суттєвого, тоді він не послаблює поняття права й не зменшує його цінності; навпаки він зробив би так, якби не спромігся захистити важливіше з двох прав [38, с. 277].

За Дж. Фіннісом практичний розум є достатнім для усвідомлення індивідом того, що вільне та соціально відповідальне дотримання юридичних

норм є умовою загального й особистого блага. Це ж саме і передбачає, що для законодавства індивід є цінністю як особистість, яка має риси людської гідності й позитивної відповідальності [230].

Для сучасної філософії права цінність людини та її прав і свобод є однією з основних тем. Сьогодні простежується пошук «золотої середини» в дослідженні права, що характеризується словами К. Поппера, який стверджував, що може помилятися та визнає, що інший може бути правим, але якщо зробити зусилля й об'єднатися, тоді можливо наблизитися до істини. Попри те, що серед науковців переважає позиція щодо природності прав людини, вчені шукають і знаходять компроміс між позитивістським і природним праворозумінням, комунітаризмом і індивідуалізмом.

Місце людини й відповідно у зв'язку з цим розв'язання питання щодо правомірності обмеження її свободи було предметом досліджень і вітчизняних філософів. Українська філософія права як різновид європейської філософії прав має власну специфіку й особливості розвитку. У ній є місце і чіткій філософській системі та власне українській душевності [75, с. 9–10]. Існує певна повторюваність у розвитку української політико-правової доктрини 1649–1646, 1707–1710, 1917–1920, 1990–1991 років. Можливо це підтвердження того, що зупинений зовнішніми та внутрішніми чинниками державний і правовий розвиток українського народу повертався до джерел і знову проходив ті самі етапи розвитку, доки повністю не реалізувався в соціумі [75, с. 129].

Своєрідною особливістю української філософії є «філософія серця» (поняття, яке сформулював Д. Чижевський). Вона полягає в регулюванні життя з урахуванням внутрішнього світу та свободи людини. Право розглядається як умова індивідуального розвитку особистості. Одним із засновників «філософії серця» вважається Г. Сковорода (1722–1794). Він розвиває її передусім у працях: «Вхідні двері дохристиянської добродітності», «Наркіс. Розмова про те: взнай себе». Словами Друга він говорить: «Лихі люди серце своє, тобто самих себе загубили... хто себе не

пізнав, той тим самим згубився, ... для ліпшої певності ось тобі голос Божий: «Послухайте мене ті, що згубили серце, далеко від правди» [212, с. 175].

Подальшого розвитку «філософія серця» набула у творчості П. Юркевича (1827–1874), який не лише керується досягненнями розуму, а й кориться заповіді любові, що вимагає жертвувати своєю особистою користю задля блага інших, блага загального.

Ще один із напрямів досліджень у сфері обмежень прав і свобод людини від їх неправомірного обмеження зумовлено історичними процесами, які мали місце в Україні. В «Історії Русів» (прибл. кінець XVIII – початок XIX ст.) висловлюється протест проти кріпацтва і стверджується, що насильницьке правління не може бути довготривалим, бо не базується на згоді та не враховує інтереси різних верств. М. Костомаров (1817–1885) незмінно підкреслював взаємозв'язок правової ментальності українців з їхнім прагненням до особистої свободи [80]. М. Драгоманов (1841–1895), розглядаючи питання про співвідношення особистості та держави, дотримувався індивідуалістичної позиції (примат особистості над державою). У творчості М. Грушевського (1866–1936) переважав позитивістський підхід, помітний також вплив поглядів М. Драгоманова, теорії солідарності

«Природні», споконвічно притаманні людям права, на думку Б. Кістяківського (1868–1920), обмежують державну владу, виступають основою та доповненням підзаконної влади й становлять основу фундаментальних принципів правової держави. Вони повинні бути визнані та охоронятися за допомогою не лише приватного, а й публічного права. Звідси концепція про суб'єктивні публічні права, основним з яких є «право на гідне існування», що включає право на прожитковий мінімум і освіту як основу домагань особистості [228, с. 121].

Хоча боротьба в 1917–1921 роках за національну державність закінчилася невдачею, її важливість полягає, зокрема, у відновленні ідеї соборності українського народу. У прийнятих у цей період актах вирішувалися окремі питання щодо обмеження прав і свобод людини. Так, у

Третьому універсалі Української Центральної Ради, прийнятому 20 (7) листопада 1917 року, передбачено проведення ряду соціально-економічних і політичних реформ: скасування приватної власності на землю та передання її у власність усього трудового народу, 8-годинний робочий день, встановлення державного контролю над виробництвом; скасування смертної кари й амністія політв'язням; забезпечення свободи слова, друку, віросповідання, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи і житла [50, с. 227]. «Статут про державний устрій, права і вольності УНР» («Конституція Української Народної Республіки») належить до категорії тих нових на початку ХХ ст. європейських конституцій, що вважалися найдемократичнішими [27, с. 558–560]. У цьому документі проголошено рівність громадян, принцип, за яким ніхто не міг бути затриманий без судового наказу «інакше, як на гарячій вчинку», але й цього разу не більше ніж на 24 години без судового наказу; вказувалося на неможливість призначення покарань, які «понижують людську гідність»; ніхто не обмежувався «у правах слова, друку, сумління, організації, страйку», якщо не порушує «при тім постанов карного права». За влади гетьмана Скоропадського 14 червня 1918 року було ухвалено Закон «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», відповідно до якого кожен власник міг продавати землю без обмеження розміру, однак розмір набутих купівлею або даруванням земельних ділянок не повинен був перебільшувати 25 десятин [50, с. 237]. У 20-х роках ХХ ст. в Україні, як і в СРСР загалом запанував правовий позитивізм, де утверджувався пріоритет інтересів держави. І обмеження прав і свобод людини в інтересах держави розглядалися як засіб досягнення мети.

У період незалежності України дослідження питання обмеження прав і свобод набуло особливої актуальності та є постійним предметом наукових досліджень і дискусій. У перші роки незалежності після прийняття Конституції України переважав позитивіський підхід, учені пов'язували «верховенство права» із верховенством закону», трактуючи їх зв'язок цілого

або частини, або стверджували про «діалектичний зв'язок» між ними, не розкриваючи змісту «діалектичності» [75, с. 43]. З огляду на це й обмеження прав і свобод людини досліджувалося передусім з огляду на закріплені в законодавстві формулювання, в основному виключно через звуження їх змісту й обсягу. Сьогодні перевага надається природному підходу.

Висновки до розділу 1

Вирішення питання щодо правомірності обмеження прав і свобод людини можливе лише в межах природного праворозуміння. В іншому разі право стає інструментом відповідної ідеології. Водночас засобом запобігання неправомірному обмеженню прав і свобод людини є вимоги щодо дотримання легітимної процедури їх встановлення, в тому числі процедури прийняття правових актів, якості законів, що обумовлює використання надбань учених позитивістів під час визначення механізмів унеможливлення необґрунтованого втручання у свободу людини.

Аналіз досліджень вітчизняних учених у сфері прав людини свідчить про відсутність єдиного доктринального визначення «обмеження прав і свобод людини». Зокрема, зазначене поняття розкривається через: «звуження змісту і обсягу права», «обмеження здійснення права», втручання у «автономність»/свободу людини, порушення сутності права.

Дослідження питання обмеження прав і свобод людини має здійснюватися із застосуванням принципу методологічного плюралізму. Вибір теми дослідження обумовлює необхідність застосування антропологічного підходу. Завдяки такому загальнонауковому методу, як історичний досліджується генезис утвердження ідеї пріоритетності прав і свобод людини та їх обмеження. Герменевтичний метод дає змогу виявити зміст права та свободи людини та вирішити питання щодо правомірності встановлення їх обмежень. З огляду на те, що Конституція України не є

нейтральною в ціннісному відношенні, визнаючи людину найвищою соціальною цінністю, у дослідженні використовується аксіологічний підхід.

Необхідність обмеження прав і свобод у суспільних інтересах і те, що людина може повністю реалізувати свої можливості та задовольнити потреби лише в демократичному суспільстві, зумовлює необхідність об'єднання концепцій лібералізму, який базується на методологічному індивідуалізмі, і комунітаризму.

Вирішення проблеми правомірного обмеження прав і свобод людини зумовлює питання щодо узгодження їх універсальності та культурної своєрідності народів, яка визнає існування особливостей історичного розвитку держави, соціально-економічних умов, цінностей, які закладені в основу побудову суспільства. Під час вирішення цього питання слід застосовувати, в тому числі такі формально-логічні методи, як аналіз та синтез. Обрана тема зумовлює необхідність узгодження суперечностей і конфліктів, що потребує використання діалектичного підходу, який дає змогу побачити явище в розвитку і взаємодії.

Утвердження природності пріоритетності прав і свобод людини започатковано античними філософами. Ними закладені ідеї щодо справедливості, рівності, гідності, принципи, за якими дія закону поширюється на всіх. Проголошені за часів Відродження ідеї гуманізму, унікальності індивіда сьогодні є загальноприйнятим. За доби Просвітництва відбулося обґрунтування концепції природних прав, існування яких визнається до утворення держав (право на життя тощо), і твердження, що люди задля загального блага погоджуються на обмеження своїх прав. Свобода індивіда стала цінністю лібералізму. Після Другої світової війни особливо актуальним стало питання моральних цінностей, людської гідності, що зумовило прийняття основних нормативно-правових актів, які вибудовують сучасну систему прав і свобод людини, гарантованих державою. Для сучасної філософії права людина є найвищою цінністю.

Слід зазначити про специфіку української філософії права, яка сформувалася під впливом «філософії серця», тобто через внутрішній світ і свободу людини.

За тоталітарних режимів регулювання обмежень прав і свобод людини здійснюється з позицій захисту інтересів окремої групи людей, що є панівною, а вплив на свідомість людей здійснюється через ідеологічне виховання та застосування репресій до тих, хто таку ідеологію не поділяє. Втілення тоталітарної моделі управління можливе за умови сукупності факторів – політичних, соціально-економічних, відсутності дієвих механізмів демократії.

Для унеможливлення неправомірного обмеження прав людини необхідно не лише доктринальне розроблення цієї теми, а й усвідомлення в суспільстві ідеї про природність прав людини, їх пріоритетність та універсальність.

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

2.1. Обмеження прав і свобод людини як прояв законів діалектики

Свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої. Якщо обмеження прав і свобод особи встановлюється законодавцем виключно з політичних, економічних, конформістських причини, тоді право розглядається виключно як інструмент відповідної ідеології. У такому разі й справедливість втручання у права та свободи людини буде оцінюватися тим, хто ухвалює закони, і відповідно змістовне наповнення справедливості змінюватиметься зі зміною влади. Як свідчить історія, це неминуче призводить до протистоянь у суспільстві, анархії, революцій. А отже, надзвичайно важливо, щоб встановлені в законі обмеження прав і свобод людини були легітимними [251].

Знайти баланс інтересів людини з суспільними інтересами під час встановлення обмежень прав і свобод особи якнайкраще дає змогу діалектичний підхід. Загально визнаними законами діалектики є закон взаємного переходу кількісних змін у якісні (і навпаки), закон єдності та боротьби протилежностей, закон заперечення заперечення; принципами – причинність, всезагальний зв'язок і взаємозалежність явищ і розвитку тощо.

Інтерес до діалектики (з грецького *dialego* – мистецтво ведення бесіди, суперечки) як засобу досягнення істини виник ще в давній Греції. Так, боротьба протилежностей та їхня єдність – одна з ідей, найчастіше ілюстрованих у фрагментах праць Геракліта. Як зазначав Діоген Лаертський, для нього «все виникає за протилежністю й усією цілісністю плине, мов річка» [222, с. 18]. Значний внесок у розвиток діалектики зробили Б. Спіноза, Г. Лейбніц, Г. Гегель. Діалектика розуміється як метод винайдення та розв'язання суперечностей, які містяться в поняттях, і базується на

раціональному пізнанні предмета в єдності його протилежностей і розвитку [73, с. 4–5].

Суттю діалектики, її основою виступають протилежності. Звідси можна вивести два основні принципи діалектики як висхідні, основні її положення: перший – всезагального руху, розвитку; другий – всезагального зв'язку. Тобто всі предмети, явища слід розглядати як такі, що знаходяться у постійному русі, становленні, зміні й до того ж взаємопов'язані та взаємодіють між собою [9, с. 65–66]. Діалектика допомагає подолати суперечність двох взаємовиключних загальних категорій за допомогою третьої, яка об'єднує їх, і в такий спосіб здійснити перехід на вищий рівень, де також є необхідність знаходження відповідного компромісу.

Так, процесу розвитку ідеї прав людини властиві як кількісні, так і якісні зміни; кількісні зміни знання про права людини (їх множення, уточнення та конкретизація, збільшення обсягу тощо) здійснюються в межах того чи іншого поняття права, якісні – пов'язані з переходом від попереднього до нового поняття права [15, с. 22].

Зокрема, з одного боку, завдяки утвердженню гуманістичних ідей, науково-технічному прогресу зменшується обсяг обмежень прав і свобод людини. Серед іншого підвищується рівень забезпечення соціально-економічних прав, з'являються «нові права». Водночас поява нових прав насамперед цифрових і соматичних прав (трансплантація тощо) зумовлює збільшення втручання у сферу приватного життя, що призводить до обмеження приватності особи, виникнення морально-етичних дилем, зокрема щодо захисту геному людини від протиправного втручання.

Для подолання таких суперечностей потрібно дослідити питання справедливості закріплених обмежень прав і свобод людини. Справедливість – ідеальна сторона права. Це стверджують науковці, досліджуючи справедливість на прикладі тріади (тезис – антитезис – синтез), де справедливість (як морально-правова справедливість) є синтезом свободи індивіда (тезис) і рівності (антитезис) [93, с. 177].

Ідеї справедливості, закріплені у праві, мають властивість нормативності; своєю чергою, саме право стає справедливим і морально обґрунтованим. Таким чином, діє діалектичний взаємозв'язок справедливості та права [244, с. 115]. Поняттям справедливості характеризується наявність у соціумі правових завдань і виражається їх правильність, імперативність та необхідність. У філософії (власне, в етиці) справедливість є певним принципом, за яким мають створюватися і зберігатися благо (щастя) суспільства та діяти суспільні інститути; це своєрідна загальна моральна санкція [74, с. 12].

Водночас оцінити та «виміряти» дотримання справедливості під час обмеження прав і свобод людини на практиці важко, а, ймовірно, неможливо з огляду на багатоаспектність, динамічність цього поняття, його відносність, адже справедливість містить елементи несправедливості. Особливо це ускладнюється, коли законодавець вдається під час правового регулювання до позитивної дискримінації [251].

Отже, справедливість є явищем більшою мірою трансцендентним. Об'єктивними вираженнями справедливості є принцип пропорційності [202, с. 57]. Аристотель стверджував, що справедливе – це пропорційне, а несправедливе – те, що порушує пропорційність [112, с. 294]. В основу принципу пропорційності покладена ідея, згідно з якою загальний інтерес, яким керується держава, не може бути таким, що придушує свободу окремої особи [57, с. 166].

Саме на відповідності принципу пропорційності оцінюється правомірність пропонованих обмежень прав і свобод особи під час здійснення правотворчої діяльності та правозастосування.

Водночас постає закономірне запитання: де та межа, коли обмеження прав і свобод людини буде вважатися неправомірним і відповідне втручання у право чи свободу людини вважатиметься непропорційним?

Природний підхід до обмеження прав людини презюмує встановлення обмежень, не порушуючи сутність права людини. Як неодноразово вказував

Конституційний Суд України, сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена (рішення від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005) [164].

Сутністю права чи свободи людини є сукупність постійних характеристик, які відображають його властивості. До речі, Конституційний Суд України під час оцінювання порушення сутності права вживає такі формулювання, як «мірилом визначення сутності», «критерієм допустимості можливих обмежень таких прав». Сутність права чи свободи людини розкривається через забезпечення особі: 1) свободи (свободи дій); 2) гідного ставлення до людини; 3) вільного й усебічного розвитку особистості; 4) рівності.

Виокремлення саме таких складових у цьому дослідженні зумовлено передусім формулюваннями, які містяться як у Конституції України, так і міжнародних документах. Так, у Конституції України визначаються окремо гідність, право на гідність (ст. 3, 28, 68), забезпечення вільного і всебічного розвитку особистості (ст. 23), рівність прав (ст. 24); правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством (ч. 1 ст. 19). Загальна декларація прав людини містить положення, за якими визнання гідності, притаманної всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості та загального миру (Преамбула).

Слід зауважити, що ці поняття є взаємообумовленими та пов'язаними. Приміром, Конституційний Суд України, досліджуючи питання щодо порушення сутності права, як правило, вказує на свободу дій і людську гідність; право на «вільний розвиток своєї особистості» визначається, зокрема, у поєднанні з людською гідністю. Що ж стосується Німеччини, то право на вільний розвиток своєї особистості складається з: а) загальної свободи дій та б) загального права особистості (це право, на думку німецьких учених, вбачається зі змісту ст. 1 та 2 Конституції Німеччини, яка закріпила право людської гідності та право на загальну свободу дій). Федеральний

Конституційний Суд Німеччини, задовольнивши конституційну скаргу засудженого вказав, що: «Право на вільний розвиток особистості та обов'язок поважати й захищати людську гідність... гарантують кожній людині автономну сферу приватного життя, у якій він або вона може розвивати та підтримувати свою індивідуальність» [77, с. 110–113]. Федеральний Конституційний Суд Німеччини встановлює, що засадниче право людини на вільний розвиток своєї особистості в сув'язі з людською гідністю зобов'язує державу організувати виконання покарання в такий спосіб, щоб воно було спрямовано на відкриття засудженому перспективи його майбутнього життя на свободі й без нових покарань [198].

Отже, слід охарактеризувати окремі аспекти цих понять, на яких, вважаємо, необхідно зосередити увагу передусім під час визначення сутності права чи свободи людини.

Так, свобода людини передбачає змогу вільного вибору. Людина рефлексує, обирає власну поведінку, приймаючи рішення та діючи відповідно до таких рішень, у тому числі пристосовуючись до обставин. Приміром, особа може вільно без втручання з боку держави обирати, враховуючи власні переконання, членом якої партії бути, де навчатись, відпочивати, з ким спілкуватися тощо. Безсумнівно, і така свобода обмежується моральними принципами.

Як наголошує Конституційний Суд України, свобода є основоположною конституційною цінністю в Україні, яка дає змогу особі робити вільний вибір із-поміж більшості життєвих питань без утручання держави, свобода (вільність) людини *a priori* є визначальною та пріоритетною для шанування державою загалом, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, іншими суб'єктами; конституційна презумпція людської свободи обумовлює доконечність потреби обґрунтування будь-якого істотного її обмеження з боку держави (Рішення від 22 червня 2022 року № 5-р(II)/2022 [192]).

Існує недоторкана сфера людської свободи, яка знаходиться поза впливом будь-якої публічної влади, і об'єктивно не допускається її формально-юридичне впорядкування. Крім цього, мається на увазі не внутрішня свобода (духовно-моральний розвиток особистості обмежити неможливо, на нього можна вплинути передусім вихованням), а свобода дій у широкому розумінні цього слова.

Глибоко проникає у зміст права й людська гідність як багатоаспектна цінність людини, а тому властивості, що характеризують і визначають людську гідність, становлять онтологічну основу прав і свобод людини, її правового статусу [31, с. 31]. Право на повагу до людської гідності практично в усіх конституційних системах є абсолютним, а людська гідність визнається сутнісним змістом, «ядром кожного конституційного права [242, с. 29]. Людська гідність є важливою антропосоціокультурною цінністю кожної людини [102, с. 132].

Людська гідність є постійно змінюваним суспільним явищем, сутність якої може бути теоретично виражена лише поняттями, що розвиваються, перетворюються, змінюють одне одного. Вона пов'язується в основному з цінністю людини та оцінкою її значення та місця в суспільстві й державі [29, с. 367–375]. Німецькими конституціоналістами людська гідність розуміється в аспекті ставлення до людини не як до об'єкта або засобу досягнення мети [27, с. 462]. В основу цього покладена кантівське твердження про те, що до людини (як до себе, так і до інших) необхідно ставитися як до мети, і ніколи як лише до засобу.

Історія продемонструвала чимало прикладів, коли через приниження гідності отримувався контроль над особистістю, за якого фактично знищується людська особистість. Як приклад концентраційні табори або заходи каральної медицини, коли поміщення здорової людини до психіатричного закладу й лікування там було одним з методів боротьби з дисидентами. Якщо окреслювати гідність у аспекті визначення в цьому дослідженні сутності права чи свободи людини, враховується передусім

зовнішнє визнання цінності людини та повага до її унікальності, її моральних, психологічних, духовних якостей і потреб, людяне ставлення. Відповідно розуміються соціальні, політичні та моральні умови, які дають змогу людині відчувати свою значущість.

Право на гідність і свобода дій нерозривно пов'язані із забезпеченням вільного розвитку особистості. Окремі науковці зазначають, що змістом права на вільний розвиток особистості є загальна свобода дій і загальне право особистості (система прав людини, які захищають від посягань на її приватне життя та свободу, до них належать право на ім'я, право на захист ділової репутації, право на власне зображення тощо) [76, с. 38–40]. Це право в науково-практичному коментарі Конституції України визначається узагальненою категорією, яка «комплексно виражає сутність усіх інших конституційних прав і свобод та водночас реалізується через інші конституційні права й свободи людини» [76, с. 38].

«Забезпечення вільного і всебічного розвитку особистості» зумовлює необхідність створити дієвий механізм (умови) для реалізації особою своїх можливостей.

У Рішенні від 24 квітня 2018 року № 3-р/2018 Конституційний Суд України зазначив, що в Конституції України інституціоналізовано не лише негативний обов'язок держави утримуватися від діянь, які посягали б на права людини на життя та повагу до її гідності, а й позитивний обов'язок держави, який полягає, зокрема, в забезпеченні належної системи національного захисту конституційних прав людини шляхом розроблення відповідного нормативно-правового регулювання [177].

Стосовно рівності під час правового регулювання обмеження прав і свобод особи слід зосередити увагу на такому. Встановлення відмінностей з огляду на особливості об'єкта чи суб'єкта правовідносин не є порушенням принципу рівності. Тобто формальною рівність вважається за принципом «до однакового однаково». У зв'язку з цим часто вживається формулювання

встановлення відмінностей у правовому регулюванні правовідносин, що мають законну мету.

Тож, рівність охоплює: по-перше, застосування єдиного масштабу прав і свобод до всіх осіб; по-друге, виключає привілеї чи обмеження прав і свобод людини та громадянина за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими обставинами; по-третє, рівність прав і свобод людини та громадянина через рівність їх обов'язків; по-четверте, рівність усіх перед законом; по-п'яте, рівність прав і свобод чоловіка й жінки, окреслюючи цим зміст і сутність конституційного права України та виступаючи, таким чином, основним соціальним орієнтиром конституційно-правового регулювання [21, с. 21–22].

Дослідження питання порушення рівності здійснюється, як правило, через відповідь на питання, чи є встановлені норми дискримінаційними. Слід вирізняти дискримінацію та позитивну дискримінацію, яка передбачає надання привілеїв окремим групам осіб з метою вирівнювання їх можливостей користуватися правами й свободами. Як приклад, запровадження квот на працевлаштування для осіб з інвалідністю або ветеранів війни.

«Гарантована ч. 1 ст. 24 Конституції України рівність громадян перед законом означає рівну для всіх обов'язковість конкретного закону з усіма відмінностями у правах або обов'язках, привілеях чи обмеженнях, які в цьому законі встановлені. Але всі відмінності у привілеях чи обмеженнях щодо різних категорій індивідів, встановлені законом, не можуть бути пов'язані з ознаками, передбаченими ч. 2 ст. 24 Конституції України» (Рішення Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 року № 8-рп/2007) [167].

Так, законодавством визначено заходи, спрямовані на утвердження української мови як державної, її розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України, які не вважаються такими, що

порушують принцип рівності. За Конституцією України державною мовою в Україні є українська мова; держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України (ч. 1, 2 ст. 10). Цей принцип є однією з засад конституційного ладу, важливою складовою української державності.

З огляду на викладене вище правомірне обмеження прав і свобод людини можна визначити як втручання на підставі закону у свободу особи, яке не порушує сутності права та свободи людини.

Учені зазначають, що сутність прав людини полягає у визначенні певного мінімуму загальнолюдських вимог до правового та соціального статусу людини, який є необхідним для її нормального існування; реалізація цього мінімуму повинна бути забезпечена завжди й усюди, незалежно від соціально-політичних, економічних, культурних і інших особливостей конкретної країни [30, с. 74].

Формулювання «мінімуму загальнолюдських вимог» є загальним і потребує з'ясування природи людини, її потреб, можливостей, інтересів, враховуючи біологічні, психологічні та соціальні аспекти. Крім цього, важливим є поєднання індивідуального та соціального, адже поза соціумом людина не може реалізувати більшість своїх можливостей і потреб [251].

Діалектичний зв'язок прав і свобод людини проявляється в тому, що їх реалізація можлива комплексно, одні права та свободи людини є умовою реалізації інших і навпаки. Наприклад, без права людини на життя об'єктивно неможливо реалізувати будь-які інші права чи свободи (за винятком окремих аспектів захисту пам'яті померлого); право на свободу пересування є умовою реалізації права на освіту для людини, якщо в місцевості, де вона проживає, відсутній навчальний заклад тощо. До того ж чимало прав і свобод людини конфліктують між собою, і законодавець має визначити, які з них можна обмежити більшою мірою. Класичним прикладом є обмеження права на свободу думки. Так, кожен може висловити свою позицію, але якщо водночас таким висловлюванням він ображає іншу

людину, суспільну мораль або ж підбурює до протиправних дій, то така свобода має бути обмежена в інтересах захисту інших.

Основні закони багатьох держав базуються на природній доктрині, формулюючи положення про визнання прав і свобод, а не їх закріплення. Так, Конституція України, встановлюючи, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, зобов'язує державу встановити необхідний механізм реалізації не стільки кожного з її прав і свобод окремо, скільки сукупності прав і свобод. Крім цього, право на судовий захист передбачено не лише як окреме право, а і як гарантія реалізації інших прав і свобод.

Сукупність прав і свобод людини відображає правовий статус. Водночас традиційно правовий статус особи визначається через закріплені в законодавстві можливості особи, в тому числі з огляду на належність особи до громадянства тієї чи іншої держави чи відсутність такого громадянства. Він детермінований конкретно-історичними закономірностями, зокрема станом свободи індивідів у суспільстві, політико-правовими умовами.

Водночас, зазначаючи про сутність права чи свободи людини, ми звертаємося до твердження про неможливість їх обмеження на підставі закону, обмеженість держави природними правами. Як зазначає О. Грищук, фактично наявні соціальні можливості людини визнаються її правами на противагу існуючому юридичному статусу людини. Без цього певного протиставлення, необхідності тлумачення соціальних можливостей з погляду справедливого та ідеального, питання прав людини втратило б свою актуальність [30, с. 74].

Тож під час дослідження питання щодо сутності права чи свободи людини можна розкрити зміст поняття конституційно-правовий статус особи з огляду на природно-правову концепцію. Зокрема, акцентуючи на засадах та ідеях, що визначають систему прав, свобод і обов'язків людини та громадянина, взаємовідносини між державою й особою в їх забезпеченні, реалізації, захисті. Проте, щоб уникнути певного неузгодження між

визначеннями правового статусу різними науковцями, доцільно перейняти досвід, наприклад, Федерального Конституційного Суду Німеччини, і застосовувати формулювання «образ людини». «Образ людини» дає змогу оцінювати чинні правові акти не лише щодо встановлення неправомірних обмежень прав і свобод людини, а й у разі відсутності відповідних механізмів їх реалізації, з огляду на конституційні цінності.

Вирізняють дескриптивний, атрибутивний і сутнісний підходи до визначення людини. Останній полягає в намаганні розкрити сутність людини й таким чином сформуванню універсальну концепцію людини [251]. Можливі кілька варіантів формування «образу людини», розглядаючи його як максимальну або мінімальну антропологію. Максимальна акцентує на самовдосконаленні людини, розвитку її творчих можливостей і є, як правило, «байдужою» до права й прав людини. Таким був образ людини у Ф. Ніцше, М. Хайдеггера, романтичний образ людини у слов'янофілів і марксизмі (концепція «всебічно розвиненої особистості»). За мінімальною – людина визначається за мінімальними умовами того, що необхідно їй, що робить її людиною, до таких умов належать і права людини [228, с.151].

Під час вирішення питання обмежень прав і свобод людини концепція «мінімального змісту природного права» є практично застосовною, оскільки визначає не ідеали, до яких слід прагнути, а дає змогу визначити обов'язковий мінімум можливостей людини, необхідний для забезпечення її свободи, гідності, вільного розвитку та рівності.

Г. Гарт виокремлює очевидні узагальнення, правила поведінки (трюїзми) щодо людської природи та світу, яких мусить дотримуватися кожна соціальна організація: (1) людська вразливість (серед них обмеження насильства чи заподіяння шкоди, головну ознаку таких правил можна висловити в запитанні: якби не було цих правил, який сенс мало б існування інших правил); (2) приблизна рівність; (3) обмежений альтруїзм (люди не дияволи, але й не янголи); (4) обмежені ресурси (їжа, одяг і притулок не існують в готовому вигляді в природі, їх потрібно вирощувати чи здобувати в

природі, саме ці обставини роблять необхідною певну мінімальну форму власності); (5) обмежене розуміння та сила волі (обставини, що роблять правила поваги до людей, власності та обіцянок необхідними в суспільному житті) [232, с. 190–194].

Тезу Г. Гарта, за якою виживання як передумова будь-якого іншого людського блага (переважна більшість людей хоче жити, навіть ціною жахливих страждань), не поділяє Л. Фуллер. Він стверджує: «Як зауважив Фома Аквінський: якби найвищою метою капітана було зберегти своє судно, то він завжди тримав би його в порту» і зазначає, що природним правом з великої літери є комунікація, завдяки якій люди успадковують результати минулих людських зусиль, можливість передавати інформацію здатна примирити людину з думками про смерть. Він цитує Вітгенштейна: «Межі моєї мови є межами мого світу» [231, с. 173–175].

Дж. Ролз вказує на соціальні «первинні блага» (права, свободи, можливості, прибутки й багатство), які хоче мати будь-яка «розумово-раціональна» людина [201, с. 139–140].

В. Брюггер запропонував науковий підхід, покликаний допомогти сформувати «образ людини», що «гуманізує» відповідні аспекти вимог щодо прав людини. Головна засада цього «образу людини» вбачається з положення про незалежність та індивідуальність кожної людської істоти як основної конституційної цінності. Ця ідея є вихідним положенням гарантії конституційних прав. Водночас для повноцінного розуміння людини необхідно враховувати чинник взаємодії людей у суспільстві. Формула «образу людини» складається з п'яти елементів: самовизначення, значущість, відповідальність, захист і спосіб життя [18, с. 138–139].

Дж. Фінніс визначає такі основні цінності, необхідні для повноцінного життя: 1) життя (самозбереження); 2) знання (теоретичне); 3) гра (правильний розподіл ролей у суспільстві); 4) естетичний досвід (здатність розуміти прекрасне); 5) товариськість (дружба), 6) практична розумність [230].

У практиці Федерального Конституційного Суду Німеччини, представлений в кількох важливих справах, використано «образ людини», який закладено в Конституції Німеччини для того, щоб роз'яснити сторонам у справі й суспільству загалом підстави, завдяки яким Суду вдалося досягти балансу між конкурентними приватними інтересами та між приватними й публічними інтересами [90, с. 152].

Федеральний Конституційний Суд Німеччини вказує, що «гарантоване Конституцією право на гідний мінімальний рівень життя охоплює засоби, які є доконечно потрібними для забезпечення як фізичного існування людини, так і мінімальної участі в соціальному, культурному і політичному житті. Законодавець має простір обдумування в оцінці того, які саме потреби є доконечними для забезпечення гідного мінімального існування» (рішення від 27 липня 2016 року, № BVerfGE 142, 353–388, 2 «а» (36)).

На це рішення міститься посилання в Рішенні Конституційного Суду України від 22 березня 2023 року № 3-р(П)/2023, у якому вказано, що «соціальна держава [...] зобов'язана гарантувати в повному обсязі на законодавчому рівні прожитковий мінімум як мінімальний стандарт базового соціального захисту людини від бідності, який є непорушним і належить до складників сутнісного змісту вказаних конституційних прав» [195].

Отже, «образ людини» визначається, зважаючи на потреби людини (фізичні, моральні, духовні, матеріальні), які дають змогу їй реалізовувати свої здібності й безпечно жити як біологічна і соціальна істота (їжа, житло, одяг, духовний розвиток, спілкування) [251].

Конституція України виходить із природності прав і свобод людини, а отже, з огляду на це можна стверджувати, що «образ людини» формують основні права та свободи людини, зафіксовані в Конституції України, та інші конституційні цінності. До того ж оцінка значення будь-якого права чи свободи для задоволення базових потреб людини та пріоритетність його захисту дає змогу узгоджувати конфлікти під час упровадження обмежень відповідних прав і свобод людини. Найпростіший приклад: існування загрози

життю людини під час пожежі в будинку зумовлює обмеження права недоторканності житла. Водночас на визначення «образу людини» впливають і такі цінності, як демократія, суспільний інтерес, конституційний лад тощо. У цьому зв'язку важливим є положення Преамбули Конституції України, яка прийнята від імені Українського народу.

Конституційні положення є загальними і потребують конкретизації, «образ людини» уможлиблює вирішувати питання щодо правового регулювання прав і свобод людини, у тому числі нових, виникнення яких зумовлено науково-технічним прогресом (зокрема, право надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації та/або здійснення діяльності, пов'язаної з трансплантацією анатомічних матеріалів людині), а також оцінити на предмет конституційності механізм забезпечення прав і свобод людини та вирішити питання щодо правомірності чи неправомірності обмежень прав і свобод людини. Прикладом дослідження питання конституційності положень закону з огляду на «образ людини» може бути юридична позиція Конституційного Суду України, за якою кожна людина заслуговує на гуманне та гідне ставлення до себе як до особистості, держава зобов'язана гарантувати таке ставлення однаково кожному та бути відповідальною за захист гідності людини, утвердження невідчужуваності та непорушності її конституційних прав і свобод. Ці непохитні засади є визначальними складниками українського конституційного ладу та мають бути доконечно враховані державою в її діяльності (Рішення від 20 грудня 2023 року № 11-р(П)/2023) [198]. Саме «образ людини» дає змогу новелізувати положення Конституції України з огляду на розвиток суспільних відносин.

Права та свободи людини вирізняються за своєю змістовою наповненістю та спрямованістю на задоволення різних потреб людини (можливістю користуватися певними соціальними благами), водночас вироблено загальні критерії щодо можливого їх обмеження.

Так, характерним для правового обмеження прав і свобод людини та громадянина називають дотримання таких принципів, як законність, справедливість, пропорційність і об'єктивність, яка полягає в додержанні балансу інтересів осіб і суспільства загалом [85, с. 12]

Конституційний Суд України неодноразово наголошував, що законодавець зобов'язаний запровадити таке нормативне регулювання, яке уможливить оптимальне досягнення правомірної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права (свободи) і не порушуватиме сутності такого права» (Рішення від 22 березня 2023 року № 3-р(П)/2023) [195]; «верховенство права» (правовладдя) вимагає, щоб втручання в конституційні права й свободи людини завжди було домірним» (Рішення від 19 квітня 2023 року № 4-р(П)/2023) [196]; «відповідно до принципу верховенства права (правовладдя) законодавець може обмежувати конституційні права людини і громадянина за дотримання умов, визначених Конституцією України» (Рішення від 5 липня 2023 року № 5-р(П)/2023 [197]).

Європейський суд з прав людини завжди перевіряє дотримання трискладового тесту, який містить такі умови: по-перше, чи була можливість обмеження реалізації права передбачена законом; по-друге, чи є легітимною мета такого обмеження і, по-третє, чи є таке обмеження необхідним у демократичному суспільстві [37, с.19]. Суд наголошує на тому, що втручання, особливо, коли воно має розглядатися в контексті ч. 2 ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, має забезпечити «справедливу рівновагу» між вимогами загальних інтересів і вимогами захисту основних прав людини. Важливість забезпечення цієї рівноваги відбивається в структурі ст. 1 загалом, а отже, й у ч. 2. Має бути розумне співвідношення між засобами, що використовуються і поставленою метою (рішення у справі «Імобільяре Саффі» проти Італії» від 28 липня 1999 року) [147].

Отже, можливо виокремити такі умови щодо правомірного обмеження прав і свобод людини: 1) передбачені правовим актом, який відповідає

принципу правової визначеності як складового верховенства права;
2) пропорційність обмежень.

Стосовно такої умови, як передбачені правовим актом, який відповідає принципу правової визначеності як складового верховенства права, зазначаємо таке. Ця умова означає передусім чітке, зрозуміле, однозначне, прогнозоване правове регулювання суспільних відносин, закони та інші нормативно-правові акти, які визначають права й обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення. До цього переліку слід також додати й вимоги щодо органу, який ухвалює акт, яким регулюються питання обмежень прав і свобод людини.

Конституційний Суд України неодноразово зазначав, що однією з вимог принципу верховенства права є вимога юридичної (правової) визначеності. «Складовими принципу верховенства права є, зокрема, правова передбачуваність та правова визначеність, які необхідні для того, щоб учасники відповідних правовідносин мали можливість завбачати наслідки своїх дій і бути впевненими у своїх законних очікуваннях, що набуте ними на підставі чинного законодавства право, його зміст та обсяг буде ними реалізовано» (Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 [165]).

У справі «Де Томмазо проти Італії» Європейський суд з прав людини вказав, що для того, щоб відповідати вимозі передбачуваності, закон повинен визначати з достатньою деталізацією, точністю та ясністю категорію осіб, до яких застосовуються обмеження, типи поведінки та/або інші фактори, здатні викликати застосування обмеження, а також орган, уповноважений дозволяти таке обмеження, а також зміст і часові межі зобов'язань, застосованих у цьому контексті [270].

Л. Фуллер відстежив вісім «невдалих» шляхів у прийнятті законів і надав на їх підстав вісім пропозицій, які б їм запобігли й до яких має «прагнути» будь-яка система правил. Він окреслив певну утопію законності, де всі норми зрозумілі, не суперечать одна одній, доведені до відома

громадян і які не мають зворотної сили. Самі ж правила залишаються незмінними, повинні дотримуватися судами та іншими державними органами [231, с. 45]. Зазначено вісім вимог внутрішньої моралі закону: 1) загальність права. Для того, щоб поведінка людей контролювалася правилами, вони мають існувати. Певне узагальнення приховане в акті навіть одного бажання; 2) промульгація (оприлюднення); 3) регулювання питань зворотної дії. Принцип немає покарання без закону, який його встановлює, його дотримуються всі цивілізовані країни; 4) ясність законів; 5) неприпустимість суперечностей у законах; 6) заборона законів, що вимагають неможливого; 7) незмінність законів упродовж тривалого часу; 8) відповідність дій посадових осіб декларованим правилам [231, с. 49–82].

Принцип правової визначеності характеризується в рішеннях Конституційного Суду України та наукових дослідженнях через, по-перше, вимоги щодо «якості» положень закону (чіткість, зрозумілість, однозначність норм права); по-друге, вимоги щодо передбачуваності правового регулювання – через формулювання «передбачуваність», «прогнозованість» правового регулювання, учасники правовідносин повинні мати можливість передбачати наслідки своїх дій і бути впевненими у своїх законних очікуваннях; «розумна та передбачувана стабільність існуючого законодавства». В окремих випадках поняття правової визначеності та передбачуваності розмежовуються.

Стосовно передбачуваності законодавець не може забезпечити від зміни правового регулювання і тому може посилювати або послаблювати обмежувальні заходи з огляду на розвиток суспільних відносин. Передусім це відчутно, коли зміни стосуються фінансової політики держави, упровадження чи зміни системи соціального захисту. Водночас передбачуваність ставить вимоги перед законодавцем запроваджувати перехідний період. Приміром, це можливо, коли між прийняттям закону і набранням ним чинності або набранням чинності законом і введенням його в дію встановлюється достатній проміжок часу. Конституційний Суд України

неодноразово визнавав неконституційними положення законів з огляду недотримання вимоги щодо прогнозованості, наприклад, коли строки набрання чинності акта були занадто короткими. Про що детальніше буде далі.

Стосовно ясності закону. В окремих випадках визначення відповідності цій вимозі може мати певні складнощі. Оскільки приписи законів мають бути достатньо загальними для того, щоб врахувати всю варіативність правових відносин, і закон не може бути зведений до простих інструкцій. У цьому випадку певна сфера залишилася б поза захистом правової норми.

Однак в законі досить чітко має бути визначена його сфера дії, коло осіб, на яких поширюється його дія, час дії цього закону (початок набрання чинності), компетенція органу влади.

Оскільки певна сфера відносин може врегульовуватися не одним, а кількома актами, то положення таких актів повинні узгоджуватися між собою, наприклад, поняття, які вживаються в різних правових актах, які регулюють подібні відносини, мають бути уніфіковані між собою. Загальноприйнятою має бути практика єдиного тлумачення понять з метою однакового їх застосування, винятки мають бути застережені прямою вказівкою, як-от: «Для цілей цієї глави».

Важливою, як зазначалося вище, є дотримання процедури прийняття актів, зокрема проведення їх правової експертизи.

Через порушення конституційної процедури ухвалення закон може бути визнано неконституційним. У ст. 84, 91, 93, 94 Конституції України встановлено вимоги щодо процедури прийняття законів і набрання ними чинності. Так, закони чи інші акти Верховна Рада України приймає лише за умови присутності на пленарному засіданні на момент голосування народних депутатів України в кількості не меншій, ніж необхідно для прийняття відповідного рішення.

За змістом формули Г. Радбуха несправедливий закон не визнається таким, що має юридичну силу, якщо закон був явно розроблений таким

чином, що зводить нанівець ідею рівності, яка є ядром справедливості. Суддя повинен ігнорувати «несправедливий» закон на користь принципу справедливості.

Г. Радбух зазначав, що конфлікт між справедливістю і правопевністю міг би бути вирішений так, що позитивне і гарантоване приписами та силою право має пріоритет навіть тоді, коли воно за змістом несправедливе і недоцільне. Винятки складають лише ситуації, коли суперечність діючого закону щодо справедливості сягає настільки нестерпного масштабу, що закон як «несправедливе право» має поступитися справедливості. [133, с. 89].

Нехтування приписами законів призвело б до певного колапсу в правовій системі. У цьому зв'язку вихід убачається у зверненні до конституційної юрисдикції або судів України, які здійснювали б конформне (узгоджене з приписами Конституції України) тлумачення закону.

Наступною умовою правомірності встановлення обмежень прав і свобод людини є дотримання пропорційності (домірності) втручання (не порушуючи сутності такого права чи свободи). Конституція України прямо не формулює принцип пропорційності, водночас він є одним з елементів верховенства права. Дослідження на предмет пропорційності обмежень прав і свобод має свої особливості. У цій роботі мета не визначається як окремий критерій оцінки правомірності обмежень, оскільки її встановлення є одним з етапів такої оцінки, і перевірка на дотримання принципу пропорційності (і в цілому правового регулювання) потребує встановлення «правомірності мети». На те, що мета встановлення певних правових обмежень повинна бути легітимною й істотною, неодноразово акцентував Конституційний Суд України.

Отже, визначаючи пропорційність втручання у право людини, необхідно з'ясувати суспільну необхідність здійснення відповідного правового регулювання (їх мету).

Європейський суд з прав людини для цього відповідає на питання: чи було дотримано необхідного балансу між суспільними (публічними) та

приватними інтересами. Конвенція про захист прав і основоположних свобод визначає правомірними такі цілі обмежень, враховуючи вид права та свободи людини: в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб (ст. 9); в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, охорони здоров'я чи моралі, захисту репутації чи прав інших осіб, запобігання розголошенню конфіденційної інформації або підтримання авторитету та безсторонності суду (ст. 10); національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, охорони здоров'я чи моралі або захисту прав і свобод інших осіб (ст. 11) тощо. У цьому документі є застереження, що обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей ніж ті, для яких вони встановлені (ст. 18) [63].

Тест на пропорційність містить три критерії: 1) засіб досягнення мети ухвалення закону має бути відповідним такій меті (доречність); 2) обраний засіб має найменшою мірою обмежувати право чи свободу людини (необхідність); 3) збиток, завданий від обмеження права чи свободи людини, повинен бути пропорційний тій користі, яка буде отримана (пропорційність у вузькому сенсі) [112, с. 295–296].

Конституційний Суд України під час оцінювання правомірності втручання в право особи вказує на принцип пропорційності, який вимагає досягнення розумного співвідношення між інтересами особи та суспільства; в обмеженні права людини в інтересах суспільства пропорційними вважатимуться заходи, які є менш обтяжливими для прав і свобод приватних осіб з-поміж усіх доступних для застосування заходів (Рішення від 5 червня 2019 року № 3-р(І)/2019) [183].

Обсяг обмеження права чи свободи людини має бути диференційований залежно від обставин.

У Першому протоколі до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод використовується термін «general interest» як загальний або суспільний (публічний) інтерес, проте у більшості рішень Європейського суду з прав людини застосовується термін «public interest», а також поняття «fair balance» як справедливий баланс. Аналізуючи рішення цього Суду, можна дійти висновку, що «суспільний (публічний) інтерес» ним тлумачиться широко [13, с. 201].

Отже, принцип пропорційності передбачає, що свобода людини може бути обмежена лише тією мірою, що необхідна для досягнення правомірної та суспільно необхідної мети. Тому, встановлені в законах заходи мають бути співмірними меті їх встановлення і досягати цієї мети в найменш обтяжливий для прав і свобод людини спосіб. Це цілком виправдано, оскільки права й свободи людини може реалізувати виключно в суспільстві, побудованому на взаємній повазі, де громадський порядок захищається належним чином.

Суспільний інтерес можна визначити в перманентному процесі узгодження інтересів людини, інших, соціальних груп, громадянського суспільства, держави та інших суб'єктів.

А отже, принцип пропорційності призначений узгодити різні, іноді взаємовиключні інтереси, оцінити їх «цінність» для забезпечення і реалізації закладеного в Конституції України «образу людини», який обмежує законодавця під час вирішення питання обмежень прав і свобод людини. У зв'язку з цим слід зосередити увагу на застосуванні концепції свободи розсуду або межі розсуду, коли законодавець, не порушуючи сутності права чи свободи людини, запроваджує обмеження прав і свобод людини більшою мірою ніж раніше з огляду на суспільну необхідність. Прикладом таких обмежень є обмеження пересування під час запровадження надзвичайного стану.

Методологія оцінки дотримання принципу пропорційності є предметом дискусій серед науковців. Так, однією з них є пошук справедливого балансу інтересів особи та суспільства. Це вимагає від органів державної влади наводити аргументи на користь запроваджених обмежень і оцінювати їх.

У діяльності Конституційного Суду України поширеною є практика звернення до державних органів із проханням висловити позицію, доведення такої позиції здійснюється й на відкритих засіданнях цього Суду. Задля забезпечення повноти розгляду справи можуть бути залучені спеціалісти до участі в конституційному провадженні. Крім того, існує інститут *amicus curiae*, коли на розгляд Суду подаються письмові юридичні висновки.

У рішеннях цього Суду часто є посилання на мету прийняття закону, положення якого просять визнати неконституційним, водночас акцентується на те, що наявність легітимної мети, але не дотримання принципу пропорційності спричинятиме скасування або обмеження прав і свобод людини.

Отже, принцип пропорційності передбачає можливість обмеження одного права чи свободи людини з метою захисту інших прав, інтересів, враховуючи певні обставини. Так, для реалізації права на мирні зібрання громадянам достатньо лише завчасно сповістити відповідні органи про їх проведення. Якщо ж існує ймовірна загроза, що таке зібрання переросте в протистояння, то його може бути заборонено.

Водночас у такій оцінці балансу інтересів законодавець не убезпечений від помилок. З цього приводу Р. Дворкін зазначає таке. Визначаючи баланс між правами особи та інтересами суспільства, якщо правотворець «зазіхне на моральне право» (наприклад, обмеживши право на свободу більшою мірою, ніж вимагає справедливість), тоді він «завдасть шкоди» індивіду. Але якщо зробить протилежне та визначить зміст цього права ширше, ніж вимагає справедливість, тоді він завдасть шкоди безпеці суспільства (наприклад, безпечних вулиць). Безсумнівно, стверджує Р. Дворкін, така «серединна» політика призведе до помилок.

Він наголошує, що кожен, хто серйозно ставиться до права, повинен прийняти, як мінімум, одну з двох важливих ідей або обидві ідеї. Перша – ідея людської гідності. Згідно з нею способи ставлення до людини, несумісні з визнанням її повноправним членом спільноти, є несправедливими. Інша – ідея рівності. У ній йдеться про те, що слабкіші члени спільноти мають право на

підкування, рівнозначне тому, яке забезпечили собі сильніші люди. Він наполягає, що кожен, хто стверджує про права людини, повинен визнати ці ідеї [38, с. 282–284].

Убачається можливість об'єднати ці два способи і під час оцінювання пропорційності обмеження прав і свобод людини враховувати передусім межі втручання держави з огляду на конституювання неможливості порушення їх сутності й потім, якщо такого порушення не здійснено, з'ясувати дотримання балансу суспільних і приватних інтересів у встановленні обмежень (тобто наскільки ці заходи є виправданими, необхідними та своєчасними). Хотілося б акцентувати на тому, що якщо приписами закону порушується сутність права чи свободи людини, потреби в дослідженні дотримання балансу суспільних і приватних інтересів немає, оскільки обмеження такого права чи свободи в будь-якому випадку вважатиметься неправомірним.

2.2. Обмеження прав і свобод людини за формою

Методологічна цінність категорії форми полягає в тому, що форма втілює зміст у конкретну дійсність.

Форма – одна з центральних категорій філософії. В Аристотеля річ складається з матерії та форми, форма перетворює матерію на дійсність. Мислитель виокремлював чотири аспекти речі, зокрема форму, завдяки якій річ стає дійсною (*causa formalis*), і того, хто змушує матеріал набути цієї форми (*causa efficiens*). Філософсько-теологічне трактування змісту (матерії) і форми пропонував і Ф. Аквінський. У Новий час Ф. Бекон стверджував про примат матерії над формою. Співвідношення матерії (змісту) та форми дослідив І. Кант: форма – це спосіб упорядкування матерії. Категорії змісту й форми вивчав Г. Гегель [250].

Форму обмежень прав і свобод людини визначають як елемент механізму обмеження прав і свобод людини, що має на меті зовнішнє відображення та фактичну реалізацію спеціально уповноваженими на те

суб'єктами влади правових норм, які мають право обмежувальний характер [46, с. 8].

В умовах правової держави заборону надмірного державного втручання у свободу особи розглядають як аксіоматичну вимогу: держава має право обмежувати права людини лише тоді, коли це дійсно необхідно, і лише в такому обсязі, в якому її заходи будуть співмірними поставленій меті [112, с. 294].

Тож обрана форма обмежень прав і свобод людини має бути адекватною меті встановлення обмежень і не може бути надмірною. У разі зміни зовнішніх обставин необхідно обрати ту форму обмеження, яка найбільше відповідає умовам, що склалися [250].

Форму обмежень прав і свобод людини з огляду на діалектичну єдність форми та змісту, первинність змісту щодо форми можна визначити як зовнішнє оформлення (втілення) змісту обмежень прав і свобод людини, яка має внутрішню структуру (сферу застосовування, коло осіб, до яких застосовують обмеження, тощо) і встановлюється пропорційно (розмірно) до мети обмеження [250].

Заборони на реалізацію певних прав, встановлені під час карантинних обмежень, потребують постійного корегування з огляду на епідеміологічну ситуацію (від абсолютної заборони на реалізацію права вільно пересуватися (заборона виходити з дому) до обумовлення можливості керуватися певними правилами (носіння маски, вакцинація) тощо) [250].

До форм обмеження прав і свобод належать: а) заборона на певний варіант реалізації права чи свободи тобто встановлення поведінки (відносна заборона); б) заборона на реалізацію права (свободи) загалом (абсолютна заборона); в) втручання (вторгнення) у право (свободу) уповноважених державних органів (характеризується активними діями державних органів і пасивною поведінкою особи); г) обов'язок; д) відповідальність [61, с. 54].

Поділяючи такий підхід до класифікації форм обмежень прав і свобод людини, вважаємо недоцільним виокремлення такої форми, як втручання

(вторгнення) в право (свободу) уповноваженими державними органами (характеризується активними діями державних органів і пасивною поведінкою особи), оскільки таке втручання здійснюють у певних формах, зокрема у формі заборони на можливість реалізації особою окремого права. Наприклад, втручання у право особи користуватися майном (у разі його вилучення) фактично обмежує право особи розпоряджатися такою власністю тобто має форму заборони на визначений варіант реалізації прав і свобод людиною [250].

Так, Конституційний Суд України, даючи визначення правомірного обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина, використовує формулювання «втручання держави за допомогою юридичних засобів у зміст і обсяг конституційних прав і свобод людини і громадянина» [186].

Також серед основних форм конституційно-правових обмежень науковці виокремлюють скасування та звуження змісту й обсягу наявних прав і свобод [2, с. 10].

Така позиція видається дискусійною, оскільки Конституція України, допускаючи обмеження конституційних прав і свобод людини, встановлює заборону на їх скасування (ч. 2 ст. 22). Конституційний Суд України вирізняє обмеження та скасування прав і свобод людини, вказуючи, що скасування конституційних прав і свобод – це їх офіційна (юридична або фактична) ліквідація, а звуження змісту й обсягу прав і свобод є їх обмеженням [164].

Отже, у випадку скасування права особи не відбувається його обмеження, у цьому контексті має йтися не про обмеження конкретного права, а про обмеження (зміну) обсягу прав і свобод особи, які визначають її правовий статус у конкретній правовій системі. Недоцільним є віднесення до форм обмеження прав і свобод особи та звуження змісту й обсягу прав і свобод людини, оскільки це і є їх обмеженням [250].

Водночас зауважимо, що під час правового регулювання виникають ситуації, коли особа позбавляється певних можливостей, зокрема, коли

скасовується право на отримання певної державної допомоги сім'ям або доплат, не гарантованих Конституцією України. У цій ситуації пропонуємо таку форму обмеження прав і свобод людини, як зміна, скасування складових конституційного права особи [250].

Наприклад, у Рішенні від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018 Конституційний Суд України констатував, що «складові права на соціальний захист, не конкретизовані в частині першій статті 46 Основного Закону України або в інших його статтях, визначає Верховна Рада України шляхом ухвалення законів, тому вона може змінити, скасувати або поновити їх при формуванні соціальної політики держави за умови дотримання конституційних норм та принципів» [180]. У цьому Рішенні зазначено, що оскільки допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, допомога при народженні дитини та допомога при усиновленні дитини не передбачені в Конституції України, то на них не поширюються й визначені її ст. 22 гарантії щодо заборони скасування чи звуження змісту та обсягу прав, визначених, зокрема, у ст. 46, 48 Основного Закону України.

Ще однією формою обмеження прав і свобод особи є заборона на вчинення певних дій. Наприклад, в умовах воєнного стану не реалізується конституційне право на страйк (заборонено його реалізацію).

Обмеження та заборони розрізняють, коли йдеться про них як про засоби в структурі методу правового регулювання (загальнодозвільного та дозвільного) [250].

Обов'язок як форма обмеження прав і свобод людини вказує на зобов'язання вчиняти певні позитивні дії.

Характеризуючи загальнодозвільну правосуб'єктність на прикладі політичної партії, виокремлюють низку законодавчих зобов'язань (активних обов'язків), які, конкретизуючи свободу політичної діяльності (тобто загальний дозвіл), є її своєрідними обмежувачами й стосуються, зокрема, членства в партії [132, с. 17].

У Рішенні Конституційного Суду України від 6 червня 2019 року № 3-р/2019 зазначено, що будь-які обмеження права на свободу об'єднання, зокрема покладання на громадян додаткових обов'язків у зв'язку з реалізацією цього конституційного права, мають бути встановлені законом (доступним, передбачним і сформульованим з достатньою точністю) [184].

Інша форма обмеження прав і свобод людини – відповідальність. Юридичну відповідальність визначають як передбачені санкціями норм права вид і міру обов'язку суб'єкта права зазнати позбавлення особистого, майнового, організаційного характеру в правовідносинах, що виникають з факту правопорушення [51, с. 16].

Позбавлення особистого характеру пов'язані зі зміною правового статусу особи. Зокрема, це позбавлення волі, позбавлення спеціальних прав (займати певні посади), майнового – штраф, відшкодування шкоди, організаційного – анулювання ліцензії [250].

Важливе місце посідає кримінальна відповідальність, адже притягнення до такого виду юридичної відповідальності пов'язане з можливими істотними обмеженнями прав і свобод людини [181].

З огляду на зазначене слід виокремити такі форми обмеження прав і свобод особи: 1) абсолютну заборону на здійснення певних дій щодо реалізації права; 2) призупинення реалізації окремого права та свободи; 3) зміна/скасування складових конституційного права особи, не гарантованих Конституцією України; 4) зобов'язання вчинити певні дії (обов'язки); 4) відповідальність [250].

Відповідна класифікація має суб'єктивний характер, а одна й та сама заборона може виконувати функцію обмеження загального дозволу щодо одного права й одночасно функцію гарантування – для іншого. Тлумачення положення Закону України «Про інформацію» через заборону не лише збирати, а й зберігати, використовувати та поширювати конфіденційну інформацію про особу без її попередньої згоди, крім випадків, визначених законом, одночасно є обмеженням загального дозволу, який відображається

правом на інформацію та гарантією загального дозволу, відображеного правом на недоторканність особистого життя [254, с. 75].

На думку вчених, особливість використання правових обмежень у законотворчій діяльності полягає в тому, що не обов'язково використовувати терміни обов'язку або заборони чи обмеження, щоб увести в дію певне обмеження. Особливими словниковими формулюваннями на кшталт «не може мати», «обіймати посаду», «за винятком», «крім» можна або посилити, або пом'якшити (чи скасувати) обмеження [54, с. 586].

Досліджуючи питання форм обмеження прав і свобод особи, слід також зосередити увагу на формі закріплення відповідних обмежень.

Форми реалізації обмежень прав і свобод людини необхідно відрізнити від форм нормативного закріплення обмежень тих самих прав і свобод. Форми нормативного закріплення обмежень прав і свобод людини – це вихідні від держави чи визнані нею зовнішні, офіційно-документальні методи організації обмежень прав і свобод людини, набуття ними юридичного значення [46, с. 11] .

Форма права залежить від компетенції суб'єкта, який надає правилу поведінки загальнообов'язкового характеру; місце суб'єкта в системі правотворчих органів має визначальний вплив на якість юридичної норми, сферу її дії, юридичну силу тощо [239, с. 107] .

Обмеження прав і свобод людини й громадянина можливе лише у виняткових випадках, передбачених міжнародним і національним законодавством [85, с. 14] .

Конституція України визначає вихідні базові принципи встановлення обмежень прав і свобод людини. Закріплення конституційних прав в Основному Законі держави відбувається так, щоб окреслити випадки їх обмеження, передбачаючи в одних положеннях загальні вимоги щодо можливого обмеження прав і свобод людини, в інших – обумовлюючи обмеження певними обставинами. У Конституції України в ч. 2 ст. 24 встановлено загальну вимогу: «не може бути привілеїв чи обмежень за

ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками», а в ч. 2 ст. 64 заборона обмеження певних конституційних прав обумовлено воєнним або надзвичайним станом [250].

Обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина є можливим у випадках, визначених Конституцією України; таке обмеження можуть встановлювати виключно законом; встановлення такого обмеження підзаконним актом суперечить Конституції України. На це неодноразово звертав увагу Конституційний Суд України.

Вимога встановлювати обмеження лише законодавчою владою випливає з концепції поділу влад. Дж. Локк аргументував необхідність визначення прав особи в законі (на противагу іншим «непідготовленим» нормативним актам) як засобу запобігання зловживанню нормотворчою владою. Досліджуючи, чи є обов'язковим визначення правових обмежень саме в законах України як нормативно-правових актах, які приймає Верховна Рада України (ст. 92 Конституції України), слід послуговуватися формально-юридичним методом [238, с. 70].

Водночас закони, що впроваджує держава, повинні відповідати вимогам природного права. У разі відповідності природного права громадянському закону веління першого стають змістом другого: закон стає правовим [240, с. 36].

Встановлюючи відповідні обмеження прав людини в законах, необхідно дотримуватися конституційних принципів, передусім принципу верховенства права. Правовою демократичною державою є та держава, в якій реалізовано верховенство права [57, с. 163–164].

Конституційний Суд України зазначив, що одним з виявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а охоплює інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим

культурним рівнем суспільства; таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, зокрема обмежувати свободу та рівність особи [162].

Процес перевірки щодо дотримання принципу верховенства права доволі складний, адже цей принцип має низку складових, його зміст є динамічним. Витворити й запровадити інструмент оцінювання правовладдя в конкретній країні, з огляду на її конституційну та юридичну структури, чинне законодавство й наявну судову практику, ставить своїм завданням Мірило правовладдя, ухвалене Венеційською комісією на 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11–12 березня 2016 року) [250].

Аналіз підходів до визначення змісту верховенства права дає підстави розмежувати формальні та субстантивні концепції верховенства права, перші з яких акцентують на формальних вимогах до законодавчих приписів і процесуальних вимогах до належної судової процедури, а другі – на вимогах до змісту закону. Нині прийнятнішими слід вважати субстантивні концепції верховенства права, які об'єднують формальні та змістові вимоги верховенства права [234, с. 202]. Різниця між формальним і змістовним поняттями верховенства права заперечується: навіть на перший погляд формальні концепції обов'язково впливають на зміст права і передбачають захист певних основних прав [263, с. 570].

Учені стверджують, що в Україні поширеними є формально-матеріальні версії верховенства права, які трактують *the rule of law* як панування прав людини, і вказують, що таке розуміння є джерелом потенційної невизначеності під час конкретизації змісту вимог цього принципу [130, с. 22]. Тож пропонують визначати його як встановлювану в судовій практиці динамічну рівновагу (баланс) значущостей інтересів різних учасників правовідносин, які є конкурентними [130, с. 29].

З цього приводу зауважимо, що за наявності двох або більше інтересів, які конкурують, під час прийняття рішення перевагу (хоч і незначну) будуть надавати лише одному, а учасниками правовідносин є, зокрема, держава, а

отже, за схожих обставин залежно від економічних, політичних та інших складових є ризик, що суди прийматимуть протилежні рішення, надаючи в одних випадках пріоритет державним інтересам, в інших – інтересам людини. Положення Конституції України, які проголошують людину найвищою соціальною цінністю і те, що права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість держави, засвідчують необхідність утвердження ідеї про панування прав людини [250].

Сучасне українське правознавство поступово напрацьовує провідну ідею, що людина є центром правової системи, її альфою та омегою [16, с. 23]. Розглядаючи правове регулювання обмежень прав і свобод людини, слід зауважити, що закони врегульовують загальні питання. Так, «...об'єкт законів завжди загальний, оскільки, закон завжди розглядає предмет в абстрактному оточенні й абстрактних діях і ніколи, – як окрему конкретну людину чи дію» [23, с. 200].

Закони спрямовані на правове регулювання питань суспільного життя і стосуються абстрактних ситуацій; ці закони не спрямовані безпосередньо на конкретну особу чи дію, але встановлюють правила та принципи, які мають бути застосовані до всіх, хто підпадає під їхню дію [100, с. 75].

Негнучкість законів, що заважає їм прилаштуватися до подій, може в деяких випадках зробити їх згубними та призвести до загибелі держави, яка перебуває у кризі. Визначений порядок, повільність «прийняття рішень» за приписаними формами – усе це вимагає часу, якого обставини іноді не залишають. Можна уявити собі величезну кількість не передбачених законодавцем випадків, а тому вкрай необхідним є саме передбачення того, що не все можна передбачити [203, с. 146]

Норми законів щодо обмеження прав і свобод особи конкретизовано в підзаконних актах, що визначають на підставі та відповідно до законів механізм застосування таких обмежень.

Окремими повноваженнями щодо встановлення обмежень прав і свобод людини наділений Президент України. Зокрема, указом Президента

України вводяться в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) [250].

Крім того, деякі питання щодо застосування встановлених у законах обмежень прав і свобод людини передбачено в актах Кабінету Міністрів України [250].

Конституційний Суд України неодноразово розглядав питання щодо конституційності актів уряду. За його висновком оспорювані постанови Кабінету Міністрів України в частині встановлення плати за користування шкільними підручниками в загальноосвітніх державних і комунальних освітніх закладах не відповідають положенням ст. 53 Конституції України (Рішення від 21 листопада 2002 року № 18-рп/2002) [157], визнано неконституційним положення нормативно-правового акту уряду, яким паспортна служба органів внутрішніх справ застосовує дозвільний порядок вибору особою місця проживання (Рішення від 14 листопада 2001 року № 15-рп/2001) [156]. Уряд України, зокрема, видаючи постанови з метою забезпечення проведення державної політики у сферах освіти та державної мовної політики, повинен керуватися Конституцією та законами України й діяти в межах повноважень, визначених ними [169].

Водночас конституційним було визнано встановлення порядку проведення атестації державних службовців Кабінетом Міністрів України.

Актами уряду України передбачалися обмежувальні заходи, спрямовані на запобігання поширенню особливо небезпечних інфекційних хвороб, на підставі закону. Кабінет Міністрів України, встановлюючи відповідно до Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» карантин, визначає тимчасові обмеження прав фізичних і юридичних осіб та додаткові обов'язки, що покладені на них. Цим самим Кабінет Міністрів України, який зобов'язаний забезпечувати проведення державної політики у сферах охорони здоров'я, санітарно-епідемічного благополуччя, зобов'язаний враховувати поточну епідеміологічну ситуацію та адаптувати відповідні

форми обмежень прав і свобод, у тому числі шляхом послаблення обмежувальних заходів [250].

Наприклад, предметом дослідження Конституційного Суду України було питання можливості регулювання Кабінетом Міністрів України обмеження права кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, яке було у формі заборони проведення державними та комунальними закладами охорони здоров'я планових заходів з госпіталізації. Конституційний Суд України закрити конституційне провадження у справі з цього питання.

Оцінювати правомірність регулювання Кабінетом Міністрів України обмежувальних заходів слід з огляду на положення законів, які встановлюють їх. Уряд не може виходити за межі повноважень, визначених у законах, встановлюючи більш жорсткі заходи, оскільки це суперечитиме Конституції України, зокрема її ст. 8, 19. Водночас він не може уникнути від регулювання порядку застосування обмежувальних заходів, адже несвоєчасне реагування на певні виклики може мати негативні наслідки для життя людей, їх здоров'я.

І хоча існує ймовірність, що ця позиція знайде однозначну підтримку, все ж хотілося б акцентувати на можливості регулювання обмежень прав і свобод підзаконними актами з огляду на повноваження Кабінету Міністрів України, визначені в ст. 116 Конституції України, щодо забезпечення державного суверенітету і економічної самостійності України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України; забезпечення прав і свобод людини та громадянина; щодо реалізації політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування.

Аналізуючи суб'єктний склад застосування конкретно-індивідуальних обмежень права на інформацію в інтересах національної безпеки, Т. Шинкар зазначає поміж інших і Кабінет Міністрів України [253].

Обмеження прав і свобод людини містяться і в рішеннях місцевих органів влади. Учені, досліджуючи самоврядну парадигму, виокремлюють фактор інституціоналізації прав і свобод людини та фактор формування і реалізації конституційно-правового статусу людини в межах територіальної громади та в умовах місцевого самоврядування; наявність власної компетенції органу місцевого самоврядування і суттєвого комплексу делегованих їм повноважень органів виконавчої влади [8, с. 30–31].

Так, державні місцеві адміністрації впроваджували на своїх територіях відповідні обмеження прав і свобод людини, спрямовані на призупинення темпів поширення захворюваності на COVID-19.

Передбачено обмеження прав і свобод людини й у судових рішеннях. Правозастосування у сфері використання, здійснення прав, свобод й інтересів людини, охорони та захисту цих можливостей з боку держави, її апарату в умовах сьогодення мають надважливе значення [207, с. 196] .

На підставі ст. 5 Закону України «Про політичні партії в Україні» суд може за наявності достатніх підстав заборонити діяльність політичної партії [124]. Так, було задоволено низку позовних вимог Міністерства юстиції України щодо заборони діяльності окремих політичних партій і зобов'язано передати майно та інші активи партії, її осередків і структурних утворень у власність держави.

Водночас науковці зауважують, що закон, а не рішення суду є формальною підставою обмеження прав і свобод людини й громадянина в Україні на підставі нормативності, а не індивідуальності конкретних обмежень. Встановлення судом обмеження окремих прав і свобод людини й громадянина підтверджує індивідуальний підхід щодо кожного окремого випадку такого обмеження [3, с. 6].

Правові звичаї та етичні норми можуть також регулювати окремі питання обмеження прав і свобод у разі визнання державою. Але виконання таких приписів можливо лише добровільно і якщо це не суперечить вимогам

закону. У ст. 7 Цивільного кодексу України міститься положення, що цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм ділового обороту.

Обмеження прав і свобод відбувається і в разі законодавчих прогалин і упущень, адже через відсутність відповідних механізмів особа може позбавитися можливості їх реалізації [250].

Змістова нечіткість чи суперечливість норм права, неповнота або їх відсутність – це ті законодавчі прогалини, які з технічних, технологічних чи філологічних причин законотворчого процесу «проникають» у зміст норм права, деформуючи їх суть, а іноді спотворюючи весь дух закону, що згодом виявляється на стадії правозастосовної практики судів [81, с. 79].

Конституційний Суд України вважає, що держава, виконуючи головний обов'язок – утвердження та забезпечення прав і свобод людини (ч. 2 ст. 3 Конституції України), повинна не лише утримуватися від порушень чи непропорційних обмежень прав і свобод людини, а й уживати належних заходів для забезпечення можливості їх повної реалізації кожним, хто перебуває під її юрисдикцією. З цією метою законодавець та інші органи публічної влади мають забезпечувати ефективне правове регулювання, яке відповідає конституційним нормам і принципам, створювати механізми, необхідні для задоволення потреб й інтересів людини (Рішення від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016) [174].

Також учені зауважують, що чимало статей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачають обов'язок держави забезпечувати особі необхідні умови для ефективної реалізації цих прав, хоча жодна з конвенційних норм чітко не формулює таких обов'язків. Тому окреслюється важливість встановлення критеріїв визначення наявності чи відсутності такого позитивного обов'язку держави.

У справах «Ріс проти Об'єднаного Королівства» та «Коссі проти Об'єднаного Королівства» Європейський суд з прав людини зазначив: «Визначаючи, чи існують позитивні обов'язки держав у конкретному випадку, необхідно зважати на справедливий баланс, який повинен бути

встановлений між загальними інтересами суспільства та правами і свободами особи» [226, с. 305]:

Законодавчі прогалини виникають, коли законодавець не ухвалив певний закон і через це суспільні відносини залишилися юридично неврегульованими. Наприклад, відсутність затвердженого законодавцем переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, є законодавчою прогалиною.

Конституційний Суд України в разі законодавчих прогалин відмовляє у відкритті конституційного провадження, водночас у разі наявності законодавчих упущень розглядає відповідні справи. Так, у Рішенні від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022 Конституційний Суд України визнав неконституційним положення Закону України «Про державну службу», яким унеможлилювався перерахунок розмірів пенсій, зазначивши, що законодавче упущення вказує на невиконання державою позитивних обов'язків з унормування в законі певного сегмента пенсійних відносин, і є дискримінаційним щодо суб'єкта права на конституційну скаргу та інших осіб, яким надано право на призначення пенсії на підставі цього Закону, не забезпечує дотримання юридичної рівності як одного зі складників принципу верховенства права (правовладдя) та порушує конституційні гарантії права на соціальний захист [193].

Рішенням Конституційного Суду України від 8 червня 2022 року № 3-р(П)/2022 визнано неконституційним положення Кримінального процесуального кодексу України, внаслідок дії якого обмежувалися права особи стосовно якої припинено кримінальне провадження з nereабілітуючих підстав. Через це особа фактично позбавлялася прав стати поліцейським, співробітником розвідувального органу тощо. Однак через прийняття цього Рішення виникла прогалина в нормативному регулюванні відповідних відносин, саме тому в мотивувальній частині було наголошено на необхідності Верховній Раді України її заповнити [246].

2.3. Обмеження прав і свобод людини за змістом

Встановлення обмежень прав і свобод людини залежить від виду прав і свобод (особисті, політичні, соціально-економічні, культурні), обставин (умови, стан), за яких вони запроваджуються, і правового статусу осіб, яких вони стосуються.

Так, різним буде обсяг обмежень прав і свобод в умовах надзвичайного чи воєнного стану чи без його запровадження. Залежно від строку дії обмеження можуть бути постійні (відносно); тимчасові, які встановлюються на конкретний строк або на час дії певних обставин. Обмеження прав державного службовця (спеціальні обмеження) відрізнятиметься від обмежень громадянина, який такого статусу не має.

Залежать обсяг обмежень і від виду права чи свободи. Хоча безперечно, кожне основне право та свобода є важливим для повноцінного життя людини, реалізації її здібностей, але навіть Конституція України не є повністю нейтральною, визначаючи в ч. 2 ст. 64 права і свободи, обмеження яких не допускається в умовах надзвичайного чи воєнного стану.

Ідеться саме про формально закріпленій аспект прав і свобод людини, наприклад, право на свободу думки не обмежується в сенсі того, що людині неможливо заборонити думати, фантазувати, вірити в заборонені культи, однак висловлюватися з цього приводу можна.

Під час дослідження питання щодо обмеження прав за змістом часто звертаються до поділу прав і свобод на абсолютні та відносні.

Абсолютні права традиційно вживаються у сенсі того, що вони не можуть бути обмежені, а може бути обмежено здійснення цих прав. Водночас беззаперечним є той факт, що абсолютні права й свободи, крім права на гідність (реалізація цього права не обумовлюється жодними обставинами) обмежуються. Зокрема, Конституційний Суд України, розглядаючи питання правомірності обмеження прав і свобод, які формально віднесені до абсолютних, зазначає про те, що вони не є абсолютними. У

Рішенні Суду від 11 жовтня 2011 року № 10-рп/2011 [172] вказано, що право на свободу та особисту недоторканність не є абсолютним і може бути обмежене.

С. Сліпченко наголошує, що поділ на абсолютні та відносні права часто призводить до порівняння або протиставлення різнопланових, різнопорядкових або тотожних категорій. Такий підхід, напевно, може мати місце в теорії права, оскільки спрямований до певного узагальнення, але не завжди виправданий [215, с. 71].

Отже, вважаємо недоцільним використання термінології абсолютні/відносні права під час дослідження питання щодо їх обмеження.

У цьому випадку прийнятнішим є їх поділ за змістом на політичні, громадянські, соціальні, економічні, культурні.

Найкраще це відображає теорія поколінь прав, які в 1970-х роках запропонував К. Васак. Так, формування першого покоління прав людини пов'язують з Петицією про права (1628 року), Біллем про права (1689 року) і Декларацією прав людини і громадянина (1789 року).

Декларацією прав людини і громадянина проголошено принципи взаємовідносин людини й держави, які ми нині називаємо складовими принципу верховенства права, зокрема – люди народжуються та залишаються вільними й рівними в правах. Суспільні відмінності можуть ґрунтуватися лише на загальній користі (ст. 1), свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить інтересам інших; здійснення природних прав кожної людини має лише такі межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування такими самими правами; такі межі можуть бути визначені лише законом (ст. 4) тощо.

До першого покоління прав людини віднесено особисті й політичні права. Це – право на життя; право на особисту недоторканність; право на свободу думки, совісті та релігії; право брати участь в управлінні

державними справами; право на справедливий суд; право на свободу слова тощо.

Особисті права й свободи людини невіддільні від неї, тож втручання держави у свободу дій особи під час їх реалізації має бути мінімальним. Ці права характеризують людину як представника людського роду й у цьому сенсі виступають найбільш загальними й базовими для її нормального існування. Вони захищають фізичну недоторканність, процесуальну справедливість [114, с. 46]. Під час встановлення меж поведінки суттєвого значення набувають норми моралі. Характерною особливістю цих прав і свобод є те, що ці права не мають матеріального (майнового) змісту і є невідчужуваними. Хоча їх порушення може мати суттєві матеріальні наслідки для особи.

Обмеження одного з основних прав і свобод – права на життя визначається вимогою ч. 2 ст. 27 Конституції України щодо неприпустимості свавільного позбавлення життя.

Застосування смертної кари розглядається як не передбачені Конституцією України обмеження невід'ємного права на життя кожної людини, про що наголошено в Рішенні Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 [153]. Водночас правомірні обмеження цього права встановлюються у випадках, пов'язаних з необхідною обороною, коли реалізується право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших осіб від протиправних посягань (самозахист). Можливі випадки такого обмеження конкретизуються в законі.

Неправомірним обмеженням права на життя, а отже, і порушенням сутності цього права буде також відсутність належного ефективного розслідування факту позбавлення життя. Це вбачається з Рішення Конституційного Суду України від 24 квітня 2018 року № 3-р/2018 [177].

У цьому зв'язку слід зосередити увагу на дослідженні таких прав, як, наприклад, право на евтаназію, яке є одним зі способів позбавлення невиліковно хворої людини життя. Наразі як законодавством України, так і

законодавством багатьох країн це право не лише не передбачено, а й встановлена відповідальність за такі дії. Учені виокремлюють і пропонують закріпити таке право як право на гідну смерть, яке є невіддільною частиною і засобом реалізації права на життя.

Механізмом захисту права на життя є обмеження прав і свобод людини, пов'язані з наданням психіатричної допомоги в примусовому порядку. Зокрема, коли особа неспроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність, або несе загрозу життю інших людей, або вчиняє дії, небезпечні для неї та оточення. Це умовно можна назвати захистом від самого себе. Хоча самогубство є питанням передусім морального вибору особи (харакірі в самураїв було загальноприйнятою частиною моралі, для християн воно є гріхом).

Ознака «свавільності» важлива й під час оцінювання правомірності обмеження іншого права – права на свободу і особисту недоторканність, передбаченого ст. 29 Конституції України. За змістом Рішення Конституційного Суду України 18 липня 2024 року № 8-р(П)/2024 [199] це право можна визначити як свободу людини від свавільного позбавлення свободи людини (ув'язнення).

За ч. 2 цієї статті Основного Закону України «ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом» [65]. Отже, обмеження цього права здійснюється в разі недотримання вимог: 1) щодо вмотивованості судового рішення про застосування заходів, які обмежують свободу; 2) розумних строків у встановленні таких обмежень (у тому числі періодичного судового контролю щодо їх застосування). Конституційний Суд України неодноразово визнавав неконституційними положення законів, якими уможлиблювалося тримання під вартою без дотримання цих вимог (Рішення від 18 липня 2024 року № 8-р(П)/2024 та ін.).

Крім того, забезпеченням цього права буде встановлення заборон для інших людей фізично чи психологічно тиснути на людину.

До того ж обмеженням цього права вважатиметься і відсутність належної процедури. Так, тримання особи під вартою не може бути визначено як безальтернативний запобіжний захід. Це підтверджується практикою Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини. Зокрема останній зазначав, що виправдання затримання особи можливе лише, якщо інші, менш суворі заходи визнані недостатніми задля обставин захисту індивідуальних або суспільних інтересів [199].

Вимога щодо недоторканності за Конституцією України стосується також особистого й сімейного життя, за ч. 32 якої ніхто не може зазнавати втручання в його особисте й сімейне життя, крім передбачених нею випадків. Це право розглядається як право на «автономне буття» людини, що за змістом ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод означає «повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції».

Дослідники зазначають, що «приватність» розглядається як безпека, недоторканність особистого життя, інтерес людини щодо збереження в таємниці відомостей про себе та обставини свого особистого життя й одночасно можливість визначати, яку інформацію про особисте життя розголосити. Визначаються такі складові приватності як таємність, анонімність, усамітнення [216, с. 65–66]. Це право покликане забезпечити потреби й інтереси особи щодо усамітнення та приватного спілкування [209].

Конституційний Суд України зазначив, що конституційне право на недоторканність особистого та сімейного життя у сув'язі з людською гідністю надають можливість кожній людині проявляти себе як особистість із моральними, духовними, психологічними якостями та потребами, передусім в аспекті виявлення власної відповідальності в турботі про своїх близьких родичів, зокрема й виконання обов'язку піклуватися про своїх непрацездатних батьків, якщо вони потребують догляду у зв'язку з тяжкою

хворобою, а також бути присутнім на їх похованні в разі смерті [198]. Тож незабезпечення цього права (права присутнім на похоронах) фактично вважатиметься неправомірним порушенням права.

Як дотичні до права на недоторканність приватного життя елементи та як самостійні права, визначаються права на недоторканність житла, кореспонденції [209, с. 377].

Так, обмеження права на недоторканність житла можливо у випадку, коли суспільні інтереси вимагають правомірного обмеження прав людини, для захисту прав і законних інтересів інших членів суспільства (Рішення Конституційного Суду України від 31 травня 2011 року № 4-рп/2011) [171].

Положення щодо недоторканності житла чи іншого володіння особи означає не лише заборону входити до нього всупереч її волі, а й заборону розголошувати все, що в ньому відбувається [98, с. 123], у тому числі й телефонні розмови.

Аналіз рішень Європейського Суду з прав людини, зокрема, у справі Класс та інші проти Німеччини від 6 вересня 1978 року, дає змогу виокремити такі вимоги до закону щодо можливого прослуховування телефонних розмов (це стосується і таємниці листування, телеграфної та іншої кореспонденції), як наявність фактичних підстав для підозрювання у вчиненні злочину, виявлених іншими засобами; визначена тривалість прослуховування [53, с. 103]

Обмеження права особи на таємницю телефонних розмов вважатиметься неправомірним у всіх випадках її поширення без згоди особи. Саме тому, визначаючи елементи цього права, виокремлюють «право на чужі дії», що, зокрема, означає право вимагати від відповідних осіб (операторів) вжиття всіх необхідних організаційних і технічних заходів, спрямованих на забезпечення таємниці телефонних розмов; по-друге, претендувати на правомірне пасивне поведіння усіх третіх осіб – не порушення ними таємниці телефонних розмов, не посягання на право уповноваженої особи [252, с. 338].

За змістом Рішення Конституційного Суду України від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012 підставами можливого правомірного втручання в особисте та сімейне життя особи є її згода на збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації стосовно неї, а також у випадках, визначених законом, лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [173].

Слід зауважити, що вирішення питання щодо обмеження права на інформацію ускладнюється тим, що право на її отримання і поширення реалізується у всіх сферах життя людини. Юридичне окреслення меж права на інформацію містить Закон України «Про інформацію». Аналізуючи законодавство України, вчені стверджують, що засади й система можливих обмежень конституціоналізованих інформаційних прав людини не є неправомірними [223, с. 37].

Для різних видів інформації встановлюються різні за обсягом обмеження. Так, Європейський суд з прав людини наголосив на праві громадськості отримувати інформацію про доходи публічної особи, яка має суспільний інтерес (рішення від 21 січня 1999 року у справі «Фрессо і Руар проти Франції») [137]. Ця справа стосувалася публікації у пресі інформації про особу.

Отримання інформації про особу, а також іншої інформації може здійснюватися шляхом звернення громадян до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. Як зазначив Конституційний Суд України, ст. 40 Конституції України не передбачає можливості обмеження права кожної людини на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб (Рішення від 11 жовтня 2018 року № 8-р/2018 [179]).

Водночас слід зазначити, що право на звернення до конкретного органу влади обмежено колом питань, які належать до його повноважень.

Необхідно зважити й на те, що законом чітко не визначено, чи зобов'язані громадські організації відповідати на звернення громадян.

Наприклад, в Англії UK Public General Acts Freedom of Information Act 2000 встановлено, що обов'язок надавати інформацію мають «public authorities» (публічні органи), а також інші організації, якщо вони виконують функції публічного характеру або діють за договором із державою [287]. Вважаємо, що аналогічні зміни щодо визначення меж того, в яких випадках звернення громадян до організації, яка, наприклад, здійснює громадський контроль, повинно бути розглянуто, а ненадання відповіді буде вважатися порушенням права особи, необхідно ввести й до законодавства України.

Отримання доступу до державної таємниці зумовлює низку обмежень інших прав і свобод людини, зокрема, права на поширення відомостей, що становлять державну таємницю, використання винаходів, що містять такі відомості; права на недоторканність приватного життя у зв'язку з перевіркою особи під час оформлення допуску. Водночас, надаючи свій дозвіл, особа свідомо погоджується на застосування таких обмежувальних заходів.

Під час вирішення питання обмеження іншого особистого права – права на свободу світогляду і віросповідання (релігії) (ст. 35 Конституції України) слід зважати, що держава може обмежити зовнішній аспект цього права відповідно до легітимної мети.

Суд відповідно до закону може встановити обмеження щодо реалізації права на свободу світогляду та віросповідання цих осіб у публічному місці в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей (Рішення Конституційного Суду України від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016) [175].

Наприклад, на II Ватиканському соборі (1962–1965) ухвалено декларацію про свободу віросповідання (*Dignitatis humanae*). У ній наголошується на важливості забезпечення відсутності примусу в релігійних питаннях. Так, зазначено, що влада не може нав'язувати чи забороняти людині будь-яку релігію, обмежувати входження в релігійні громади, вчинювати перешкоди для вірян. Водночас громадянське суспільство має

право захищати себе від імовірних зловживань, які могли б виникнути через релігійну свободу. Проте, як вказується в зазначеному документі, це повинно здійснюватися не як свавілля або несправедлива підтримка однієї сторони, а відповідно до правових норм, які узгоджується з моральним законом, з метою: (i) справжнього захисту прав всіх громадян і узгодження цих прав; (ii) турботи про суспільну злагоду; (iii) охорони суспільної моралі [230, с. 272].

Влада зобов'язана встановлювати механізми захисту права на свободу світогляду й віросповідання (релігії), але й встановлювати в законі обмеження, які унеможливили б зловживання у сфері релігійної свободи.

Правомірність обмеження права на свободу світогляду й віросповідання розглядається разом із правом громадян України на свободу об'єднання у громадські організації. Такі обмеження можуть накладатися на назву релігійної організації у тому сенсі, що вона має відображати об'єктивно існуючі факти. Це вбачається з Рішення Конституційного Суду України від 27 грудня 2022 року № 4-р/2022 [194]. На державу покладається обов'язок продемонструвати правомірність тих чи інших встановлених обмежень [140].

Право на вільне пересування та вибір місця проживання (ст. 33 Конституції України) обмежується у виключних випадках. Так, Конституційний Суд України визнавав неконституційною «прив'язку» до прописки (Рішення від 14 листопада 2001 року № 15-рп/2001) [156].

У справі «Беркович та інші проти Росії» від 27 березня 2018 року Європейський суд з прав людини установив, що заборона на приватні поїздки осіб, які мали доступ до державної таємниці, є порушенням конвенційних прав [269]. Навіть, якщо виправданий на початку захід може стати непропорційним і порушити права на свободу пересування, якщо він автоматично продовжується на тривалий період [127, с. 369].

Цей Суд у справі «Котій проти України» від 5 березня 2015 року встановив факт втручання у право заявника на повагу до його приватного та сімейного життя через відібрання в заявника підписки про невиїзд і подальше

вилучення його закордонних паспортів, що перешкодило виїзду заявника до Німеччини, де він проживав протягом кількох років і де продовжувала проживати його родина. Суд звернув увагу, що національні органи влади не довели, що для застосування запобіжних заходів існували будь-які підстави, наведені у національному законодавстві. У зв'язку з цим Суд не вважає, що затримання заявника могло бути виправдане оголошенням його у розшук, оскільки немає жодних доказів того, що він переховувався [148].

За практикою Європейського суду з прав людини, хоча здійснення прав на приватне та сімейне життя має здебільшого стосунок до відносин між живими людьми, не виключається можливість поширення цих понять на певні ситуації після смерті людини, це стосується, зокрема, доступу до могил родичів, присутності на похованні родича, за формулюванням Конституційного Суду України «щоб проявити повагу до померлого та попроситися з ним, що сприяє дотриманню релігійних поглядів і розвитку моральності людини, а також збереженню та зміцненню родинних зв'язків» [198].

Гарантією реалізації прав і свобод людини є право на судовий захист.

Водночас і це право може бути обмежено. У рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Мушта проти України» від 18 листопада 2010 року наголошено, що право на доступ до суду не є абсолютним; за своїм змістом воно може бути обмежено, особливо щодо умов прийнятності скарги на рішення; однак такі обмеження не можуть впливати на реалізацію цього права в такий спосіб або до такої міри, щоб саму суть права було порушено [149].

Тобто правомірними є встановлення процесуальних вимог до звернення до суду, які здебільшого є фіксацією сутності права на судовий захист, а не його обмеженням. Так, передбачені в законі підстави відмови в прийнятті зустрічного позову не може розглядатися як обмеження права на звернення до суду, оскільки реалізувати таке право особа може шляхом подачі самостійного позову. Це, однак, не виключає дослідження

встановлених законом процесуальних вимог, що не можуть бути усунені та унеможлиблюють розгляд спору про право. Про це свідчить практика Конституційного Суду України, який неодноразово визнавав неконституційними положення процесуального законодавства.

Сутнісний зміст права на судовий захист визначається комплексно на підставі положень Конституції України, зокрема ст. 55, 124, які врегульовують питання юрисдикції судів, ч. 2 ст. 129 Конституції України, яка визначає засади судочинства

Як підкреслено в Рішенні Конституційного Суду України від 17 березня 2020 року № 5-р/2020, юрисдикція судів поширюється на розгляд та вирішення по суті справ у юридичному спорі та кримінальному обвинуваченні, а також інших справ у передбачених законом випадках [188].

Тобто, якщо існує спір про право, то обмежити звернення до суду неможливо. Таке правове регулювання пов'язане з тим, що свобода дій зумовлює можливість існування відносин поза законодавчим регулюванням. Наприклад, парадоксальною буде ситуація, коли продавець звернеться до суду з позовом до покупця про зобов'язання його купити товар або стосовно вирішення внутрішніх суперечностей між власниками товариства щодо необхідності укладення певної угоди. Особливості проходження публічної служби на політичних посадах зумовлюють також неможливість оскарження в судах окремих звільнень таких осіб з посади, зокрема, у разі висловлення парламентом недовіри уряду відповідно до встановленої процедури.

Поміж випадків неправомірного обмеження прав і свобод слід виокремити ситуації, коли право особи не може реалізуватися через відсутність закону. Проігнорувати цю проблему, органи державної влади не можуть, адже Конституція України має пряму дію та гарантує звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на її підставі (ч. 3 ст. 8).

Як справедливо зазначено, під філософію захисту прав людини необхідно підвести нові світоглядно-філософські, натуралістичні засади,

відмовившись від легістських, оскільки в сучасній Україні легістська доктрина ще достатньо застосовувана, особливо в правозастосовній діяльності, хоча її принципи та цінності як державоцентричні по суті є несумісними з демократичними цінностями [17, с. 15].

Безсумнівно, в цій ситуації внесення змін до законодавства є оптимальним варіантом, однак воно передбачає складну процедуру та є тривалим у часі. Тож у разі нагальної потреби вихід убачається у зверненні до конституційної юрисдикції або судів України, які здійснювали б узгоджене з приписами Конституції України тлумачення закону.

Обмеженням права на судовий захист вважатиметься встановлення заборони в прийнятті звернення до суду через неоднозначність положень закону.

У таких випадках суди застосовують принципи, за якими закон пізніший має перевагу над давнішим, зокрема «закон спеціальний має перевагу над загальним», «закон загальний пізніший не має переваги над спеціальним давнішим». Якщо суд не застосовує цих формул (принципів) за обставин, що вимагають від нього їх застосування, то принцип верховенства права (правовладдя) втрачає свою дієвість (Рішення Конституційного Суду України від 18 червня 2020 року № 5-р(П)/2020 [189]).

Одним із найважливіших заходів щодо захисту від неправомірного обмеження прав і свобод особи є принципи індивідуалізації покарання.

За Конституцією України юридична відповідальність особи має індивідуальний характер (ч. 2 ст. 61). Так, згідно з принципом індивідуалізації юридичної відповідальності під час притягнення до відповідальності повинні враховуватися обставини справи (як ті, що обтяжують, так і ті, що пом'якшують покарання) щодо всіх осіб незалежно від ступеня тяжкості вчиненого злочину. Отже, неправомірними будуть обмеження прав і свобод, якщо відповідальність (адміністративна чи кримінальна) за правопорушення визначена як безальтернативна (тобто не

враховуються всі обставини справи). Такого висновку можна дійти, проаналізувавши практику Конституційного Суду України.

Слід зазначити, що Конституційним Судом України визнано неконституційним положення, яким встановлювалася адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху в разі їх автоматичної фіксації власників (співвласників) транспортних засобів, зокрема з огляду на конституційне положення про індивідуальний характер юридичної відповідальності (Рішення Конституційного Суду України від 22 грудня 2010 року № 23-рп/2010) [170].

Проте не є неправомірним обмеженням прав і свобод встановлення відповідальності, завданої джерелом підвищеної небезпеки, та батьків за неповнолітніх дітей. Але в першому випадку діє правило, за яким власність зобов'язує, у другому – щодо обов'язку виховання дітей.

Як зазначалося вище, до прав першого покоління віднесені політичні права й свободи, особливістю яких є те, що більшість із них можуть реалізувати виключно громадяни конкретної держави з досягненням особою певного віку.

Ідея громадської участі в управлінні державними справами вбачається з концепції «демократії участі», зокрема партисипаторної демократії, яка виникла з огляду на критику представницької демократії. Участь громадян в управлінні державними справами передбачає механізм взаємодії громадян і державних органів та органів місцевого самоврядування в процесі вибору вектору подальшого розвитку держави, зокрема шляхом активної участі громадян у процесі прийняття державницьких рішень.

Одним з таких прав є право на участь у всеукраїнському референдумі, проведення якого не допускається лише щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії (ст. 74). Водночас, зазначаючи про обмеження прав щодо участі у всеукраїнському референдумі, неможливо оминати відсутність ефективних механізмів їх упровадження та декларативність окремих норм щодо їх ініціювання.

Так, 2000 року було проголошено всеукраїнський референдум (Указ Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» від 15 січня 2000 року № 65) [125]. Відповідно до цього Указу на голосування було винесено ряд питань. Проте його результати так і не було впроваджено в життя.

Обмеження права на об'єднання у політичні партії зумовлені членством у них (у формі заборони деяким категоріям публічних осіб бути їх членом), заборонаю утворення і діяльності політичних партій, якщо їх програмні цілі або дії, спрямовані на ліквідацію незалежності України тощо.

Правомірними обмеженнями права на свободу об'єднання у політичні партії є заборони щодо утворення політичних партій, які спрямовані на пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини тощо.

Конституційний Суд України наголошує, що політична партія, в установчих, програмних та інших офіційних документах якої міститься заперечення засад конституційного ладу України, права Українського народу на власну незалежну державу, заклики до ліквідації української незалежної держави, порушення її територіальної цілісності або ж до іншої мети, що не відповідає демократичній сутності змісту Конституції України, не може бути легітимною, а для її легалізації в Україні немає юридичного підґрунтя (Рішення від 16 липня 2019 року № 9-р/2019) [187].

Як зазначив Європейський суд з прав людини, – держави мають право розумно запобігати реалізації тих політичних програм, положення яких не сумісні з нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (рішення Європейського суду з прав людини від 31 липня 2001 року у справі «Партія добробуту та інші проти Туреччини») [141].

Стосовно обмеження виборчих прав (права вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування), то не можна мовити про його неправомірність, коли визначаються вимоги до виборчої системи, порядку висування та реєстрації кандидатів.

Визначене ч. 1 ст. 38 Конституції України право громадян України, зокрема, бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування за своїм змістом, як наголошено в Рішенні Конституційного Суду України від 4 грудня 2001 року № 16-рп/2001, «по суті є правом при дотриманні необхідних умов балотуватися на виборах» [154].

Це стосується пасивного виборчого права, для реалізації якого встановлюються певні вікові вимоги.

Не є обмеженням права відсутність можливості балотування окремими громадянами поза списками партій. За змістом Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 року № 1-рп/98 [151] визначення характеру виборчої системи (мажоритарна, пропорційна, мажоритарно-пропорційна тощо) є питанням політичної доцільності.

Водночас, неправомірними будуть вважатися обмеження, які запроваджують різні умови висування кандидатів і різні правила голосування (за певним винятком, приміром забезпечення голосування на дому для осіб, які не можуть пересуватися самостійно), а також позбавлення права участі у виборчих комісіях.

Стосовно обмеження прав публічних службовців. Конституція України врегульовує лише загальні засади спеціального статусу публічних службовців, зокрема обмеження їхніх прав, і закладає концептуальне підґрунтя для детального правового регулювання відповідних відносин на рівні закону. Водночас конкретизацію обсягу та змісту обмежень прав публічних службовців парламент визначає дискреційно, з огляду на суспільний інтерес і конкретний історичний етап розвитку держави [246].

Такі обмеження звужують загальний правовий статус особи, тому науковці вживають поняття спеціальний статус [235] або правовий модус публічних осіб [116]. Правовий статус/модус публічного службовця – це система обов'язків, прав, правообмежень, етико-правових вимог, соціального захисту та відповідальності, визначених нормативно-правовими актами й гарантованих державою [235, с. 51], він характеризується встановленням

менших меж захисту їх особистого життя порівняно з іншими особами [116, с. 197]. Так, у системі інституту конституційно-правових обмежень прав і свобод людини та громадянина О. Андрієвська виокремлює інститут конституційно-правових обмежень прав і свобод спеціальних суб'єктів конституційно-правових відносин [2].

Попри значну кількість наукових праць, правомірність обмеження прав публічних службовців у вітчизняній науці цілком не досліджено, що спричинено насамперед багатоаспектністю предмета дослідження та постійними змінами в законодавстві.

Так, зміни до законів, спрямовані на проведення реформ державного апарату, зумовлюють чимало колізій, які стають предметом розгляду Конституційного Суду України та судів системи судоустрою України, а деякі вивчають роками, що потребує вирішення питання щодо відповідності конституційним принципам запроваджених обмежень прав публічних службовців [246].

Обмеження прав публічних службовців, пов'язані з трудовими відносинами, їх приватність, особливості притягнення до відповідальності, заборона займатися політичною діяльністю закріплені законами України «Про державну службу України», «Про Національну поліцію», «Про прокуратуру», «Про запобігання корупції» тощо. Такі обмеження встановлено в разі прийняття на публічну службу, під час її проходження, а також після її припинення та диференційовано залежно від сфери діяльності публічного службовця та категорії його посади [246].

Аналіз вказаних актів і позицій науковців доводить, що відповідні обмеження передбачені також морально-етичними нормами, дотримання яких формує повагу й довіру до публічної служби. Недотримання таких обмежень морально-етичного характеру в деяких випадках є підставою для притягнення до відповідальності. Так, особа, набуваючи повноважень судді, присягає дотримуватися етичних принципів і правил поведінки. Порушення ж присяги є підставою для її звільнення. Адже, відповідно до Конституції

України професійна етика та добросовісність були критеріями для оцінки суддів (пп. 4 п. 16¹ розділ XV «Перехідні положення») [246].

Обираючи публічну службу, особа погоджується й на обмеження, пов'язані з її проходженням, та змінює свою поведінку, усвідомлюючи суспільні інтереси, а не під дією примусу [246].

До того ж слід зазначити, що обмеження прав і свобод, які стосуються спеціального статусу, не впливають на зміст конституційних прав і свобод. Такий висновок убачається зокрема з рішень Конституційного Суду України, зокрема, від 10 грудня 2003 року № 19-рп/2003 [160]. Умовою правомірного обмеження прав публічних службовців є дотримання в правовому регулюванні балансу між ефективною організацією державного апарату та правами публічних службовців. У разі встановлення відповідних обмежень сутність конституційних прав і свобод громадянина не повинна порушуватися. Неправомірне обмеження прав публічних службовців матиме негативні наслідки для влади не лише іміджевого, а й матеріального характеру (необхідність виплати відповідних компенсацій з державного бюджету) [246].

Водночас слід підкреслити на важливості встановлення обмежень публічних службовців. Як засвідчує історія, неефективність діяльності державного апарату, його корумпованість призводить до невдоволення в суспільстві, і, як наслідок, протесту.

Обмеження права на такі протести, що проходять у формі мирних зібрань, відбувається лише в разі запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей за рішенням суду. Це право є також однією з гарантій права на свободу світогляду, думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, використання і поширення інформації. Неправомірним обмеженням права на мирні зібрання буде зобов'язання щодо отримання дозволу на їх проведення, встановлення надмірних строків завчасного сповіщення.

Європейський Суд з прав людини, розглядаючи справу щодо заборони проведення мирних релігійних зібрань, у рішенні «Баранкевич проти Російської Федерації» від 26 липня 2007 року, визнав порушення ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Підставою для звернення була встановлена в законі вимога щодо попереднього дозволу на релігійне зібрання [268].

Практика неправомірних обмежень права на мирні зібрання в Україні призводила до ще більшої ескалації протестів. У зв'язку з подіями Революції Гідності М. Козюбра зазначає, що рішення про перенесення мирних зібрань у фактично обмежені для доступу або й зовсім недоступні для широкого кола громадян місця означає не що інше, як спотворення або й повне вихолощування сутності цього права [59, с. 43].

М. Рабінович, класифікуючи права, вирізняє права, для здійснення яких у суспільстві, державі вже існують необхідні загальносоціальні умови й засоби або ж здійснення яких не вимагає відчутних матеріальних витрат з боку громадянина і для яких можна встановити реальні юридичні гарантії їхнього функціонування, охорони й захисту [4, с. 13]. До цих прав належать права першого покоління, з певним застереженням, що ці права, передусім політичні, вимагають здійснення певних дій щодо їх реалізації. У протилежному випадку народ може їх обстоювати, застосовуючи силу.

Права ж другого покоління належать до тих прав, здійснення яких вимагає від держави запровадження належних механізмів їх забезпечення і реалізації.

Друге покоління прав відносять, імовірно, до позитивних прав, ніж до негативних, оскільки вони вимагають для своєї реалізації участі держави. Негативні права визначають як тиск на уряд, а позитивні – як зобов'язання уряду [4, с. 14].

Права другого покоління відображені в Загальній декларації прав людини (1948) і Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966). Це соціально-економічні та культурні права людини: право на

працю, право на відпочинок, право на освіту, право на соціальне забезпечення, право на медичну допомогу, право на захист материнства й дитинства тощо.

У становленні цього покоління прав і свобод людини значну роль відігравали представники ліберальної концепції, зокрема Т. Грін, Л. Хобхауз, Б. Кистяковський, С. Гессен та інші, які наполягали на необхідності перегляду негативної концепції свободи [83, с. 566].

Якщо права першого покоління передбачають, з формального погляду, здебільшого однакове правове регулювання стосовно всіх категорій громадян з мінімальним втручанням у їх реалізацію, то вимога забезпечити право людини на достатній життєвий рівень покладає на державу певні обов'язки, що обумовлюють можливість і підстави «більшою мірою» обмежувати права й свободи другого покоління та встановлювати різне правове регулювання, зважаючи на особливості правовідносин, зокрема їх суб'єктів.

Забезпечення цих прав залежить від рівня економічного розвитку держави, науково-технологічного прогресу, географічного розташування держави. А отже, обсяг і зміст цих прав різний у різних країнах. Тому, якщо щодо прав першого покоління передусім слід застосовувати формулу «з мінімальним втручанням у реалізацію цього права (свободи)», то щодо цих прав (за винятком, можливо, права власності) доцільно застосувати формулу щодо забезпечення обов'язкового мінімуму.

Так, у п. 1 ст. 2 Міжнародного пакту економічних, соціальних та культурних прав держави зобов'язуються вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів [95].

Одне з прав другого покоління – це право приватної власності. Ідею про те, що право власності є невіддільним, доводить Дж. Лок, який вмістив у доктрину природних прав право здобувати та утримувати приватну власність. Зокрема, у «Другому трактаті про державне правління» термін

«право» він часто використовує в таких словосполученнях, як а Right of Property («право власності») [4, с. 11]. К. Маркс обґрунтовував, що держава відособлює приватну власність від суспільства [94, с. 53].

Під час дослідження питань щодо правомірності обмеження цього права враховується безпосередньо об'єкт відносин власності та принцип «власність зобов'язує», який знайшов відображення як у положеннях Конституції України, так і конкретизуючих його законах. За Конституцією України власність зобов'язує; власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству (ч. 3 ст. 13); використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі (ч. 7 ст. 41) [65]. Це – зобов'язання утримувати своє майно й сплачувати за нього податки, а також не завдавати шкоди таким майном.

Як вказав Конституційний Суд України, «непорушність права власності означає передусім невтручання будь-кого у здійснення власником своїх прав щодо володіння, користування та розпорядження майном, заборону будь-яких порушень прав власника щодо його майна всупереч інтересам власника та його волі» (Рішення від 11 листопада 2004 року № 16-рп/2004) [163].

Обмеження права власності здійснюватиметься у випадку порушення цього права не лише на наявне майно, а й легітимних очікувань щодо набуття майна чи майнового права. Це підтверджує практика Європейського суду з прав людини. Водночас Суд зазначив, що задля того, щоб «очікування» було «правомірним», воно має бути конкретнішим, ніж лише сподівання, та має базуватися на нормі права або юридичному акті, такому як судове рішення (рішення у справі «Копецький проти Словаччини» від 28 вересня 2004 року) [138].

Аналіз законодавства дає змогу стверджувати, що обмеження права власності можливо здійснити: 1) формально (юридично) закріпивши примусове позбавлення майна (конфіскація, квазіконфіскація),

2) встановивши контроль за його використанням (коли власник повністю або частково втрачає можливість розпоряджатися, користуватися або володіти майном). Такий контроль здійснюється у формі зобов'язання вчинити певні дії щодо свого майна; заборони вчинити певні дії щодо свого майна та зобов'язання надати майно в розпорядження іншим особам.

В Україні правомірне обмеження власності здійснюється, зокрема, шляхом примусового відчуження власності в суспільних інтересах, мораторію на примусову реалізацію майна (за умови дотримання розумних строків), спеціальної конфіскації.

Під час дослідження обмеження права власності варто наголосити, що не вважається неправомірним її обмеженням заходи щодо конфіскації майна, набутого внаслідок злочинної або іншої протиправної діяльності, або яке використовувалось в злочинних цілях, зокрема через визнання необґрунтованими активів і незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Це зумовлено тим, що в державі гарантується захист лише законних і добросовісних власників майна, і тому право власності повинно набуватися на законних підставах. В іншому випадку порушувався публічний порядок і обмежувалися права добросовісних володільців майна. Умовою правомірності позбавлення права власності в цих випадках буде норма закону й необхідність обґрунтованого рішення суду.

Обмеження в реалізації права на підприємницьку діяльність, передбаченого ст. 42 Конституції України, стосуються, зокрема, заборони державою окремих видів діяльності, встановлення обмежень на зайняття підприємницькою діяльністю посадовими особами, перелік яких визначається законом, та обмежень, пов'язаних із недопущенням недобросовісної конкуренції та зловживання монопольним становищем. З окреслених питань Конституційним Судом України були ухвалені рішення. Зазначені обмеження прав слугують гарантією забезпечення належного

функціонування ринку, що створює сприятливі умови для діяльності підприємців [26, с. 156].

Окреме місце серед прав другого покоління – права, пов'язані з трудовими відносинами. Слід зауважити, що ст. 43 Конституції України є загальною і зобов'язувальною створити умови для реалізації права на працю.

Правомірними обмеженнями права на працю буде встановлення вимог щодо кваліфікації та віку, якщо це пов'язане з особливим характером роботи, заборони проведення страйку окремими категоріями працівників.

Стосовно права на відпочинок, то цікавим є досвід Франції. У цій державі Закон про працю, модернізацію соціального діалогу та забезпечення професійної кар'єри закріпив право працівника на відключення цифрових пристроїв (зокрема, телефону та електронної пошти) з метою захисту часу його відпочинку, відпустки, а також для поваги до приватного й сімейного життя [110, с. 26–27].

У вирішенні питань щодо правомірності обмеження права громадян на соціальний захист важливу роль відіграють позиції Конституційного Суду України. Соціальний захист пов'язується з неможливістю мати заробіток (трудоий дохід), його втратою чи недостатнім рівнем життєвого забезпечення громадянина і непрацездатних членів його сім'ї» (Рішення Конституційного Суду України від 28 квітня 2009 року № 9-рп/2009 [168].

Ті складові права на соціальний захист, які гарантовані Основним Законом держави особам (право на забезпечення в разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості), не можуть бути обмежені, водночас інші складові, не конкретизовані в ч. 1 ст. 46 Основного Закону України або в інших його статтях, можуть бути змінені, скасовані або поновлені в процесі формування соціальної політики.

Так, не є обмеженням цього права зміна пенсійного віку та вимоги щодо необхідного для призначення пенсії стажу роботи. Водночас не виплата

пенсії або обмеження її розмірів є неправомірним обмеженням права особи на соціальний захист.

За юридичними позиціями Конституційного Суду України «законодавець, змінюючи відносини у сфері пенсійного забезпечення з метою удосконалення соціальної політики держави шляхом перерозподілу суспільного доходу, не може убезпечити людину від зміни умов її соціального забезпечення (Рішення від 4 червня 2019 року № 2-р/2019 [182]); «законодавець має певний простір обдумування (*the margin of appreciation*) як стосовно визначення змісту й окремих складників юридичного механізму регулювання пенсійного забезпечення, так і щодо ухвалення законів, якими він змінює такий механізм» (Рішення від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022) [193].

Європейський Суд з прав людини, розглядаючи справи, які стосуються, зокрема соціально-економічних виплат, вказує на дискреційні повноваження держави в цій сфері. Як приклад, 3 червня 2014 року Суд визнав неприйнятною заяву у справі «Великода проти України». Заявник стверджував про порушення ст. 6 та 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та ст. 1 Першого протоколу до цієї Конвенції з огляду на те, що після остаточного винесення рішення на користь заявника, яке вимагає від національних органів сплати соціальної допомоги, законодавство, що набрало чинності, суттєво зменшувало суму такої соціальної допомоги. Суд постановив, зокрема, що відповідні законодавчі заходи не були безпідставно непропорційними, оскільки вони були прийняті внаслідок економічної політики та фінансових труднощів [143].

Під час вирішення питання щодо правомірності обмеження іншого права – права на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування важливим є положення ст. 49 Основного Закону України, за якою в державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; наявна мережа таких закладів не може бути скорочена; держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм

власності (ч. 3); варто зважити на обов'язок держави застосовувати засоби загального характеру, спрямовані на охорону здоров'я всіх людей, тобто здоров'я населення, а також надавати кожній особі можливість лікуватися та отримувати медичну допомогу. Тому можуть здійснюватися певні обмежувальні заходи, спрямовані на запобігання інфекційним захворюванням, правомірність яких визнається.

Стосовно обмеження права надання медичної допомоги, то Конституційний Суду України у Рішенні від 25 листопада 1998 року № 15-рп/98 [152], зосередивши увагу на критичній ситуації, яка склалася з бюджетним фінансуванням охорони здоров'я, зазначив, що вихід з такої ситуації «не в запровадженні практично необмеженого переліку платних медичних послуг, а в розробці, затвердженні та впровадженні відповідних загальнодержавних програм, в яких був би чітко визначений гарантований державою (у тому числі державним фінансуванням) обсяг безоплатної медичної допомоги всім громадянам у державних і комунальних закладах охорони здоров'я, запровадженні медичного страхування та ін.»

В Україні право на надання медичної допомоги має добровільний характер. Як виняток встановлено в окремих випадках надання психіатричної допомоги можливе в примусовому порядку за рішенням суду. Необхідність такого обмеження зумовлено тим, що, по-перше, в такому стані (психічного розладу) особа, як правило, не здатна усвідомлювати необхідність надання їй медичної допомоги; по-друге, така особа потенційно небезпечна для себе та оточення, оскільки для психічних хворих характерна агресивна поведінка, зниження контрольних механізмів, а отже й висока ймовірність вчинення ними протиправних дій.

Положення ч. 3 ст. 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» визначають межі правомірного обмеження права на освіту. Доступність і безоплатність освіти покладено на державу лише щодо

навчальних закладів державної та комунальної форм власності, а безоплатне користування шкільними підручниками є однією з державних гарантій здобуття обов'язкової повної загальної середньої освіти в державних і комунальних освітніх закладах [157].

До того ж важливим під час з'ясування таких меж стосовно вищої освіти є юридична позиція Конституційного Суду України, за змістом якої це право реалізується на конкурсній основі в межах обсягу підготовки фахівців для загальноосвітніх потреб (державного замовлення) [161].

Отже, законодавець має досить широкий простір обдумування під час встановлення обмежень прав другого покоління.

Третє покоління прав і свобод називають колективними правами або «правами народів»: право на мир, право на безпеку, право на самовизначення народів, право на здорове навколишнє природне середовище тощо.

Ці права можуть бути охарактеризовані як права та свободи: 1) індивідуальні, які реалізуються спільно з іншими людьми; 2) загальні для членів групи; 3) спеціальні, які мають індивіди, що належать до певної категорії (спеціальні права); 4) правоможності колективного суб'єкта права – організації. Принциповим і надзвичайно важливим методологічним положенням, що має значний евристичний потенціал для подальшого дослідження природи колективних прав, є акцент на синергетичному їх ефекті. Філософські підвалини означеного покоління прав людини тяжіють, вочевидь, до комунітарного й соціоцентричного витлумачення [106, с. 67–68].

Слід зазначити, що через особливості колективних прав (вони реалізуються саме колективом, а не лише особою індивідуально разом з іншими), тож їх захист здійснюють за умови наявності відповідного правового регулювання (закріплення). Такі права здебільшого не можуть гарантуватися однією країною – право на мир, на захист навколишнього природного середовища й тому вирішення питання щодо їх правомірного

обмеження здійснюється з огляду на міжнародні стандарти та дієві міжнародні механізми захисту.

Учені називають права третього покоління умовою для охорони й захисту основних прав людини, зазначаючи, що право на мир визнано першим елементом для побудови ефективної системи охорони прав людини, без забезпечення права на мир, право людини на життя і його захист стає абсолютно не виконуваним, незалежно від наявності численних міжнародних договорів про захист цивільного населення, визначення правил ведення війни тощо, адже кожна особа, що мешкає в зоні воєнних дій, не може бути впевненою в безпеці та захисті свого життя [49, с. 54–55].

Водночас в Україні безпека людини названа в переліку найвищої соціальної цінності (ч. 1 ст. 3 Конституції України). Відповідно до Цивільного кодексу України захищається право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на достовірну інформацію про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її збирання та поширення.

Четверте покоління прав, яке пропонують сьогодні виокремити окремі дослідники, пов'язане з процесами демократизації; гуманізації; інформатизації; розвитком комп'ютерних технологій; проведенням певних досліджень у науці, медицині, біології, кібернетиці, космічній сфері. До переліку новітніх людських прав належать евтаназія; зміна статі; трансплантація органів; клонування; одностатеві шлюби; запліднення; незалежне від державного втручання життя за релігійними, моральними поглядами; доступ до інтернету тощо. Безсумнівно, що існують права, які заборонені нормами релігії та моралі та не знайшли свого правового закріплення в різних країнах світу [92, с. 55].

Права четвертого покоління, пов'язані з тілесністю людини та полягають у можливості реалізації особистої волі людини щодо її цілісного тіла, певного органу чи органів, тканин і біологічних компонентів, які вже відмежовані від тіла, а також можливості щодо варіації, естетичного

вдосконалення зовнішності (хірургічних і будь-яких інших бодімоделіфікацій), видозміни своєї тілесності (тобто правове закріплення власності на своє тіло) [47, с. 17]. Фактично ці права є модифікацією прав людини на життя, освіту, охорону здоров'я, авторських прав, тому питання щодо правомірності обмеження четвертого покоління прав передусім досліджується в аспекті порушення сутності прав і свобод першого та другого покоління. Наприклад, обмеження права на евтаназію досліджується в аспекті захисту права на життя, а право на зміну статі – захисту особистих прав і свобод людини.

Окреслюючи ці права, ми, імовірно, зазначаємо не про проблему їх правомірного чи неправомірного обмеження, а визнання цих прав і свобод та їх закріплення на рівні законів. Це потребує вирішення практичного питання: а чи є відсутність такого правового регулювання неправомірним їх обмеженням і чи може суд їх захищати безпосередньо на підставі положень основних законів держав. Відповідь на це питання є, імовірно, негативною. Адже навіть, якщо гіпотетично припустити, що суд прийме позитивне рішення у справі та визнає відсутність механізму неправомірним обмеженням соматичних прав, його виконати буде неможливо. Так, зміна статі потребує відповідної кваліфікації медиків і обладнання, евтаназії – проведення психіатричної експертизи й психологічної підтримки тощо.

Оскільки ці права пов'язані з певним запереченням традиційних норм моралі, вирішення питання щодо їх закріплення є найдискусійнішим серед юристів, медиків, філософів і богословів. Особливо відчувається різне ставлення до цих прав між різними культурами, зокрема, тими, де релігія є частиною держави або її політики, та світськими державами. Визнання цих прав зазвичай розглядається через утилітаризм, що передбачає оцінювання мети їх встановлення, зокрема захисту здоров'я людини (фізичного чи психічного), права на життя. Ці права лежать у площі вирішення етичних питань у біології чи медицині.

Висновки до розділу 2

Необхідність знаходження компромісу між інтересами людини та суспільства, конфлікт між якими виникає під час здійснення правового регулювання суспільних відносин, а також динаміка розвитку системи прав людини шляхом розширення можливостей їх реалізації потребують осмислення теми обмежень прав і свобод людини з погляду діалектики. Діалектика дає змогу розв'язати суперечності, які виникають під час встановлення обмежень прав і свобод людини, враховуючи їх взаємопов'язаність.

Природний підхід до прав і свобод людини зумовлює визначення їх сутності як критерію допустимості можливих їх обмежень. Формулювання, які містяться як у Конституції України, так і міжнародних документах, уможлиблюють виокремити елементи, через які розкривається сутність права чи свободи людини. А саме, через забезпечення особі: 1) свободи (можливість вільного вибору поміж доступних варіантів поведінки, існування сфери життя, яка не регулюється правовими нормами); 2) гідного ставлення до людини (поваги до людини, належного ставлення до неї); 3) вільного й усебічного розвитку особистості (наявність ефективного механізму для реалізації особою своїх можливостей); 4) рівності (ставлення «до однакового однаково»). Дослідження порушення рівності здійснюється, як правило, разом з питанням щодо дискримінації, яку слід відрізнити від позитивної дискримінації. Зазначені вище чотири елементи пов'язані між собою.

Порушення сутності права визначається в конкретному випадку обмеження прав і свобод людини, виходячи з «образу людини». «Образ людини» з огляду на тему дослідження визначається, враховуючи вимогу щодо забезпечення людині, необхідних умов для нормального її функціонування в суспільстві (реалізації її здібностей і з огляду на її потреби), так званий гарантований мінімальний рівень життя. «Образ

людини» формують конституційні права та свободи людини й інші конституційні цінності.

Обмеження прав і свобод людини встановлюються на підставі правового акта, який відповідає принципу правової визначеності як складового верховенства права (чітке, зрозуміле, однозначне, прогнозоване правове регулювання суспільних відносин); пропорційності (домірності) втручання. Крім цього, важливим є перед дослідженням дотримання балансу суспільних інтересів та інтересів індивіда встановити, чи не відбулося порушення сутності права. Оскільки в разі порушення сутності права чи свободи їх обмеження вважатиметься неправомірним.

Встановлення форми обмежень прав і свобод людини можливо здійснити виключно з огляду на діалектичну єдність форми й змісту, первинність змісту щодо форми, як зовнішнє втілення змісту обмежень прав і свобод людини. Необхідно враховувати як внутрішню структуру (сферу застосовування, коло осіб, до яких застосовують обмеження, тощо), так і мету обмеження.

Обрана форма обмеження прав і свобод людини має бути адекватною меті такого обмеження та не може бути надмірною. Форму обмеження прав і свобод людини враховують під час оцінювання критеріїв допустимості обмеження прав людини, а її «застарілість» призводить до надмірного втручання держави в права та свободи людини. Непропорційні заборони фактично буде ігнорувати суспільство.

Обсяг обмежень прав і свобод залежить від виду прав і свобод (особисті, політичні, соціально-економічні, культурні), обставин (умови, стан) їх запровадження та суб'єктів, стосовно яких вони встановлюються.

Обмеження особистих прав і свобод здійснюється з мінімальним втручанням у свободу людини. Абсолютною забороною є заборона катування чи нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, а також заборона щодо медичних, наукових чи інших дослідів над людиною без її згоди. До таких, що не можуть бути обмежені, належить і право на

звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. Інші права і свободи людини можуть бути обмежені.

У Конституції України закріплюються як конкретні умови, дотримання яких необхідне під час встановлення обмежень прав і свобод людини (зокрема, право на особисту недоторканність встановлює обов'язковість судового рішення про застосування заходів, які обмежують свободу та дотримання строків у встановленні таких обмежень), так і загальні формулювання, відповідно до яких конкретні підстави таких обмежень встановлюються в законі (зокрема, стосовно заборони збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини). Правомірність обмеження окремих прав і свобод можливо дослідити лише разом з іншими правами, які фактично визначають механізм їх реалізації. Наприклад, права на свободу світогляду й віросповідання розглядається у сув'язі із правом громадян України на свободу об'єднання у громадські організації.

Неправомірним обмеженням прав і свобод є відсутність закону, який би захищав відповідне право та неоднозначність положень законів. Суди в цих випадках можуть здійснювати б узгоджене з приписами Конституції України тлумачення закону.

Під час вирішення питання щодо обмеження прав другого покоління важливим є те, що їх здійснення вимагає від держави запровадження належних механізмів їх забезпечення і реалізації. Законодавець має значний простір обдумування під час встановлення та скасування складових конституційних прав другого покоління, які не закріплені й не гарантовані в Конституції України, оскільки їх забезпечення залежить від рівня економічного розвитку держави, науково-технологічного прогресу, географічного розташування держави. Виняток становить право приватної власності, яке в окремих дослідженнях віднесено до природних прав.

Вирішення питання щодо обмеження прав третього покоління – колективних прав – здійснюється з огляду на міжнародні стандарти та дієві міжнародні механізми захисту (право на мир, захист навколишнього середовища). Це пов'язано з природою цих прав, які можуть бути реалізовані колективно і тому їх захист можливий за умови відповідного правового регулювання і гарантованої участі кількох країн. Права третього покоління є неодмінною умовою унеможливлення фактичного обмеження прав і свобод людини.

Сьогодні виокремлюється четверте покоління прав, виникнення якого зумовлено розвитком комп'ютерних технологій, медицини, біології, кібернетики (евтаназія, трансплантація органів тощо). Соматичні права, які є фактично модифікацією основних прав і свобод людини, а отже й правомірність їх обмеження може бути розглянуто через порушення сутності прав першого та другого поколінь і визначитися з межами їх правового регулювання.

РОЗДІЛ 3

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ УКРАЇНИ

3.1. Характеристика обмеження прав і свобод людини в умовах глобалізаційних процесів

Права людини в сучасному світі відіграють роль загальнолюдських цінностей і виступають мірилом розвитку демократичної держави, ступінь гарантування та реалізації яких впливає на її міжнародний авторитет [66, с. 5]. Отже, законодавці країн (навіть за тоталітарних режимів) намагаються формально обґрунтувати, що обмеження прав і свобод людини встановлені на підставі закону й мають правомірну мету. Якщо цим нехтувати, то невдоволення в суспільстві може бути використано певними силами та перейти як у мирні протести, так і в протести із застосуванням сили.

Поняття верховенства права, рівності, справедливості є, принаймні мають бути, загальноновизнаними. Безсумнівно, досліджуючи ці поняття, вчені дискутують, наповнюють їх змістом, але тлумачення цих понять різняться не залежно від належності вченого до громадянства конкретної держави, а залежно від концепції, якій надається пріоритет.

До того ж визначення суспільних інтересів з певними застереженнями є загальними для будь-якої демократичної держави, головною цінністю якої визнається людина. Наприклад, у кожній державі виникають ситуації, коли інтересам власника вільно розпоряджатися власністю протистоїть вимога щодо неможливості використання власності на шкоду суспільним інтересам. Сьогодні на визначення таких інтересів і вирішення питань обмеження прав і свобод людини мають вплив і міжнародні організації, міждержавні союзи, транснаціональні корпорації.

Тож хоча обмеження прав і свобод людини встановлюється національним законодавством, нині вирішення цього питання вийшло за межі внутрішньої компетенції держави.

Права людини як конкретизація універсальних моральних принципів містяться в тих нормах, на підставі яких можливе мирне співіснування індивідів і різних культур, і навіть їхня співпраця за умов виникнення глобальних проблем [87, с. 130].

З метою унеможливлення виправдання неправомірних обмежень прав і свобод людини в конкретній державі виникає необхідність вироблення спільних міжнародних стандартів у цьому питанні.

Міжнародні стандарти в галузі прав людини – це загальновизнані міжнародно-правові норми, які закріплюють на загальнолюдському рівні статус особистості та встановлюють перелік основоположних прав і свобод, обов'язок держав дотримуватися цих прав і свобод, а також межі можливого або припустимого їх обмеження [214, с. 31].

Визнаючи міжнародні стандарти, держави не можуть обмежувати права й свободи більшою мірою, ніж передбачено цими стандартами.

О. Саленко пропонує класифікувати міжнародні стандарти, зокрема, за сферою дії: універсальні, регіональні, партикулярні [206, с. 265]. П. Рабінович пропонує виокремлювати світові та регіональні стандарти, обов'язкові, втілення яких є формально необхідними для відповідних держав і може забезпечуватися навіть застосуванням міжнародних політико-юридичних санкцій, і рекомендаційні, які хоч і не мають формальної обов'язковості, проте також забезпечені санкціями міжнародно-політичними (морально-політичними) [128, с. 25]. Відповідно до основ міжнародного співробітництва положення цих актів безпосередньо або опосередковано закріплені в національних правових системах [285, с. 21].

Відповідно до Конституції України зовнішньополітична діяльність України ґрунтується на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права, одним з яких є принцип сумлінного виконання міжнародних

зобов'язань. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (ч. 1 ст. 9) [65].

Одним із проявів глобалізації називають правову конвергенцію. Розвиток державно-правових інститутів в Україні на основі правової конвергенції, як і в багатьох інших країнах, здійснюється згідно із західною моделлю в таких формах. По-перше, уніфікується правова теорія; по-друге, здійснюється правова стандартизація [210, с. 235–237].

Важливу роль у процесі утвердження необхідності існування міжнародних стандартів щодо обмеження прав і свобод людини відіграли прийняті після 1945 року документи. Так, Загальна декларація прав людини закладає підґрунтя для визначення однакових стандартів щодо прав людини, у тому числі їх обмежень [45].

Про напрацювання спільних критеріїв стосовно обмеження прав людини свідчить практика Конституційного Суду України, який у своїх рішеннях посилається і сприймає позицію не лише Європейського суду з прав людини, Суду Справедливості ЄС, але й конституційних судів інших країн, зокрема Федерального Конституційного Суду Німеччини та Конституційного Суду Латвійської Республіки.

Важливим фактором у виробленні загальних стандартів обмеження прав і свобод людини є особливість проблем, вирішити які держави можуть лише спільними зусиллями і регулювання яких через їх природу не може бути здійснене виключно національним законодавством у межах певної території – захисту приватного життя користувачів соціальних мереж, права власності (пов'язаною зі здійсненням особою терористичної діяльності), обмеження пересування (пов'язані із епідеміями), захисту навколишнього природного середовища, обмеження прав військовополонених і цивільних осіб, свобода яких обмежена через війну.

Підтверджує це й такий факт: обмеження на свободу пересування встановлювалися в більшості країн через поширення інфекційної хвороби

майже ідентично. Обмеження права на інформацію, отриману через соціальні мережі, обумовлюється однаковими правилами, незалежними від належності до громадянства будь-якої держави. До речі, неможливість обмеження інформації соціальних мереж виключно внутрішніми правилами продемонстрував Євромайдан.

Зупинимося лише на окремих аспектах цієї теми.

Питання щодо дослідження правомірності обмеження прав людини в інтернеті ускладняється тим, що «неможливо охопити те, що не можливо охопити». Безсумнівно, розвиток технологій відбувається настільки стрімко, що питання правомірності обмеження цифрових прав не можуть контролюватися повністю навіть технічно. До «цифрових прав» належить право на доступ до інформаційних платформ і технологій; право на захист персональних даних; право на цифрову освіту та доступ до цифрових знань; право бути забутим [110, с. 23].

Наприклад, досліджуючи актуальність питання юридичної відповідальності за неправомірне розміщення творів у мережі «Інтернет» і зазначаючи, що регулювання інтернет-сфери здійснюється як нормами національного, так і міжнародного права, науковці наголошують на недоцільності та неможливості встановлення тотального контролю над мережею «Інтернет» та інформацією, яка ним передається [7, с. 154].

У цій сфері розроблено низку міжнародних документів. Так, Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи щодо ролі і обов'язків інтернет-посередників від 7 березня 2018 року вироблено стандарти щодо обмеження прав людини в доступі до інформації та свободи думки, а саме передбачено судовий контроль за рішенням про обмеження доступу до контенту. Крім цього, передбачено, оскільки автоматизовані засоби, які можуть бути використані для виявлення незаконного контенту, наразі не можуть точно оцінювати його контекст, встановлені обмеження не повинні перешкоджати законному використанню ідентичного або подібного контенту в інших контекстах [284].

Директивою 2000/31/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 8 червня 2000 року про деякі правові аспекти послуг інформаційного суспільства, зокрема електронної комерції, на внутрішньому ринку було запроваджено фундаментальний принцип, що надавав інтернет-посередникам можливість звільнення від відповідальності за зміст і наслідки поширення контенту користувачами їхніх послуг, який отримав у доктрині назву режиму «безпечної гавані» [25, с. 72].

У практиці Європейського суду з прав людини неодноразово розглядалися відповідні питання щодо захисту «цифрових прав». Наприклад, у справі «Коротюк проти України» Суд від 19 січня 2023 року розглядав скаргу на відсутність ефективного розслідування незаконного завантаження її книги в мережі «Інтернет» і неспроможність держави захистити її інтелектуальну власність. Суд постановив, що мало місце порушення ст. 1 (захист власності) Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема зазначалося, що держава-відповідач мала позитивний обов'язок провести ефективне кримінальне розслідування [281].

Стосовно обмеження прав користувачів соціальних мереж, то під час їх регулювання важливу роль відіграють умови надання послуг, погоджуючись з якими особа усвідомлює ті обмеження, які на неї покладаються. Наприклад, умови надання послуг у продуктах Meta [225].

Так, не може бути користувачем Facebook, особа, якій не виповнилося 13 років; засуджений за статеві злочини. Водночас продукти цієї мережі надаються «як є» і наскільки це дозволено законом, не гарантується їх безпечність, захищеність.

Чільне місце під час напрацювання міжнародних стандартів у сфері прав людини відведено екологічним правам. Основними міжнародно-правовими документами в цій сфері є Стокгольмська декларація з питань охорони навколишнього середовища 1972 року, Конвенція ООН про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті 1991 року, тощо [245, с. 203].

Так, Конвенція Європейської Економічної Комісії ООН «Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» від 25 червня 1998 року (Орухська конвенція) передбачає випадки, коли обмежується право на надання екологічної інформації: якщо оприлюднення такої інформації може негативно вплинути на національну оборону або державну безпеку; конфіденційність комерційної та промислової інформації у випадках, коли вона охороняється законом з метою захисту законних економічних інтересів [62].

І хоча Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не містить прямого формулювання про право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на доступ до екологічної інформації, утім, для захисту екологічних прав від неправомірного обмеження використовується європейська система захисту прав людини. Підтвердженням цього є практика Європейського суду з прав людини, за якою забруднення навколишнього середовища визнається причиною порушення таких основних прав громадян, як право на життя, повагу до приватного та сімейного життя.

Як наголосив Європейський суд з прав людини у справі «Дубецька та інші проти України» від 10 лютого 2011 року, у справах, що стосуються екологічних питань, державі мають надаватися широкі межі розсуду та можливість вибору між різними способами та засобами дотримання своїх зобов'язань. Суд зазначає, що положення Конвенції не гарантують права на охорону природного екологічного середовища як такого. Однак, може мати місце небезпідставна скарга за ст. 8 Конвенції там, де екологічна небезпека досягає такого серйозного рівня, що призводить до суттєвого перешкоджання здатності заявника користуватися своїм житлом, мати приватне чи сімейне життя. Оцінка такого мінімального рівня є відносною і залежить від усіх обставин справи, таких як інтенсивність і тривалість шкідливого впливу та

його фізичний чи психологічний вплив на здоров'я або якість життя особи [144].

У справі «Гуерра та інші проти Італії» від 19 лютого 1998 року оскаржувалося те, що Італія не забезпечила місцеве населення інформацією про ризики, які пов'язані з діяльністю хімічного заводу, а також не передбачила процедури отримання інформації та порядку відшкодування збитків у разі настання аварії. У рішенні в цій справі зазначено, що сильне забруднення довкілля може впливати на добробут людей і позбавити їх можливості користуватися власним житлом, тим самим справляючи негативний вплив на їхнє приватне й сімейне життя. У цій справі Суд дійшов висновку про порушення права заявників на повагу до їх приватного й сімейного життя [150, с. 84–85].

Проблема універсалізації стандартів обмежень окремих прав і свобод людини, передусім права на свободу пересування, працю, спілкування, освіти стала особливо актуальною в пандемійний період. Більшість держав змушені були застосовувати досить жорсткі обмеження. Зокрема й такі заходи, як обмежений доступ до правосуддя через неможливість доступу до залу засідань судів, закриття служб для постраждалих і притулків, обмежений доступ до послуг репродуктивного здоров'я [282]. Встановлення правомірності окремих із таких обмежень викликало сумнів. Особливо це стосувалось питання обов'язкової вакцинації та обмеження права на захист особистого життя.

У зв'язку з цим варто окреслити рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Вавржичка та інші проти Чеської Республіки» від 8 квітня 2021 року, в якій досліджувалося питання щодо правомірності накладення штрафу на батьків дитини, які відмовилися від її щеплення. У цьому рішенні констатовано, що мета відповідного законодавства полягала в захисті від інфекційних захворювань, які можуть становити серйозну небезпеку для здоров'я. Суд дійшов висновку, що ця мета відповідала цілям захисту здоров'я та захисту прав інших осіб [272].

У справі «Паскінеллі та інших проти Сан-Маріно» (рішення від 29 серпня 2024 року), яка стосувалася групи медичних і соціальних працівників, які відмовилися від вакцинації проти Covid-19, внаслідок чого до них було застосовано один або кілька обмежувальних заходів, в основному пов'язаних з їхньою роботою, Європейський суд з прав людини зауважив, що держава не перевищила свободу розсуду в питаннях політики у сфері охорони здоров'я [271].

Обмеження прав і свобод людини, які є заходами щодо боротьби з терористичною діяльністю, стосуються передусім обмеження права власності, а також обмеження права пересування (заборона на в'їзд на певну територію або транзит через територію).

Міжнародні стандарти щодо обмеження права власності, отриманої незаконним шляхом, зокрема її конфіскація, закріплені в конвенціях Організації Об'єднаних націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, Конвенції проти корупції. До речі, в українське законодавство імплементовано інститут спеціальної конфіскації.

Особливо актуальною є проблема обмеження прав і свобод військовополонених і цивільних, які перебувають у полоні.

Так, Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року у ст. 97 обмежує право власності, передбачаючи, зокрема інтернованим особам дозвіл залишити при собі речі власного користування (гроші, чеки, цінні папери тощо, коштовні речі можуть бути відібрані лише відповідно до визначеної процедури. У такому разі інтернованим буде видано детальну розписку) [43]. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року у ст. 71 обмежує право на листування лише кількістю листів [44].

Водночас вироблені міжнародні стандарти в цій сфері, які встановлюють вимоги до обмежень особистих і майнових прав полонених, як свідчать сьогоднішні реалії, не працюють так, як потрібно, і міжнародне

право не може забезпечити їх виконання. Як зазначає Ю. Разметаєва конфлікти й кризи, які множаться у світі, підривають віру в те, що право може боротися навіть з видимою несправедливістю. Розчарування стосується, наприклад, ілюзії впливовості міжнародної спільноти. Воно також стосується ілюзії міжнародного правопорядку, що вбачається дедалі більш несправжнім з кожним нападом усупереч мирним договорам, з кожним нехтуванням принципами права, з кожним гібридним конфліктом [134, с. 94]. Але це проблеми не стільки правового характеру, скільки не здатності створити дієві механізми протидії протиправному обмеженню прав і свобод, ігнорування вимог міжнародного права окремими країнами та відсутності єдиної позиції щодо таких порушень.

Досліджуючи тему обмеження прав і свобод людини в умовах глобалізації, неможливо не зазначити, що запровадження відповідних міжнародних стандартів щодо їх встановлення не виключає окремих випадків особливого, відмінного їх регулювання в конкретній державі з огляду на її історичні, культурні, соціально-економічні особливості.

Європейський суд з прав людини, досліджуючи питання порушення конвенційних прав, в окремих випадках визнає, що вирішення відповідних питань належить до компетенції національних органів влади, застосовуючи доктрину простір обдумування «margin of appreciation», у випадку, коли Конвенцією про захист прав і основоположних свобод обмеження здійснюються «як це передбачено законом» або «відповідно до закону», відповідають законній меті та є «необхідними в демократичному суспільстві», і національні органи влади можуть краще оцінити необхідність запровадження обмежень з огляду на особливості держави. Не застосовується простір обдумування стосовно заборони катувань і нелюдського або такого, що принижує гідність поводження; заборони рабства та примусової праці.

Так, впровадження міжнародних стандартів у сфері соціально-економічних прав має свої особливості через їх особливу природу,

залежності від економічного розвитку держави. Природа економічних, соціальних і культурних прав вимагає створення спеціального механізму для реалізації цієї категорії прав шляхом внесення великої кількості погоджених поправок і доповнень у різні галузі національного законодавства країн-учасниць [285, с. 23].

Учені зазначають, що тенденція до універсалізації концепції прав людини у світі відповідно до уявлень про однакоvu антропну природу всіх людей, визнання універсальності, неподільності, взаємозалежності та взаємопов'язаності прав людини зумовлюють виникнення, зокрема, глобальної етно-культурної кризи, викликані відкритим конфліктом між носіями різних культурних цінностей, у суспільствах, іноді досить віддалених одне від одного географічно [33, с. 36–37]. У дослідженнях наголошується на необхідності проведення інтеркультурного правового дискурсу в межах локальних культур, який фактично передбачає попереднє розроблення універсальних цінностей, які б певні культури могли сприйняти; визнання цінності самих локальних правових культур; узгодження універсальних правових норм з баченням людини певної культури та знаходження шляхів внесення правових норм до певної соціокультурної спільноти [233, с. 95–96].

Отже, актуальним під час дослідження міжнародних стандартів у сфері прав і свобод людини є питання щодо ідентичності, яка відіграє роль своєрідного «бар'єру» щодо співвідношення між національним правом і міжнародним правом. Наприклад, у контексті узгодженості національного права й права Європейського Союзу. Так, «ідентичність» допомагала визначити, які компетенції польських органів державної влади не могли бути передані Європейському Союзу [36, с. 4]. Федеральний Конституційний Суд Німеччини зазначив, що ст. 24 Основного закону, яка містить положення про передачу суверенних прав міжурядовим установам, «не відкриває шляху до зміни основної структури конституції, на якій базується її ідентичність, без конституційних змін « та до «зміни основної структури конституції, на якій

базується її ідентичність» і на якій, зокрема, засновані її основні права, через законодавство міжурядових установ». Саме німецька концепція конституційної ідентичності й заклала основу для подальшого розвитку конституційної ідентичності на європейському континенті [60, с. 79–80].

Навіть поза загрозою популізму ідентичність формує ту межу, яка означає власний «конституційний код», що знаходить своє вираження в установчій владі в державі. Допоки національні конституційні системи існують, вони будуть зберігати власну ідентичність [60, с. 72].

Тож, конституційна ідентичність становить комплекс особливостей конституційного ладу та конституційних цінностей певної держави, які водночас об'єднують громадян в одну спільноту (народ, націю) та відрізняють цю державу (а також народ, націю) від інших держав, міжнародних і регіональних організацій, народів світу [99, с. 201].

Конституційна ідентичність допомагає віднайти культурну своєрідність, захистити суверенітет держави, виокремити унікальні риси менталітету Українського народу. У Преамбулі Конституції України містяться такі формулювання, як «виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення», «підключаючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу», «усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями» [65].

Поняття «конституційна ідентичність» вживається у практиці Конституційного Суду України. Так, розглядаючи конституційність Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», Конституційний Суд України в Рішенні від 14 липня 2021 року № 1-р/2021 [191] вказав, що юридичний статус української мови як державної є водночас засадничою конституційною цінністю, питомою ознакою й ключовим чинником єдності (соборності) Української держави та невіддільною

частиною її конституційної ідентичності. Це дало змогу сформуванню позицію щодо утвердження української мови та надання їй особливого статусу.

Слід зазначити, що філософія серця, яка характерна для українського народу, зумовила проведення мирних протестів передусім як реакція народу на неправомірні обмеження прав і свобод людини. Однією з перших в історії сучасної незалежної України була «Революція на граніті» 1990 року, коли студенти вимагали політичних змін.

Учені, досліджуючи міжнародні стандарти прав людини, стверджують про «мінімальний стандарт і відзначають випадки різного їх тлумачення залежно від традицій і цінностей окремих країн. Так, вихідне для європейських стандартів прав людини поняття свободи розуміється вельми специфічно в ісламському світі, китайській, індійській, африканській цивілізаціях» [128, с. 22–23].

Глобалізації як явище не визнається беззастережно всіма, що певним чином має підґрунтя і підтверджується через особливості правових систем різних держав. Так, окремі дослідники беззаперечно визнають невідворотність глобалізації; інші вважають, що глобалізація це, імовірноше, міф, і є прибічниками регіоналізації, тобто визнають існування певних регіональних блоків.

З огляду на це вчені зазначають, що в перспективі можлива регіоналізація [115, с. 33].

Зараз особливо помітно здійснюється регіоналізація за територіальною ознакою, економічними, територіальними, політичними та іншими інтересами.

Тому, в цих регіональних групах встановлюються особливості вирішення питань обмежень прав і свобод (щодо сімейних відносин, права на життя). Як приклад такої регіоналізації, є система судів – Європейський суд з прав людини, регіональні угоди, які регулюють права людини. Дослідники зазначають, що глобалізація та права людини це більше сумісні у відносно однорідному суспільстві Заходу порівняно з гетерогенними,

мультикультурними суспільствами Азії та Африки. Ісламські країни скептично ставляться до переваг глобалізації. Концепція права на Заході базується насамперед на свободі, рівності братерстві, опираючись на конституцію і волю народу. У більшості ісламських країн основою права є насамперед іслам, віра і чесність. Відзначається, що Індія як унікальний конгломерат багатьох етносів, мов, рас і релігії намагається збалансувати західну модерність з її стародавніми традиціями [262, с. 48].

С. Шевчук також стверджує, що саме в країнах не західних цивілізацій виникла системна реакція відстоювання «самобутності прав людини», що ґрунтується на концепції регіональних цінностей, найбільш відомими з яких є «східні (азійські) цінності». Вони вперше були сформульовані в заключній Декларації регіональної зустрічі представників Азії на Світовій конференції з прав людини (бангкокська Декларація), підписана 2 квітня 1993 року більше ніж 40 країнами [243, с. 11].

У сучасному глобалізованому світі відбувається «тиха» революція в нормах суспільної моралі. Р. Інглхарт доводить, що в сучасному глобалізовано-постмодерновому світі (зокрема, і в його європейськоорієнтованій частині) відбулися суттєві зміни у сфері норм суспільної моралі: відхід від жорстких норм, які врегульовували сферу сексуальної поведінки й сімейні відносини [22, с. 25]. Різний підхід до вирішення питання щодо обмеження прав і свобод людини в західних і незахідних країнах особливо гостро відчувається під час дослідження заборон, пов'язаних з новими правами, соматичними, з сімейними правами, питаннями гендерної рівності, наприклад, на освіту, тобто з захистом права на приватне життя. Вчені зазначають, зокрема, що визначення і структура приватного життя варіюються та трансформуються від одного суспільства до іншого, залежно від таких змінних як влада, держава, релігія, житло, сім'я [105, с. 51].

Науковці визначають право різних спільнот на захист своєї ідентичності, водночас зауважують на зіткненні західної систем цінностей,

яка постулює індивідуальність, і східної, що розглядає людину передусім як складову великої родини, у суспільстві Західного Світу через імміграційні процеси [106, с. 63].

Водночас обраний природний підхід обумовлює необхідність встановлення єдиних критеріїв правомірності обмеження прав і свобод людини, оскільки в цьому випадку йдеться про необхідність забезпечення принаймні мінімальних стандартів, які б гарантували особі свободу дій, її гідність та забезпечували б її вільний розвиток.

3.2. Особливості практики обмеження прав і свобод людини в сучасній Україні

Досліджуючи проблему обмеження прав і свобод особи в сучасних умовах, слід виокремити такі пріоритетні напрями, які потребують окремої уваги.

Так, важливою умовою для реального забезпечення соціально-економічних прав має стан економіки держави. Внаслідок агресії Російської Федерації в Україні зруйновано підприємства, вичерпано потенціал демографічного зростання, навантаження на бюджетну сферу зростає. Все це зумовлює необхідність корегування соціальних виплат. Оскільки право громадян на соціальний захист є комплексним, його зміст визначають як Конституція, так і закони України, тож гарантованими є лише визначені Конституцією України складові.

Перегляд соціальних виплат в Україні зумовлює спори щодо обмеження соціальних прав людини. Їх умовно можна поділити на дві категорії.

Перша – стосується обмеження складових прав на соціальне забезпечення, гарантованих Конституцією України. Йдеться про положення ст. 46 Конституції України, яка закріплює право людини на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості, та

положення ст. 16, 17, які визначають особливості соціального захисту окремих категорій осіб – військовослужбовців, громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Звуження змісту й обсягу цих прав вважається неправомірним. Водночас необхідно в цих випадках відрізнити обмеження прав і свобод людини з фіксацією меж їх сутності. Так, наприклад, збільшення пенсійного віку з огляду на об'єктивні умови, в тому числі покращання умов праці або ж зміна порядку призначення пенсій є фіксацією меж права на соціальний захист, а не його обмеженням. Конституційний Суд України вказав, що право на пенсію, її розмір, суми окреслених виплат можна пов'язувати з економічною доцільністю, соціально-економічними обставинами, фінансовими можливостями держави в будь-який період її розвитку, часом ухвалення відповідних нормативно-правових актів; у разі значного погіршення фінансово-економічної ситуації, виникнення умов воєнного або надзвичайного стану, необхідності забезпечення національної безпеки України, модернізації системи соціального захисту тощо держава може здійснити відповідний перерозподіл своїх видатків з метою збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства (Рішення від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 [178]). Зауважимо, що суддів у цьому переліку немає, оскільки положення щодо їх соціального захисту регулюються окремо та визначаються як гарантії їх незалежності.

Інша категорія – це скасування пільг, певних стимулюючих або компенсаційних виплат, які не гарантуються Конституцією України. Положення, якими запроваджуються такі зміни, також були предметом розгляду Конституційного Суду України. Суд неодноразово наголошував на залежності розмірів соціальних виплат особам від економічних чинників (зокрема, Рішення від 19 червня 2001 року № 9-рп/2001) [155].

Наприклад, у випадку зміни механізму надання допомоги на дітей. Конституційний Суд України зазначив, що законодавець може змінювати її розмір і механізми надання, оскільки така допомога не передбачена в Конституції України (Рішення від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018) [180].

Водночас ще раз акцентуємо, що певні особливості мають соціальні виплати окремим категоріям громадян. Зокрема, громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, військовослужбовцям.

Так, Конституційний Суд України вказав, що в Конституції України виокремлюються певні категорії громадян України, що потребують додаткових гарантій соціального захисту з боку держави; до них, зокрема, належать громадяни, які відповідно до ст. 17 Конституції України перебувають на службі, у тому числі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, органах, що забезпечують суверенітет і територіальну цілісність, її економічну та інформаційну безпеку (Рішення від 20 березня 2002 року № 5-рп/2002 [158]); комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на здійснення заходів щодо забезпечення соціального захисту їх та їхніх сімей, не залежить від розміру доходів цих осіб чи наявності фінансування з бюджету, а має безумовний характер (Рішення від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005) [165].

Іншим проблемним питанням є незабезпечення права кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48). Необхідний життєвий рівень для людини, в тому числі мінімальний набір непродовольчих товарів і послуг має забезпечити прожитковий мінімум. Водночас сьогодні в його визначенні фактично використовується, так званий, ресурсний метод, який розраховується, виходячи з можливостей бюджету, а не реальних потреб. Підтвердженням застосування саме такого методу є наявність істотної різниці між розмірами законодавчо встановленого та фактичного прожиткового мінімуму, який розраховується Міністерством соціальної політики України. Проблема в такому дисбалансі вбачається не лише в тому, що відсутні економічні ресурси для реального підвищення його розміру, а й у використанні його як розрахункової величини під час визначення окремих соціальних виплат, заробітних плат. До того ж такий розмір різниться від виду виплат, що підтверджують положення Закону України «Про Державний

бюджет на 2025 рік» [120]. Викладене вище зумовлює необхідність відмови від використання прожиткового мінімуму, який є базовим соціальним стандартом, як розрахункової величини при встановленні розмірів заробітних плат тощо. Про доцільність цього свідчить факт: коли держава відмовилася від мінімальної заробітної плати як розрахункової величини, її розмір був значно збільшений. Безсумнівно, є певні ризики такої відмови.

Ще одним питанням, яке потребує дослідження з огляду на правомірність обмеження прав і свобод, є пропозиції щодо притягнення до колективної відповідальності окремих груп, як це було, наприклад, у зв'язку з люстрацією. Слід наголосити, що закладені в Конституції України принципи вимагають обґрунтованості таких обмежень.

У цьому зв'язку доцільно навести справу Європейського суду з прав людини «Полях та інші проти України», в якій розглядалася скарга п'яťох заявників – державних службовців, звільнених з посад у порядку люстраційних процедур. Цей Суд визнав порушення Україною положень Конвенції про захист прав і основоположних свобод (права на справедливий суд та на повагу до приватного й сімейного життя [139]).

Крім того, Рішенням Конституційного Суду України від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017 визнано неконституційною норму закону, згідно з якою не може бути обрана, призначена (у тому числі виконувачем обов'язків) на посаду керівника закладу вищої освіти особа, яка «голосувала за диктаторські закони 16 січня 2014 року» [176]. Конституційний Суд України виходив, зокрема, з того, що цим самим було запроваджено юридичну відповідальність народного депутата України за результати голосування в минулому.

Щодо пропозицій обмеження участі у виборчому процесі осіб, «скомпрометованих у зв'язку з війною», то варто звернути увагу, що Конституційний Суд України визнав неконституційними положення Закону України «Про вибори народних депутатів України», які обмежують здійснення громадянами виборчих прав (Рішення від 26 лютого 1998 року

№ 1-рп/1998), посилаючись, зокрема, на ч. 2 ст. 70 Конституції України, за якою не мають права голосу (тобто права обирати) лише громадяни, яких визнано судом недієздатними [151].

З огляду на конституційні положення сумнівним убачається обмеження активного виборчого права за вираження поглядів. Питання щодо оцінки дій осіб має вирішуватися індивідуально через притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за злочини проти основ національної безпеки. За вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, передбачених Кримінальним кодексом України («Колабораційна діяльність», «Пособництво державі-агресору»), позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне або додаткове покарання [78].

Відповідно до ч. 3 ст. 76 Конституції України наявність судимості за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку, – є підставою для відмови в реєстрації народного депутата України.

До того ж варто зауважити, що вибори в Україні відбуваються за пропорційною системою, тож вимоги щодо політичних партій (зокрема, заборона політичних партій через виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії проти України, у тому числі шляхом представлення збройної агресії Російської Федерації та/або Республіки Білорусь проти України як внутрішнього конфлікту, громадянського конфлікту, громадянської війни, заперечення тимчасової окупації частини території України (п. 10 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про політичні партії»)) стосуються і осіб, які балотуються від цих партій. Водночас вважається доцільним встановити як умову реєстрації обов'язковість оприлюднення інформації щодо зв'язку (членства, фінансування, роботи) з політичними партіями, діяльність яких заборонена.

Запроваджені механізми реалізації прав громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях, мають не обмежувальний,

а забезпечувальний характер. Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» визначено певні особливості реалізації права на спадкування, регулювання соціальних виплат і виборчих прав. Наприклад, за змістом ст. 8 цього Закону їм створюються умови для вільного волевиявлення під час виборів Президента України, народних депутатів України та всеукраїнського референдуму на іншій території України (ч. 2) [121].

В умовах сьогодення для України актуальним є дослідження обмежень прав і свобод людини в умовах воєнного або надзвичайного стану, встановлені ст. 64 Конституції України. Як Конституція України, так і міжнародні документи передбачають можливість зменшення гарантій прав і свобод людини під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації. Це питання детально висвітлено в дисертації на здобуття ступеня доктора наук А. Мерник «Обмеження прав людини в умовах особливих правових режимів: загальнотеоретичні аспекти».

Зупинимось лише на окремих аспектах. Учені зазначають, що регулювання обмежень прав і свобод у міжнародних актах здійснюється в разі: 1) безпосереднього обмеження прав і свобод людини; 2) відступу держав від зобов'язань (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод); 3) призупинення гарантій (міститься в Американській конвенції про права людини). Останні два є схожими за способом і підставами встановлення обмежень прав людини, які мають за мету збереження життя нації [223, с. 36].

Статтею 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачено, що під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією [63].

З огляду на повномасштабну збройну агресію Російської Федерації проти України Верховна Рада України неодноразово заявляла про відступ від

міжнародних зобов'язань (постанова від 21 травня 2015 року № 462–VIII та інші). Держава визначила обсяг такого відступу у своїй заяві.

Водночас Конституційний Суд України у Рішенні від 18 липня 2024 року № 8-р(П)/2024 [199] зазначив, що відступ не означає запровадження законодавчих засобів, які не були б узгоджені з Конституцією України.

Так, обмеження обумовлені введенням воєнного стану передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України [79]. Водночас з огляду на неправомірне обмеження права особи на свободу та особисту недоторканність убачається необхідним внесення змін до ч. 5 ст. 615 цього Кодексу, якою передбачено в разі неможливості проведення підготовчого судового засідання автоматичне продовження обраного під час досудового розслідування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою до вирішення відповідного питання в підготовчому судовому засіданні, але не більше ніж на два місяці. Такий висновок зумовлений змістом Рішення Конституційного Суду України від 18 липня 2024 року № 8-р(П)/2024 [199].

Стосовно обмеження права на відшкодування шкоди у зв'язку з пошкодженням майна під час проведення військових дій, антитерористичної операції слід зауважити таке. Україна несе відповідальність лише за власні дії чи бездіяльність, якщо на цю територію поширюється її юрисдикція. Такий висновок узгоджується з рішенням Європейського суду з прав людини щодо прийнятності заяви у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)», в якій констатовано, що Російська Федерація масово та систематично порушувала права людей в тимчасово окупованій Автономній Республіці Крим [274].

У постанові Великої палати Верховного Суду від 12 травня 2022 року у справі № 635/6172/17 вказано, що відсутність у законодавстві України приписів щодо відшкодування моральної шкоди особі через страждання у зв'язку із загибеллю родича під час терористичного акту не перешкоджає їй

звернутися до суду й довести, що держава не виконала свій конвенційний обов'язок, та вимагати від неї компенсації.

Наприклад, особа може доводити, що держава не розробила компенсаційні механізми за неправомірне втручання у право на життя чи порушила позитивний процесуальний обов'язок тим, що не провела об'єктивне й ефективне розслідування факту неправомірного втручання у право на життя конкретної особи [117].

Європейський суд з прав людини у рішенні від 13 березня 2025 року дійшов висновку, що держава-відповідач порушила ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод за її матеріально-правовою частиною через її неспроможність зробити все, що можна розумно від неї очікувати, щоб запобігти насильству та припинити це насильство після його спалаху, а також її неспроможність забезпечити своєчасні заходи порятунку [273].

Серед обмежень прав і свобод людини слід зазначити відтермінування рішень судів.

Про те, що позитивний обов'язок держави передбачає створення належних національних організаційно-правових механізмів реалізації права на виконання судового рішення вказував неодноразово Конституційний Суд України.

Європейський суд з прав людини, вирішуючи спори стосовно виконання судових рішень, констатує, що держава має право користуватися широкими межами свободи розсуду як у виборі засобів примусового виконання наказів, так і в з'ясуванні виправданості наслідків такого виконання наказів у світлі загальних інтересів – виконання, що спрямоване на досягнення мети, поставленої даним законом (рішення у справі «Імобільяре Саффі» проти Італії» від 28 липня 1999 року)) [147]. Суд вказує, що в принципі система тимчасового зупинення або відстрочка виконання судових рішень не критикується як така (рішення у справі «Жовнер проти України» від 29 червня 2004 року) [145].

Висновок про те, що законом може встановлюватися продовжений строк виконання судових рішень убачається зі змісту Рішення Конституційного Суду України (Рішення від 10 червня 2003 року № 11-рп/2003) [159]. Водночас такий строк має бути не надто обтяжливим.

Стосовно обмеження права на судовий захист, проблемним є відсутність механізму реалізації ч. 3 ст. 152 Конституції України, за якою матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку.

Неодноразовим предметом звернення до Європейського Суду з прав людини були питання порушення права власності на землю, зокрема мораторію на її продаж.

У рішенні у справі «Зеленчук і Цицюра проти України» від 22 серпня 2018 року [146] Суд зазначив, що майже всі зміни в мораторії після його первинного прийняття були фактично спрямовані на посилення, а не на поступове пом'якшення обмежень, хоча зрозуміло, що деякі з цих змін могли бути необхідними для запобігання діяльності, спрямованої на обхід мораторію. Європейський суд з прав людини в рішенні «Антоненко та інші проти України» від 20 лютого 2020 року встановив порушення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та дійшов висновку, що держава-відповідач вийшла за межі своєї широкої свободи розсуду в цій сфері та не забезпечила справедливого балансу між загальним інтересом суспільства та майновими правами заявників [142].

Очевидно, що вирішення питання приватної власності на землі сільськогосподарського призначення є одним з найобговорюваніших. Земельним кодексом України в окремих випадках встановлюють правомірні обмеження щодо набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення (абзаци дев'ятий – сімнадцятий ч. 1 ст. 130). Так, встановлюється заборона на набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення певним особам за будь-яких

умов. Зокрема, юридичними особами, учасниками (акціонерами, членами) або кінцевими бенефіціарними власниками яких є громадяни держави, визнаної Україною державою-агресором або державою-окупантом; особами, які належать або належали до терористичних організацій; юридичними особами, учасниками (акціонерами, членами) або кінцевими бенефіціарними власниками яких є іноземні держави; юридичними особами, у яких неможливо встановити кінцевого бенефіціарного власник [48].

Обмеженням прав і свобод людини є також занадто короткі строки набрання чинності законами. Тобто непередбачуваність правового регулювання.

Людину безумовно не убезпечено від зміни правового регулювання. Водночас з метою кращої реалізації громадянами своїх прав бажаний певний проміжок часу між офіційним опублікуванням акта і введенням його в дію. Він необхідний не лише для ознайомлення громадян з прийнятим нормативним актом, а й задля адаптації до нових відносин. Ось чому набрання чинності великих і складних нормативних актів доцільно відтермінувати від моменту їх прийняття та опублікування на достатній строк або ж відтермінувати введення в дію окремих його положень, які потребують певних організаційних заходів. Виняток становить Конституція України, яка за ст. 160 набула чинності 28 червня 1996 року, у день її прийняття. Водночас у Перехідних положеннях визначався строк введення в дію окремих положень, зокрема ст. 99 згідно з п. 11 Перехідних положень вводилася в дію після запровадження національної грошової одиниці – гривні [65].

Отже, законодавча техніка дає можливість залежно від потреб регулювання суспільних відносин вводити в дію в різні строки закон у цілому та окремі його положення.

З огляду на недостатність перехідного періоду між оприлюдненням оспорюваного та набранням чинності для адаптації до законодавчих новел і коригування своїх дій для реалізації права на достроковий вихід на пенсію

Конституційний Суд України у Рішенні від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 визнав неконституційною норму Закону. У цьому Рішенні наголошено, що принцип верховенства права передбачає внесення законодавчих змін із визначенням певного перехідного періоду (розумного часового проміжку між офіційним оприлюдненням закону та набранням ним чинності), який дасть особам час для адаптації до нових обставин; тривалість перехідного періоду в разі зміни юридичного регулювання суспільних відносин має визначати законодавець у кожній конкретній ситуації з урахуванням таких критеріїв: мети закону в межах правової системи й характеру суспільних відносин, що ним регулюються; кола осіб, до яких застосовуватиметься закон, і їх здатності підготуватися до набрання ним (його новими положеннями) чинності; інших важливих обставин, зокрема тих, що визначають час, необхідний для набрання чинності таким законом [178].

Наприклад, закладений принцип стабільності податкового законодавства унеможливило запровадження нових правил податків менше ніж за шість місяців до початку нового бюджетного періоду.

Водночас поширена практика ігнорування необхідності встановлення достатнього часового проміжку з моменту опублікування закону до набрання ним чинності/введення в дію, якщо законодавче регулювання запроваджує нові вимоги, що погіршуватимуть правове становище певного кола осіб. З огляду на це доцільно в таких випадках «розводити» набрання чинності правовим актом і введенням його в дію.

3.3. Обмеження прав і свобод людини як захід захисту національної безпеки України

Держава не може покладатися виключно на міжнародні механізми колективної безпеки, а повинна мати в арсеналі власні запобіжники для того, щоб виконати свої зобов'язання (економічного, культурного, політичного характеру) перед людиною та захистити свій суверенітет.

На жаль, часто більш ефективними для досягнення поставлених цілей у короткостроковій перспективі як для отримання (захоплення) влади, так і впровадження політики є жорсткі методи. Тому після Другої світової війни з метою захисту демократичних цінностей запропоновано заходи «войовничої демократії».

К. Левенштейн наголошував, що під прикриттям фундаментальних прав і верховенства права антидемократична машина може бути збудована та запущена на законних підставах [276, с. 423–424]. Порятунком демократії він вбачав через встановлення «сутності» прав і свобод людини.

Під час визначення сутнісного змісту права чи свободи враховується забезпечення свободи дій людини, що дає змогу обирати без утручання держави власну поведінку, формально-юридичне впорядкування якої вбачав не у відході від абсолютних цінностей демократії, а від свідомої трансформації застарілих форм і жорстких концепцій у нові інституції «дисциплінованої», «керованої» або «войовничої» демократії [277, с. 657].

Серед заходів «войовничої демократії» вчений зазначив кримінальну відповідальність за відкриті бунти, збройні повстання, адже рішучий уряд, «підтриманий вірною армією, завжди здатен придушити путч або переворот». У цьому переліку також заборона підричних рухів, приватних воєнізованих армій політичних партій та законодавство, яке унеможливорює зловживання парламентськими інституціями політичними екстремістами. Окремо акцентовано на вимогах до чиновників [277, с. 638–650].

Інтерес до дослідження концепції войовничої демократії зріс останнім часом завдяки, по-перше, боротьбі з тероризмом. У період після холодної війни окремі суперники ліберальної демократії використовували терористичну тактику і досягали своїх цілей принаймні частково за межами наявних політичних інститутів. «Войовнича демократія» еволюціонувала до «превентивної держави». По-друге, це підвищений інтерес до популістських і неліберальних партій. Досліджують войовничу демократію як засоби захисту, зокрема, від сепаратизму. Розрізняють «формальні» заходи

войовничої демократії (заборона партій, регулювання свободи слова), а також «неформальні» бойові заходи демократії, які не мають змістовного характеру [258, с. 375–377].

Як альтернативу жорстким заходам войовничої демократії (таким, як заборона політичних партій) пропонують «м'які» заходи.

М'які заходи залишають партію функціонувати, але офіційно обмежують її можливості на політичну участь або де-факто ускладнюють її діяльність. Прикладами є підхід Ізраїлю, коли партії забороняється брати участь у виборах до Кнесету, якщо партія підбурює расизм тощо, та партійні закони Індії. Післявоєнний німецький досвід: офіційна доктрина войовничої демократії в Німеччині, згідно з якою істотна спорідненість між партією та нацистською партією є достатньою підставою для оголошення її поза законом. 2013 року Дж. Капочча зазначив, що ідея про демократичний самозахист підтримана юристами з конституційного права. Нові виклики повинні призвести до подальших уточнень того, що є справжньою загрозою, а що лише використовується як засіб боротьби з «неугодними» [280, с. 259–263].

Отже, войовничі демократи визнають, що демократії повинні діяти обережно, застосовуючи войовничі заходи. Усі громадяни в демократичному суспільстві, включно з тими, хто може мати антидемократичні політичні погляди, мають право на участь у політичному житті, а практики войовничої демократії можуть потенційно порушувати ці права [218, с. 9–10].

Мабуть тому, досліджуючи обмеження прав і свободи людини, вчені, як правило, не акцентують увагу на такій їх меті як захист національної безпеки.

Водночас сьогоднішній стан розвитку нашої держави й ті виклики, на які вона змушена відповідати, потребує окремої уваги до цієї теми, і дозволяє навести аргументи щодо необхідності обмеження прав і свобод особи в інтересах національної безпеки. І це не суперечить твердженню, яке

обґрунтовується в цьому дослідженні, про те, що обмеження прав і свобод може здійснюватися в суспільних інтересах.

Так, аналіз законодавства свідчить про єдність і взаємопов'язаність трьох об'єктів захисту національної безпеки – людини, суспільства та держави.

За Законом України «Про національну безпеку» національна безпека визначається як захищеність національних інтересів, а національні інтереси як «життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян». У ч. 1 ст. 3 цього Закону в переліку об'єктів, на які спрямована державна політика у сфері національної безпеки, передусім названо захист людини і громадянина, їхнього життя і гідності, конституційних прав і свобод [122].

А отже, правомірною метою обмеження прав і свобод людини є захист суспільного інтересу, який полягає в усуненні негативних наслідків для національної безпеки. Поняття «національна безпека» охоплюється такими формулюваннями, як захист територіальної цілісності, державного суверенітету, конституційного ладу, економічна та інформаційна безпека тощо. Так, Конституцією України встановлено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу; забезпечення державної безпеки та захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом (ч. 1, 3 ст. 17).

У міжнародних документах як прямо вказується на можливість обмеження прав і свобод людини в інтересах національної безпеки (зокрема у ст. 6, 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод), так і через окремі складові цього поняття такі, як «забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в

демократичному суспільстві», «громадська безпека», «охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі», «територіальна цілісність» тощо.

Загрози національній безпеці мають: 1) глобальний характер (інфекційні захворювання, тероризм, пов'язані з мережею та штучним інтелектом); 2) внутрішній характер (забезпечення суверенітету, «життєздатності» держави).

Під час встановлення останніх враховуються як загальнодемократичні цінності, так і історичні аспекти становлення держави, особливості менталітету, суспільно-політичної практики, економічного та культурного розвитку (ідентичність).

Конституційний Суд України зазначив, що з огляду на історію становлення української незалежної держави, історичний контекст і загрози, що постали перед нею у зв'язку з тимчасовою окупацією частини її території, Україна має право обстоювати конституційні принципи (Рішення від 16 липня 2019 року № 9-р/2019) [187].

Окрему увагу у визначенні обмежень прав і свобод особи в інтересах національної безпеки слід зосередити на особливих режимах надзвичайного та воєнного станів.

Зміст та обсяг обмежень прав і свобод особи встановлюється залежно від ступеня небезпеки національній безпеці, підстав введення (військова агресія, тероризм, природно-техногенні причини тощо).

Отже, об'єктивно, що в період особливих режимів (надзвичайного чи воєнного стану), коли виникають загрози суверенітету та безпеці держави, встановлюються максимально жорсткі обмеження прав і свобод особи.

Конституцією України безпосередньо формулювання щодо можливості обмеження в інтересах національної безпеки застосовується в ст. 32 (право на недоторканність особистого та сімейного життя), ст. 34 (право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір), ст. 36 (права на свободу

об'єднання у політичні партії та громадські організації), ст. 39 (права збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації), ст. 44 (право на страйк).

Загрози безпеці певною мірою виникають унаслідок кримінальної або іншої загрозової для національних інтересів діяльності, яка здійснюється різними організаціями, соціальними групами, корпоративними об'єднаннями та іншими колективами, організованими для задоволення певних інтересів, спрямованих (повністю або частково) проти інтересів особистості, суспільства та держави [39, с. 18].

Законодавець, зважаючи на особливу природу притягнення до кримінальної відповідальності за злочини, пов'язані з національною безпекою, неодноразово запроваджував жорсткіші заходи щодо обмеження свободи до осіб, які обвинувачувалися в їх вчиненні. Наприклад, застосування до таких осіб виключно запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Водночас Конституційний Суд України визнав неконституційними положення ч. 5 ст. 176 Кримінального процесуального кодексу України щодо безальтернативності запобіжних заходів у злочинах проти національної безпеки України (Рішення від 25 червня 2019 року № 7-р/2019) [185].

Необхідним заходом з погляду національної безпеки є обмеження цифрових прав, зокрема, свободи слова, через можливість використання їх для пропаганди, зокрема, злочинної діяльності. Вчені зазначають, що надзвичайно важливими є питання інкорпорованості проблеми кіберпростору як нового геополітичного простору в реальну безпекову політику держави та чіткого артикулювання її інтересів («національних інтересів») щодо специфічного середовища кіберпростору [41, с. 34]. Відповідно до реалістичнішого підходу кіберпростір на суто фізичному рівні є «національним», бо функціонує завдяки телекомунікаційній інфраструктурі, а отже, частина кіберпростору є абсолютно керованою [41, с. 39].

Недаремно, частина санкцій, запроваджена на підставі Закону України «Про санкції», стосується інтернет-середовища [126].

Складні історичні обставини зумовили встановлення на законодавчому рівні суттєвих обмежень у сфері інформаційних прав громадян. Зокрема, було видано Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» від 28 квітня 2017 року [82, с. 193].

Метою застосування санкцій за ч. 1 ст. 1 Закону України «Про санкції» є захист національних інтересів, національної безпеки, суверенітету й територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів громадян України, суспільства та держави.

Слід зазначити, що реакція на прийняття Закону України «Про санкції» була неоднозначною. Він містить положення, які в окремих випадках спричиняють спори щодо їх визначеності. Проте такі його формулювання, як потенційні загрози є виправданими через неможливість у конкретному Законі виключно визначити всі випадки таких загроз.

Як вказано в постанові Великої Палати Верховного Суду від 13 січня 2021 року у справі № 9901/405/19, наявність реальної чи потенційної загрози національним інтересам, національній безпеці, суверенітету й територіальній цілісності України, безумовно, є оціночним поняттям, а достатність підстав вважати існування такої реальної чи потенційної загрози передбачає певну межу дискреції [118].

З огляду на це особлива роль і відповідальність за правомірність встановлення передбачених обмежень цим Законом покладається як на тих, хто застосовує такі обмеження (це передбачає обґрунтування кожного конкретного випадку санкцій), так і суди, які здійснюють контроль за застосованими заходами.

Під час вирішення питання щодо обмеження права власності особи в інтересах національної безпеки враховуються конституційні положення, за якими власність зобов'язує.

Аналіз практики судів щодо застосування окремих видів санкцій свідчить про правомірність обмеження права власності (таких його складових, як розпорядження і користування).

Так, Велика Палата Верховного Суду у постанові від 13 січня 2021 року у справі № 9901/405/19 дійшла висновку: «Втручання у право мирного володіння майном позивача має легітимну мету забезпечити контроль за власністю особи, яка може нести потенційну загрозу національним інтересам України. Вказаний контроль є необхідним для ефективного реагування держави на загрози її безпеці, що підтверджує, зокрема, преамбула Закону України «Про санкції». Зазначена мета відповідає п. 2 ст. 1 Першого протоколу до Конвенції» [118].

Окремі випадки обмеження права власності, відмінне від санкції, передбачено Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», який передбачає перехід у власність держави приватної або комунальної власності в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану за умови попереднього або наступного повного відшкодування його вартості [123].

За своєю правовою природою примусове відчуження майна у власника в умовах воєнного стану є реквізицією. З огляду на те, що реквізиція застосовується за обставин, які вимагають негайних дій, вона провадиться в позасудовому (адміністративному) порядку за рішенням органів державної влади. Цивільний кодекс України передбачає два види реквізиції: реквізиція за надзвичайних обставин та реквізиція в умовах воєнного стану. Це, зокрема, зауважив Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду у постанові від 24 липня 2024 року у справі № 910/14243/22 [119].

В інтересах національної безпеки передбачено обмеження окремих політичних прав. За змістом ст. 37 Конституції України та ст. 5 Закону України «Про політичні партії в Україні» громадяни не можуть утворити політичну партію, програмні цілі або дії якої спрямовані на ліквідацію незалежності України; зміну конституційного ладу насильницьким шляхом; порушення суверенітету і територіальної цілісності України; підрив безпеки держави тощо.

Під час вирішення питання щодо обмеження права на пересування, зокрема виїзд за кордон, через мобілізаційне законодавство варто зосередити на тому, що захист суверенітету й територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу (ч. 1 ст. 17 Конституції України); захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України (ч. 1 ст. 65 Конституції України).

«Україна має право захищати свою незалежність, свій державний суверенітет і свою територіальну цілісність шляхом здійснення таких системних заходів і застосування засобів, що є співмірними, допустимими і прийнятними з огляду на рівень небезпеки, загроз і викликів, що постали перед нею; національна безпека України, яку законодавець визначив як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз (п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України», є пріоритетом в умовах протистояння державі-окупанту» – наголосив Конституційний Суд України в Рішенні від 21 грудня 2021 року № 3-р/2021 [190].

В умовах воєнного стану Україна має мобілізувати всі ресурси для посилення своєї обороноздатності. Підстави для обмеження права на пересування мають визначатися на рівні закону.

Як стверджує Р. Дворкін, аналізуючи ситуацію в США, закони, які регулюють призов на військову службу, не ґрунтуються на фіксованих правах. У них відображено в окремих випадках уявлення про справедливість, приміром, мати, яка втратила на війні одного чи двох синів не мусить зазнавати втрати ще одного. Армія, звичайно ж має майже абсолютні повноваження щодо розподілу небезпечних призначень. Досліджуючи складне питання про те, що необхідно зробити з тими, хто не підкоряється призовним законом, посилаючись на власне сумління, Р. Дворкін зазначає: що багато юристів і інтелектуалів визнають, що непокоря закону може мати моральне виправдання, проте наполягають на тому, що її не можна виправдати юридично [38, с. 291–311].

Важливу роль у забезпеченні захисту національної безпеки відіграє державний апарат. Реалізація конституційного принципу пріоритету прав людини неможлива без належної організації державного апарату, а отже, встановлення особливих вимог до осіб, які забезпечують його роботу, зокрема обмеження їх прав [246]. З огляду на це, встановлюються особливі вимоги для публічних службовців у боротьбі з корупцією. Корупція загрожує національній безпеці як у середині держави, так і у відносинах із зовнішніми партнерами, реально протистоїть конституційному і суспільному ладу та руйнує їх, є однією з причин зростання «тіньової» економіки, проникає у владні інституції, «залучаючи» у свої ряди окремих, слабких морально та свідомо, політичних і громадських діячів [109, с. 199–200].

Тож, забезпечення належної організації державного апарату обумовлює в тому числі необхідність встановлення обмежень прав публічних осіб, адже, як стверджував Ш.-Л. Монтеск'є, «будь-яка людина, що володіє владою, схильна зловживати нею» [246].

Учені зазначають, що у формуванні органів публічної влади необхідно враховувати антропологічний аспект у їхній діяльності та застосовувати до осіб, які їх представляють, необхідні в конкретному випадку морально-етичні критерії [64, с. 110]. На думку вчених, християнські принципи нерозривно

пов'язані з моральністю, правом як світоглядними засадами сучасної людської цивілізації [70, с. 8]. Стосовно поліцейських науковці зауважують, що довіра до поліції пов'язана з поведінкою працівників поліції і особливо з дотриманням норм професійної етики як під час виконання службових обов'язків, так і в приватному житті, звичайних, побутових ситуаціях [104, с. 22].

Безперечно, моральні норми та принципи мають стати тими факторами, які обмежують поведінку публічних службовців. Особливо це стосується реалізації посадовими особами повноважень дискреційного характеру, виконання програми особами, які обіймають виборні посади [246]. Самообмеження – один з найважливіших проявів свободи особистості, взагалі сутності людини та виконує важливу регулятивну функцію [211, с. 243]. Слід зауважити, що в юридичній теорії загальноновживаним є поняття «самообмеження влади», але влада – це і є люди, які її представляють, тож доцільно вживати й поняття «самообмеження публічних службовців» [246].

Мінімізація корупційних ризиків обумовлює правомірність обмеження окремих прав публічних службовців (отримання подарунків, доступ до інформації стосовно їх майна тощо) і запровадження відповідальності за недостовірність поданої ними інформації та незаконно отримані доходи, безсумнівно, за умови доведення їх вини та злочинного наміру.

Правомірним є встановлення обмежень, пов'язані з необхідністю фінансового контролю осіб, що претендують на зайняття відповідних посад у державних органах або органах місцевого самоврядування або займають їх (стосовно надання інформації про доходи та зобов'язань фінансового характеру), сприяють виявленню корупційних правопорушень. Те, що діяльність публічних службовців повинна передбачати транспарентність фінансових відомостей щодо них, їх обов'язкову перевірку компетентними державними органами, а також встановлення відповідних санкцій, визначено міжнародними стандартами у сфері протидії корупції [246].

Водночас є дискусійним і потребує подальшого обговорення питання щодо визначення правомірності оприлюднення інформації, яка стосується приватного та особистого життя, всіх без винятку державних службовців і навіть тих, діяльність яких не пов'язана з корупційними ризиками.

Однак такі обмеження повинні бути чітко сформульованими та правомірними. Отже, повертаючись до проблематики правових обмежень публічних службовців, слід акцентувати на актуальності визначення того, наскільки виправданими, пропорційними вони є та чи не порушується сутність конституційних прав і свобод громадянина [246].

Конституційний Суд України неодноразово розглядав справи щодо підстав припинення публічної служби, зокрема, звільнення за наслідками оцінювання/перевірки публічних службовців у процесі реформування органів влади. Зокрема, він дійшов висновку про відповідність ст. 157 і 158 Конституції України та змін до неї, якими передбачалося оцінювання судді, а виявлена за результатами оцінювання невідповідність судді займаній посаді визначалася як підстава для його звільнення з посади (висновки від 20 січня 2016 року № 1-в/2016, від 30 січня 2016 року № 2-в/2016). Проведення ж у справі щодо конституційності положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», якими встановлено процедуру звільнення судді з таких підстав, як виявлена за результатами оцінювання невідповідність його займаній посаді чи його відмова від такого оцінювання, було закрито через відсутність у конституційному поданні Верховного Суду України належного обґрунтування (Рішення від 18 лютого 2020 року № 2-р/2020). Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 21 липня 2021 року № 4-р(П)/2021, визнано неконституційним передбачений Законом України «Про Національну поліцію» механізм звільнення міліціонерів у процесі реформування правоохоронних органів. У Рішенні йшлося про те, що оспорювану норму в посутньому зв'язку з іншими положеннями «можна тлумачити та застосовувати не лише як повідомлення про можливе майбутнє звільнення..., а водночас і як пропозицію щодо можливого

працевлаштування в поліцію на підставі згоди на прийняття та подальше проходження служби в поліції, успішної участі у відповідному конкурсі та виконання інших умов». Водночас акцентовано, що мета ухвалення цього Закону є легітимною й обумовлена суспільним інтересом у реформуванні системи органів правопорядку в частині створення такого органу виконавчої влади, як поліція. З огляду на зазначене, можна констатувати правомірність під час проведення реформ звільнення публічних службовців за результатами відповідного оцінювання за умови дотримання гарантій їх трудових прав [246].

Розгляд і вирішення окремих справ, які стосувалися питань конституційності положень законів, які передбачали заходи боротьби з корупцією стали резонансними та зазнали чималої критики. Особливо це стосувалось Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019, яким визнано неконституційною норму щодо незаконного збагачення [181]. Аргументуючи його, було акцентовано на потребі «у разі визначення злочином такого діяння обов'язково враховувати конституційні положення, якими встановлено принципи юридичної відповідальності, права і свободи людини і громадянина, а також їх гарантії процедури при встановленні юридичної відповідальності». Неконституційним також було визнано положення Кримінального кодексу України стосовно притягнення до відповідальності публічних службовців за декларування завідомо недостовірних відомостей (Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 2020 року № 13-р/2020) [246].

Підкреслюючи важливість заходів з боку держави з метою захисту національної безпеки, не можна оминати необхідність залучення громадськості до вирішення цих питань. Наприклад, зміна політичного вектору розвитку держави може призвести до протестів, про що свідчить історія. Поза традиційним балансом повноважень – із законодавчою та судовою владою, що діють як контроль виконавчої влади, система Європейської конвенції з прав людини пропонує четвертому гравцеві –

громадянському суспільству – можливість стримувати виконавчу владу держави [259, с. 6].

Висновки до розділу 3

Необхідність вирішення глобальних проблем (терористична діяльність, епідемії, захист навколишнього природного середовища, військові конфлікти), які не може бути здійснене виключно національним законодавством у межах певної території, зумовлює встановлення однакових критеріїв щодо обмеження певних прав і свобод.

Про напрацювання спільних критеріїв стосовно обмеження прав людини свідчить практика Конституційного Суду України, який у своїх рішеннях посилається і сприймає позицію не лише Європейського суду з прав людини, Суду Справедливості Європейського Союзу, а й конституційних судів інших країн.

Встановлення міжнародних стандартів у сфері прав людини не виключає існування в конкретній країні власних підходів щодо обмеження прав і свобод людини, враховуючи її історичний розвиток, що охоплюється таким поняттям, як конституційна ідентичність. Конституційна ідентичність має роль своєрідного «бар'єру» щодо співвідношення між національним правом і міжнародними стандартами. Європейський суд з прав людини, досліджуючи питання порушення конвенційних прав, передбачає певний простір обдумування «margin of appreciation» для національних органів у вирішенні окремих аспектів захисту права на повагу до приватного та сімейного життя, свободу совісті й релігії. Простір обдумування не може бути застосований стосовно захисту від катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність поводження; заборона рабства та примусової праці.

Тенденція до універсалізації концепції прав людини має певні труднощі з огляду на різність західної та східної культур, що особливо

помітно під час дослідження заборон, пов'язаних з питаннями, які стосуються приватного та сімейного життя, соматичними правами.

Рівень і економічний розвиток держави зумовлюють перегляд в Україні питань захисту соціально-економічних прав насамперед соціальних, що призводить до виникнення питань щодо конституційності встановлених обмежень. У встановленні обмежень у сфері соціального захисту парламент має дискреційні повноваження лише щодо встановлення обмежень складових права на соціальний захист, не гарантованих ст. 46 Конституції України. Це не стосується таких категорій громадян, що потребують додаткових гарантій соціального захисту з боку держави; до них, зокрема, належать громадяни, які відповідно до ст. 17 Конституції України перебувають на службі, у тому числі у Збройних Силах України.

Серед питань обмежень прав і свобод людини в сучасній Україні слід виокремити відтермінування рішень судів (законом може встановлюватися продовжений строк виконання судових рішень, водночас такий строк має бути не надто обтяжливим), недотримання вимог щодо строків набрання чинності законами.

Сучасний стан розвитку нашої держави потребує обмеження прав і свобод людини в інтересах національної безпеки, з акцентом на єдності трьох об'єктів захисту національної безпеки – людини, суспільства та держави. Під час здійснення такого правового регулювання враховуються як загальнодемократичні цінності, так і історичні особливості формування державності.

В інтересах національної безпеки передбачено обмеження прав на свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, свободу думки й слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, права вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію, свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації; права збиратися мирно, без зброї та проводити збори, мітинги, походи й

демонстрації; права на страйк тощо. Публічний характер діяльності, наявність владних повноважень, участь у підготовці та прийнятті, а також реалізації державницьких рішень зумовлюють необхідність встановлення заходів щодо боротьби з корупцією. У ситуаціях, коли виникають загрози суверенітету та безпеці держави, встановлюються максимально жорсткі обмеження прав і свобод особи.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного дослідження в дисертації сформульовано такі висновки, що мають значення для юридичної науки та практики:

1. Вихідною тезою під час дослідження теми обмеження прав і свобод людини є визнання їх природними. Засобом унеможливлення встановлення неправомірних їх обмежень є дотримання належної процедури ухвалення актів (дотримання вимог щодо юридичної техніки, правової визначеності, передбачуваності, необхідності тощо).

2. Поняття обмежень прав і свобод людини вітчизняними вченими визначається через: 1) звуження змісту та обсягу прав і свобод людини; 2) обмеження їх реалізації; 3) втручання в індивідуальну автономію/свободу; 4) порушення сутності права.

3. Ідеї щодо природності прав і свобод людини та неможливості їх свавільного обмеження державою, закладені в класичній філософії, дістали подальший розвиток сьогодні. Для сучасних дослідників визначальною є ідея утвердження цінності людини й відповідно її прав і свобод, а проблема визначення меж втручання в права людини є постійним предметом філософсько-правових дискурсів.

4. Для тоталітарних держав характерне неправомірне обмеження прав людини, оскільки регулювання будь-яких процесів здійснюється виключно з погляду захисту інтересів окремої групи осіб, наділених владою, а в основу правової системи покладено позитивістський тип праворозуміння. Нівелюючи індивідуальність, утверджуючи необхідність досягнення цілей усупереч інтересам конкретного громадянина, у тоталітарних державах формується і відповідний образ людини. У тоталітарному суспільстві механізм впливу на життя людини здійснюється як через ідеологічне виховання, так і через тотальний контроль, терор і репресії, тим самим людина позбувається власного сенсу буття, який замінюється

державним/національним інтересом, і фактично позбавляється свободи вибору.

5. Неможливість запровадження неправомірних обмежень прав і свобод людини гарантується через незалежний суд, який керується не лише буквою закону, а й духом права, самообмеження влади, правову свідомість, громадянське суспільство, якісні як формальну, так і неформальну освіту.

6. Усунення суперечностей під час дослідження проблеми обмеження прав і свобод людини, пошук і знаходження балансу між інтересами людини та інтересами інших, суспільства й держави, наповнення змістом поняття справедливості, враховуючи здобутки минулого, зумовлюють необхідність пізнання проблеми обмеження прав і свобод людини з погляду діалектики, яка визнає загальний зв'язок і взаємообумовленість явищ і є вченням про найбільш загальні закономірності та закони розвитку. Діалектичний зв'язок прав і свобод людини проявляється, зокрема, в тому, що їх реалізація можлива комплексно, одні права та свободи людини є умовою реалізації інших і навпаки; окремі права й свободи «конфліктують» між собою.

7. Природний підхід зумовлює необхідність дослідження обмежень прав і свобод людини через встановлення їх «сутності».

Під час визначення сутнісного змісту права чи свободи враховується забезпечення:

1) свободи дій людини, що дає змогу обирати без утручання держави власну поведінку, формально-юридичне впорядкування якої не допускається;

2) людської гідності, яка означає повагу у ставленні до особи; визнання її цінності, унікальності;

3) вільного розвитку особистості, що зумовлює існування необхідних умов для реалізації особою своїх можливостей. Крім цього, розуміється як обов'язок утримуватися від діянь, які посягали б на права людини на життя та повагу до її гідності, а й забезпечення належної системи національного захисту конституційних прав людини шляхом розроблення відповідного нормативно-правового регулювання;

4) рівності, що не виключає існування відмінностей, враховуючи особливості об'єкта чи суб'єкта правовідносин. Тобто мається на увазі формальна рівність за принципом «до однакового однаково». Крім цього, слід вирізняти дискримінацію і позитивну дискримінацію, яка передбачає надання привілеїв окремим групам осіб з метою вирівнювання їх можливостей користуватися правами та свободами.

З огляду на те, що сутність права чи свободи людини визначається через певний обсягу мінімальних умов, які надаються людині для забезпечення її нормального існування в суспільстві, порушення сутності права/свободи людини визначається в конкретному випадку, виходячи з «образу людини». «Образ людини» дає змогу вирішувати питання щодо правового регулювання прав і свобод людини, зокрема й нових, правомірності чи неправомірності їх обмежень.

Правомірне обмеження прав і свобод людини можна визначити як втручання на підставі закону у свободу особи, не порушуючи сутності права та свободи. Правомірними вважатимуться обмеження, передбачені правовим актом, який не суперечить акту, що займає місце вище в ієрархії правових актів.

8. Узагальнення вимог щодо правомірного обмеження прав і свобод людини дає змогу виокремити такі вимоги щодо обмежень:

1) передбачені правовим актом, який відповідає принципу правової визначеності як складового верховенства права. Принцип правової визначеності зумовлює необхідність дотримання вимог: 1) щодо «якості» положень закону (чіткість, зрозумілість, однозначність норм права). Хоча приписи законів мають бути достатньо загальними для того, щоб врахувати всю варіативність правових відносин, у них з достатньою чіткістю має бути визначена сфера дії, коло осіб, яких стосуються запроваджені обмеження, час дії цього закону, орган влади, до компетенції якого віднесено вирішення питання. Вимога щодо ясності стосується загалом правової системи, наприклад, поняття, які вживаються в різних правових актах, мають бути

уніфіковані між собою і виключати різне тлумачення; 2) передбачуваності (стабільності), яка зумовлює можливість запроваджувати перехідний період між прийняттям закону та набранням ним чинності або набранням чинності законом і введенням його в дію; 3) щодо процедури прийняття актів. Через порушення конституційної процедури ухвалений закон може бути визнано неконституційним;

2) пропорційності (домірності) втручання (не порушуючи сутності такого права). Він є одним з елементів верховенства права та обумовлює можливість обмеження прав і свобод людини лише тією мірою, яка необхідна для досягнення правомірної та суспільно необхідної мети.

Суспільний інтерес визначається в перманентному процесі узгодження інтересів людини, інших, соціальних груп, громадянського суспільства, держави та інших суб'єктів. А отже, принцип пропорційності покликаний узгодити різні, іноді взаємовиключні інтереси, визначити їх «цінність» і переваги для забезпечення та практичної реалізації закладеного в Конституції України «образу людини».

Методологія оцінки дотримання принципу пропорційності передбачає: 1) конституювання неможливості порушення сутності права чи свободи людини; 2) пошук балансу інтересів особи та суспільства, що зумовлює необхідність обґрунтування запроваджених обмежень, і відповідно їх оцінки.

9. Встановлюючи в законах обмеження прав людини, необхідно дотримуватися принципу верховенства права. З огляду на те, що верховенство права є динамічним поняттям, слід акцентувати на єдності в ньому формального (дотримання належної процедури прийняття акта) і змістовного.

10. Якщо права першого покоління передбачають з формального погляду здебільшого однакове правове регулювання стосовно всіх категорій осіб з мінімальним втручанням у свободу особи, то вимога забезпечити право на достатній життєвий рівень покладає на державу обов'язки, що дають змогу «більшою мірою» обмежувати права та свободи другого покоління,

порівняно з правами першого покоління, з огляду на стан розвитку держави, а також застосовувати в окремих випадках до приватноправових відносин форми обмежень, характерні для публічних сфер.

Держава має широкі дискреційні повноваження щодо встановлення обмежень соціально-економічних прав, оскільки забезпечення цих прав залежить від таких об'єктивних умов, як рівень економічного розвитку держави, науково-технологічного прогресу, географічних умов. Гарантованим залишається забезпечення їх мінімального рівня, який у Конституції України визначається за допомогою словосполучень «безоплатна освіта», «не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом», «мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки», «достатній життєвий рівень».

11. У дослідженні обмежень прав і свобод важливе місце має класифікація прав і свобод, враховуючи їх природу.

Під час вирішення питання щодо обмеження прав і свобод людини особистих та політичних прав слід виходити з необхідності забезпечення мінімального втручання в їх реалізацію, стосовно соціально-економічних прав – забезпечення обов'язкового мінімального рівня і необхідності запровадження належних механізмів їх реалізації (неможливості їх здійснення без належного правового регулювання). У встановленні обмежень соціально-економічних прав правотворець має «широкий простір обдумування» у встановленні обмежень складових права, не гарантованих Конституцією України.

Під час вирішення питання щодо порушення сутності прав і свобод першого та другого покоління досліджується питання порушення сутності й правомірності обмеження прав і свобод четвертого покоління (соматичних).

12. Обрана форма обмеження прав і свобод людини має бути адекватною меті такого обмеження та не може бути надмірною. Форму обмеження прав і свобод людини враховують під час оцінювання критеріїв допустимості обмеження прав людини, а її «застарілість» призводить до

надмірного втручання держави в права та свободи людини. Непропорційні заборони фактично ігноруватимуться суспільством.

Пропонується виокремити такі форми обмеження прав і свобод особи:

- 1) абсолютна заборона на здійснення певних дій щодо реалізації права;
- 2) призупинення реалізації окремого права та свободи;
- 3) зміна/скасування складових конституційного права особи;
- 4) зобов'язання вчинити певні дії (обов'язки);
- 4) відповідальність.

Заборона може виконувати функцію обмеження загального дозволу щодо одного права й одночасно функцію гарантування – для іншого.

13. Законом можуть встановлюватися не передбачені Конституцією України обмеження прав і свобод особи, якщо це не порушує сутності конституційних прав і свобод та їх встановлення обумовлене суспільною необхідністю.

Механізм застосування конституційних і законодавчих положень, якими встановлюються обмеження прав і свобод особи, може бути врегульований підзаконними актами, прийнятими на підставі та відповідно до цих актів. З огляду на це, неправомірними вважатимуться не лише обмеження, які порушують сутність права чи свободи, а й встановлені підзаконними актами, які хоч і не порушують сутність права чи свободи, але не відповідають акту, який міститься вище в ієрархії правових актів.

Позитивний обов'язок держави забезпечувати реалізацію прав і свобод людини зумовлює необхідність вирішення питання щодо правомірності їх обмеження судами в разі законодавчих упущень.

14. З метою унеможливлення виправдання неправомірних обмежень прав і свобод людини, зокрема притаманного кожній людині права на захист гідності, напрацьовуються міжнародні стандарти. Проблеми, що постають перед державами і впливають на світовий порядок (тероризм, інфекційні захворювання, захист навколишнього середовища, віртуальна мережа), які неможливо вирішити в межах конкретної території, зумовлюють необхідність спільних зусиль щодо вироблення спільних критеріїв обмежень

прав і свобод людини, вирішення яких традиційно належить до сфери національного законодавства.

15. Захищаючи свій суверенітет, держава не може покладатися виключно на міжнародні механізми колективної безпеки і повинна мати в арсеналі власні безпекові механізми. З огляду на це передбачено обмеження в інтересах національної безпеки. Серед таких заходів можна виокремити обмеження політичних прав шляхом заборони на утворення політичних партій, цілі яких суперечать національним інтересам, та заборона політичним силам мати власні військові формування, заборони стосовно здійснення окремих політичних прав публічними службовцями.

16. Аналіз сучасного стану обмеження прав і свобод людини в Україні свідчить про постійний перегляд змісту обмежень прав і свобод людини передусім соціально-економічних. Окремі з обмежень прав і свобод людини, які стосуються, зокрема, власності, засад мовної політики, регулюються, враховуючи особливості історичного розвитку України та соціально-економічний стан розвитку держави.

17. До перспективних напрямів наукових досліджень належать: подальше уточнення обсягу обмежень прав і свобод людини; вироблення критеріїв щодо обмеження окремих категорій прав і свобод людини. У практичній діяльності існує потреба в удосконаленні механізмів, які забезпечували б як встановлення правомірних обмежень прав і свобод людини (зокрема, дотримання парламентських процедур), так і врегулювання реалізації прав і свобод людини, зокрема прийняття законів щодо місцевого референдуму та відшкодування шкоди, завданою визнаним неконституційним актом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексі Р. Дуальна природа права. *Проблеми філософії права*. 2012. Т. VIII-IX. С. 19–29.
2. Андрієвська О. В. Конституційно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. : 12.00.02. Київ, 2018. 20 с.
3. Андрієвська О. В. Формальні підстави обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 3–8.
4. Антонович М. М. Еволюція поняття прав людини та проблема їх класифікації. *Наук. зап. НаУКМА*. 2005. Т. 45. С. 9–16. (Серія «Політичні науки»).
5. Антонович М. М. Права людини за конституційним та міжнародним правом: порівняльний аспект. *Наукові записки НаУКМА*. 2000. Т. 18. С. 16–21. (Серія «Правничі науки»).
6. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000. 239 с.
7. Бабецька І. Я. Захист прав інтелектуальної власності в соціальних мережах. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2022. № 13 (25). С. 151–157. (Серія «Право»).
8. Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Самоврядна парадигма у формуванні та функціонуванні демократичної правової державності: до визначення змісту, ролі та значення. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля*. 2023. № 1 (6). С. 27–37. (Серія «Право»).
9. Балинська О. М., Ященко В. А. Методологія сучасного правознавства / за заг. ред. О. М. Балинської. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 372 с.
10. Бандура О. Гносеологія права як складова філософії права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2018. № 1–2. С. 25–33.

11. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини в праві : монографія. Київ : НАВСУ, 2000. 200 с.
12. Бандурка А. С. Концепція свободи Томаса Гріна: уроки століття. *Грані*. 2012. № 4. С. 56–60
13. Берназюк Я. О. Принцип пропорційності у практиці європейського суду з прав людини. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління expert : Paradigm of law and public administration*. 2021. № 6 (18). С. 197–214.
14. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія. Київ, 2011. 303 с.
15. Бондаренко Н. Доктринальні аспекти становлення та розвитку ідеї прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 1 (12). С. 20–23.
16. Братасюк В. М., Братасюк М. Г. Принцип визнання як необхідна засада становлення людини-особистості як суб'єкта права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 1. С. 22–28.
17. Братасюк М. Г. Філософія захисту прав людини з позиції сучасного правового мислення. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 1 (19). С. 14–20.
18. Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 136–146.
19. Буткевич В., Речицкий В. Права і свободи та обов'язки людини і громадянина. *Національна безпека і оборона*. 2015. № 4. С. 44–49.
20. Ванджурак Р. В. Вплив давньогрецької філософії права на сучасну українську юриспруденцію : монографія / наук. ред. М. В. Костицький. Київ : Вістка, 2023. 248 с.
21. Васильченко О. П. «Принцип рівності» та «позитивна дискримінація»: порівняльна характеристика в правовому контексті. *Право.ua*. 2023. № 4. С. 20–24.

22. Вовк В. М. Мораль, демократія, глобалізація і право. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 23–26.
23. Гаєк Ф. А. Конституція свободи. Львів : Літопис. 2002. 556 с.
24. Гаєк Ф. А. Право, законодавство та свобода: нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: у 3-х т. Київ : Сфера, 1999. Т. 1 : Правила та порядок. 196 с.
25. Гайдай К. Новели законодавства Європейського Союзу щодо відповідальності постачальників посередницьких послуг у мережі Інтернет. *Інформація і право*. 2024. № 3 (50). С. 71–81.
26. Глібко С., Гречко О. Конституційні гарантії права на підприємницьку діяльність. *Право та інноваційне суспільство*. 2022. № 2 (15). С. 154–160.
27. Головатий С. П. Про людські права: лекції. Київ: Дух і літера, 2016. 760 с.
28. Грищук О., Слюсарчук Х. Ліберальний комунітаризм як філософія правового розвитку постмодерного суспільства. *Український Часопис Конституційного Права*. 2018. Часопис 1. С. 19–27.
29. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2007. 428 с.
30. Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей : монографія. Київ : Компанія ВАІТЕ, 2019. 416 с.
31. Грищук О. В., Попов Д. І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти : монографія. Хмельницький : Хмельницький ун-т управління та права, 2014. 320 с.
32. Гудима Д. А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. I. С. 122–125.
33. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. Львів : Край, 2009. 292 с.

34. Гутів Б. І. Веймарська конституція як правова основа утворення республіки в Німеччині. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 26–28.
35. Гравер Г. П. Герої в суддівській мантиї: добросовісне (чесне) суддівство в умовах аморальних законів / пер. з норв. М. Фетісова, пер з англ. І. Черненко. Київ : Компанія ВАІТЕ, 2020, 326 с.
36. Гранат М. Конституційна ідентичність та її значення. *Український часопис конституційного права*. 2021. № 4. С. 3–7.
37. Дахова І. І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського Суду з прав людини. *Форум права*. 2018. № 4. С. 17–25.
38. Дворкін Р. Серйозний погляд на права. Київ, 2000. 519 с.
39. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Права людини і національна безпека: філософсько-правові аспекти взаємозв'язку. *Інформація і право*. 2020. № 2 (33). С. 9–22.
40. Дмитрашко С. А. Стратегії впливу на масову свідомість у націонал-соціалістичній Німеччині. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. № 2 (38). С. 12–17.
41. Дубов Д. В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва : монографія. Київ, 2014. 328 с.
42. Дучак Б. Л. Людська гідність у праві. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Т. 200. С. 47–50.
43. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : Конвенція від 12 серп. 1949 р. *Організація Об'єднаних Націй*. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
44. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими : Конвенція від 12 серп. 1949 р. *Організація Об'єднаних Націй*. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.

45. Загальна декларація прав людини : Декларація від 10 груд. 1948 р. *Організація Об'єднаних Націй*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
46. Заморська Л. І. Нормативний аналіз фактичних форм обмеження прав людини. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 19. С. 8–13.
47. Здреник І. Концепція соматичних прав людини: теоретико-правові підходи до розуміння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. Вип. 68. С. 14–18. (Серія «Право»).
48. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.
49. Іванків І. Б. Відмінні ознаки прав людини третього покоління. *Наукові записки НаУКМА*. 2016. Т. 181. С. 54–57.
50. Історія держави і права України : курс лекцій / В. М. Щербатюк (кер. авт. кол.), П. П. Захарченко, О. В. Кузьминець та ін.; за ред. В. М. Щербатюка. Київ : Фенікс, 2018. 496 с.
51. Каленіченко Л. Юридична відповідальність: поняття, ознаки. *Держава та регіони*. 2020. № 1 (67). Т. 1. С. 12–17.
52. Калиновський Ю. Ю. Діалектика свободи та відповідальності у правовому суспільстві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2015. № 1 (24). С. 114–121.
53. Камінська Н. В., Джуська А. В., Шемчук В. В. Реалізація конституційного права людини на таємницю телефонних розмов в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1 (114). С. 100–109.
54. Кельман М. С., Кельман Р. М. Засади обмежень у правовому регулюванні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 583–587.

55. Ковальчук В. «Вермахту потрібні солдати»: виховання й освіта під впливом нацизму. *Київські історичні студії: науковий журнал*. 2022. № 1 (14). С. 44–48.
56. Козинець О. Г., Кравченко О. В. Зовнішньополітична діяльність фашистської Італії в 1918–1939 рр. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 28–30.
57. Козюбра М. І. Верховенство права – основоположний принцип правової і політичної систем України. *Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т.* Харків: Т. 1: *Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина.* Харків, 2008. 728 с.
58. Козюбра М. І. Доктрина природного права: через історичні злети й падіння до визнання основою найважливіших досягнень сучасної правової теорії та практики. *Право України*. 2021. № 1. С. 12–42.
59. Козюбра М. І. *Практична філософія права : монографія.* Київ : Дух і літера, 2024. 496 с.
60. Колісник В. П., Берченко Г. В., Слінько Т. М. Конституційна ідентичність як втілення установчої влади. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 3. С. 69–88.
61. Комзюк М. А. *Поняття, зміст, види та форми обмеження особистої свободи громадян за адміністративним правом. Європейські перспективи.* 2015. № 1. С. 52–58.
62. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) : Конвенція від 25 черв. 1998 р. *Організація Об'єднаних Націй*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text.
63. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листоп. 1950 р. *Рада Європи*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

64. Констанкевич Ю. З. Людський вимір права та морально-етичні критерії персоналістичного формування органів публічної влади. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 106–110.

65. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. *Верховна Рада України*. № 254к/96-ВР. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

66. Корчевна Л. О., Кузнєцов З. В. Імплементация міжнародних стандартів у сфері дотримання і захисту прав людини в правову систему України / за ред. Корчовної Л. О., Кузнєцової З. В. Одеса : Фенікс, 2017. 218 с.

67. Костицький М. В. Позитивізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 2. С. 16–35.

68. Костицький М. В. Про діалектику як методологію юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 1. С. 3–17.

69. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибр. наук. праці. Чернівці : Рута, 2008. 580 с.

70. Костицький М. В., Луцький А. І. та ін. Філософсько-правове дослідження впливу християнських засад суспільства на правову систему України : монографія / за заг. ред. М. М. Косьмія. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2017. 339 с.

71. Костицький М., Кушакова-Костицька Н. Методологія теоретичного та практичного пізнання в юриспруденції як у науково-практичному комплексі. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (25). С. 9–17.

72. Костицький М., Кушакова-Костицька Н. Цілісність і єдність в онтології законів буття та соціуму. *Філософські та методологічні проблеми Права*. 2021. № 1. С. 8–21.

73. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–12.

74. Костицький М. В., Кушакова-Костицька Н. В. Справедливість як засіб і ціль у виправленні та ресоціалізації засуджених: філософське осмислення. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2018. № 1–2 (15–16). С. 11–24.
75. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибр. наук. праці. Чернівці : Рута, 2008. 580 с.
76. Кравченко М. Г. Сутність та зміст права на вільний розвиток особистості крізь призму рішень Федерального Конституційного Суду Німеччини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 38–42.
77. Кравченко М. Г. Право на вільний розвиток особистості: український та німецький виміри. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 77. С. 108–117.
78. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III (із наступними змінами). URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2341-14>.
79. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI (із наступними змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
80. Купчак М. Я., Саміло А. В., Шишко В. В. Права і свободи людини у філософії права українських народників: зародження і формування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2017. № 861. С. 28–34.
81. Курило М. П., Ясинок Д. М. Законодавчі прогалини та судова правотворчість: взаємозв'язок понять. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 77–82.
82. Кушакова-Костицька Н. В. Свобода інформації: філософсько-правовий вимір. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2. С. 188–196.
83. Лазур Я. В. Щодо класифікації прав і свобод людини. *Форум права*. 2011. № 1. С. 565–569.

84. Ліщина І. Ю. Міжнародні договори як частина національного законодавства України: проблеми і перспективи. *Проблеми законності* : зб. наук. праць / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2001. № 47. С. 3–7.
85. Лотюк О. С. Конституційні засади обмеження прав та свобод людини і громадянина у повоєнний період. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 2. С. 9–15.
86. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації : вибр. праці: статті, аналіт. Огляди, переклади (2003–2010). Харків : Право. 2010. 336 с.
87. Максимов С. Конституційний принцип верховенства права: загальне та особливе. *Вісник академії правових наук України*. 2009. № 3 (58). С. 127–134.
88. Максимов С. Універсальність прав людини. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 110–117.
89. Максимов С. Що є право? Ключові моменти концепції правової реальності. *Філософія права і загальна теорія права*. 2016. № 1–2. С. 343–351.
90. Максимов С. І. Антропологічні основи права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 148–155.
91. Меленко С. Давньогрецька філософія права як світоглядне джерело Української філософсько-правової думки і права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.12. Київ, 2014. 44 с.
92. Мельник Н. В., Савайда О. І., Здреник І. В. Історичні періоди становлення і розвитку прав людини: міжнародно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 52–56.
93. Мережко А. А. Діалектика права. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. II. С. 177–180.

94. Михайленко Р. В. Власність і держава в контексті філософсько-правового осмислення. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 1. С. 53–57.
95. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : Пакт від 16. грудн. 1966 р. *Організація Об'єднаних Націй*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
96. Мілль Д. С. Про свободу : есе. Київ : Основи, 2001. 443 с.
97. Мірандола Дж. Піко делла. Промова про гідність людини. *Всесвіт*. 2013. № 11–12. С. 44–64.
98. Назаренко П. Г. Принцип недоторканності житла та іншого володіння особи: загальнотеоретичний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 38. Т. 2. С. 22–125. (Серія «Право»).
99. Никорак О. Ю. Конституційна ідентичність як категорія конституційного права : дис... д-ра філософії : 081. Львів. 2023. 248 с.
100. Олійник Ю. В. Політико-правові ідеї Фрідріха Гаєка щодо розвитку та значення концепції правової держави. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Вип. 81. Ч. 1. С.73–80. (Серія «Право»).
101. Опольська Н. М. Критерії правомірного обмеження права на свободу творчості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. № 52. Т. 1. С. 41–44.
102. Орловський О. Я., Боднарук М. І. Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. № 67. С. 129–133. (Серія «Право»).
103. Право народу на спротив: конституційно-правове дослідження : монографія / Орос М. М. та ін. Ужгород : РІК-У, 2020. 232 с.

104. Павлишин О., Кравчук О. Професійно-етичні та деонтологічні засади діяльності поліцейського у сфері забезпечення правопорядку. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 1 (19). С. 21–31.
105. Пальченкова В. М., Стоматов Е. Г. Формування концепту права людини на приватність в західноєвропейських країнах та Сполучених Штатах Америки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 48–51.
106. Панкевич О. З. Природа колективних людських прав та їх співвідношення з індивідуальними правами (у світлі Загальної декларації прав людини). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. № 3. Т. 25. С. 62–77.
107. Панкевич О. Філософсько-правові засади обмежування прав людини у міжнародно-правових та конституційних актах. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. Вип. 1. С. 373–383. (Серія «Юридична»).
108. Пашков В. О. Нацистський режим і академічна спільнота Німеччини. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. № 2 (38). С. 23–28.
109. Пендюра М. М. Корупція як головна небезпека національній безпеці України в умовах сьогодення. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 9–10 груд. 2020 р.) : у 2 ч. Київ : Нац. акад. внутр. справ. С. 199–201.
110. Петришин О. В., Гиляка О. С. Права людини у цифрову епоху: виклики, загрози та перспективи. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. № 1. Т. 28. С. 7–35.
111. Платон. Держава. Київ : Основи, 2000. 355 с.
112. Погребняк С. П. Принцип пропорційності в українській юридичній практиці та практиці ЄСПЛ. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав*

людини : Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 верес. 2012 р.). Одеса, 2012. С. 294–310.

113. Погребняк С. П. Втілення ідей свободи і рівності в праві: історичний аспект. *Державне будівництво і місцеве самоврядування*. 2007. Вип. 14. С. 58–69.

114. Політанський В. С., Ритова В. О., Хоменко А. В. Покоління прав людини як виклик для правового регулювання суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Вип. 52 (1). С. 45–47. (Серія «Право»).

115. Поліщук І. О. Геополітичні ознаки нового світового порядку. *Політичне життя*. 2022. № 2. С. 30–35.

116. Посикалюк О. О. Межі захисту особистих немайнових прав публічних осіб: порівняльно-правове дослідження. *Приватне право і підприємництво*. 2014. № 13. С. 197–200.

117. Постанова Великої палати Верховного Суду від 12 трав. 2022 р. у справі № 635/6172/17. URL: reyestr.court.gov.ua/Review/104728593.

118. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 січ. 2021 р. у справі № 9901/405/19. URL: reyestr.court.gov.ua/Review/94377744.

119. Постанова Касаційного господарський суду у складі Верховного Суду від 24 лип. 2024 р. у справі № 910/14243/22. URL: reyestr.court.gov.ua/Review/120626000.

120. Про Державний бюджет на 2025 рік : Закон України від 19 лист. 2024 р. № 4059-IX. *Верховна Рада України*. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text.

121. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квіт. 2014 р. № 1207-VII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.

122. Про національну безпеку України : Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2469-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
123. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стан : Закон України від 17 трав. 2012 р. № 4765-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text>.
124. Про політичні партії : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2365-III. *Верховна Рада України*. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text.
125. Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою : Указ Президента України від 15 січ. 2000 р. № 65. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/65/2000#Text>.
126. Про санкції : Закон України від 14 серп. 2014 р. № 1644-VII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text>.
127. Продивус С. В. Правомірне обмеження права на свободу пересування: міжнародно-правові стандарти та практика європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Вип. 78. Ч. 2. 2023. С. 365–371. (Серія «Право»).
128. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1 (84). С. 19–29.
129. Рабінович П. М., Панкевич І. М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти) : монографія. Львів : Астрон, 2001. 108 с.
130. Рабінович П. М., Рабінович С. П., Панкевич О. З. Пошук верховенства права як балансування соціальних інтересів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. № 3. Т. 29. С. 15–35.
131. Рабінович П., Гончаров В. Межі права: основні аспекти проблеми. *Філософія права і загальна теорія права*. 2021. № 2. С. 13–22.

132. Раданович Н. Загальнодозвільний тип юридичного регулювання в Україні: суб'єктна характеристика. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 2 (49). С. 16–22.
133. Радбрух Г. Законне неправо та надзаконне право : пер. з нім. В. С. Бігуна. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. II. С. 83–94.
134. Разметаєва Ю. Автономія, (не)права людини, ілюзії та очікування у цифрову епоху. *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. № 2. С. 92–101.
135. Рассел Б. Історія західної філософії. Харків : Фоліо. 2024. 862 с.
136. Рахмайлов Є. В. Децизіонізм як соціально-філософська протокверсія фашистської диктатури і контраверсія нормативізму (К. Шмітт – Г. Кельзен). *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2014. 17 (10). С. 33–38.
137. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Фрессо і Руар проти Франції» від 21 січ. 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_361#Text.
138. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Копецький проти Словаччини» від 28 верес. 2004 р. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_347#Text.
139. Рішення Європейського суду з прав людини «Полях та інші проти України» від 17 жовт. 2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e71#Text.
140. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Демір і Байкара проти Туреччини» від 12 лист. 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_244#Text.
141. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Партія добробуту та інші проти Туреччини» від 31 лип. 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_046#Text.
142. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Антоненко та інші проти України» від 20 лют. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_046#Text.

143. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Великода проти України» від 3 черв. 2014 р. URL: [hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-145274%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-145274%22]}).
144. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Дубецька та інші проти України» від 10 лют. 2011 р. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_689#Text.
145. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Жовнер проти України» від 29 черв. 2004 р. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_221#Text.
146. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Зеленчук і Цицюра проти України» від 22 серп. 2018 р. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79#Text.
147. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Імобільяре Саффі» проти Італії» від 28 лип. 1999 р. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_075#Text.
148. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Котій проти України» від 5 берез. 2015 р. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a82#Text.
149. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мушта проти України» від 18 лист. 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_660#Text.
150. Рішення Європейського суду з прав людини щодо доступу до інформації / за заг. ред. Шевченко Т. С., Розкладай І. Є. Київ : Москаленко О. М., 2014. 200 с.
151. Рішення Конституційного Суду України від 26 лют. 1998 р. № 1-рп/98. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-98#Text.
152. Рішення Конституційного Суду України від 25 лист. 1998 р. № 15-рп/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-98#Text>.
153. Рішення Конституційного Суду України від 29 груд. 1999 р. № 11-рп/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text>.

154. Рішення Конституційного Суду України від 4 груд. 2001 р. № 16-рп/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-01#Text>.
155. Рішення Конституційного Суду України від 19 черв. 2001 р. № 9-рп/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-01#Text>.
156. Рішення Конституційного Суду України від 14 лист. 2001 р. № 15-рп/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-01#Text>.
157. Рішення Конституційного Суду України від 21 лист. 2002 р. № 18-рп/2002. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-10#.
158. Рішення Конституційного Суду України від 20 берез. 2002 р. № 5-рп/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-02#Text>.
159. Рішення Конституційного Суду України від 10 черв. 2003 р. № 11-рп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-03#Text>.
160. Рішення Конституційного Суду України від 10 груд. 2003 р. № 19-рп/2003. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-03#Text.
161. Рішення Конституційного Суду України від 4 берез. 2004 р. № 5-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04#Text>.
162. Рішення Конституційного Суду України від 2 лист. 2004 р. № 15-рп/2004. URL: zakononline.com.ua/documents/show/246850___246915.
163. Рішення Конституційного Суду України від 11 лист. 2004 р. № 16-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-04#Text>.
164. Рішення Конституційного Суду України від 22 верес. 2005 р. № 5-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text>.
165. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовт. 2005 р. № 8-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text>.
166. Рішення Конституційного Суду України від 12 черв. 2007 р. № 2-рп/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-07#Text>.
167. Рішення Конституційного Суду України від 16 жовт. 2007 р. № 8-рп/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-07#Text>.
168. Рішення Конституційного Суду України від 28 квіт. 2009 р. № 9-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-09#Text>.

169. Рішення Конституційного Суду України від 2 лют. 2010 р. № 4-рп/2010. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-10#Text.
170. Рішення Конституційного Суду України від 22 груд. 2010 р. № 23-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-10#Text>.
171. Рішення Конституційного Суду України від 31 трав. 2011 р. № 4-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-11#Text>.
172. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовт. 2011 р. № 10-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-11#Text>.
173. Рішення Конституційного Суду України від 20 січ. 2012 р. № 2-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#Text>.
174. Рішення Конституційного Суду України від 1 черв. 2016 р. № 2-рп/2016. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text.
175. Рішення Конституційного Суду України від 8 верес. 2016 р. № 6-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#Text>.
176. Рішення Конституційного Суду України від 20 груд. 2017 р. № 2-рп/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17#Text>.
177. Рішення Конституційного Суду України від 24 квіт. 2018 р. № 3-рп/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Text>.
178. Рішення Конституційного Суду України від 22 трав. 2018 р. № 5-рп/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>.
179. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовт. 2018 р. № 8-рп/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-18#Text>.
180. Рішення Конституційного Суду України від 7 листоп. 2018 р. № 9-рп/2018 року. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18#Text.
181. Рішення Конституційного Суду України від 26 лют. 2019 р. № 1-рп/2019. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text.
182. Рішення Конституційного Суду України від 4 черв. 2019 р. № 2-рп/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-19#Text>.
183. Рішення Конституційного Суду України від 5 черв. 2019 р. № 3-рп(I)/2019. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-19#Text.

184. Рішення Конституційного Суду України від 6 черв. 2019 р. № 3-р/2019. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-19#Text.
185. Рішення Конституційного Суду України від 25 черв. 2019 р. № 7-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-19#Text>.
186. Рішення Конституційного Суду України від 12 лип. 2019 р. № 5-р(I)/2019. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-19#Text/.
187. Рішення Конституційного Суду України від 16 лип. 2019 р. № 9-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text>.
188. Рішення Конституційного Суду України від 17 берез. 2020 р. № 5-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-20#Text>.
189. Рішення Конституційного Суду України від 18 черв. 2020 р. № 5-р(II)/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text>.
190. Рішення Конституційного Суду України від 21 груд. 2021 р. № 3-р/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-21#Text>.
191. Рішення Конституційного Суду України від 14 лип. 2021 р. № 1-р/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>.
192. Рішення Конституційного Суду України від 22 черв. 2022 р. № 5-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text>.
193. Рішення Конституційного Суду України від 23 груд. 2022 р. № 3-р/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-22#Text>.
194. Рішення Конституційного Суду України від 27 груд. 2022 р. № 4-р/2022. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-22#Text.
195. Рішення Конституційного Суду України від 22 берез. 2023 р. № 3-р(II)/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-23#Text>.
196. Рішення Конституційного Суду України від 19 квіт. 2023 р. № 4-р(II)/2023. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-23#Text.
197. Рішення Конституційного Суду України від 5 лип. 2023 р. № 5-р(II)/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-23#Text>.
198. Рішення Конституційного Суду України від 20 груд. 2023 р. № 11-р(II)/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-23#Text>.

199. Рішення Конституційного Суду України від 18 лип. 2024 р. № 8-р(II)/2024. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text.
200. Рогач О. Я. Поняття меж здійснення суб'єктивних прав в контексті дослідження категорії зловживання правом. *Форум права*. 2011. № 2. С. 786–791.
201. Ролз Дж. Теорія справедливості. Київ, 2001. 822 с.
202. Ромашко А. О. Сучасні тенденції застосування принципу пропорційності у судовій практиці. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 57– 61.
203. Руссо Ж. Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. Київ, 2001. 349 с.
204. Рябовол Л.Т. Обмеження прав та свобод як елемент конституційно-правового статусу особи. *Наукові записки*. 2022. № 13. С. 28–34. (Серія «Право»).
205. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право : навч. посі. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
206. Саленко О. Міжнародні стандарти у сфері судоустрою та статусу суддів, їх зміст і класифікація. *Jurnalul Juridic National: Teorie Si Practica*. 2014. № 4. С. 263–269.
207. Самбор М. Проблеми правозастосування у сфері використання та здійснення права на свободу мирних зібрань: практика загальних судів першої інстанції у справах про адміністративні правопорушення в умовах правового режиму воєнного стану. *Вісник ЛННІ ім. Е. О. Дідоренка*. 2024. Вип. 1 (105). С. 195–213.
208. Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. Київ, 1997. 838 с.
209. Серьогін В. О. Право на недоторканність приватного життя у конституційно-правовій теорії та практиці : монографія. Харків : ФІНН, 2010. 607 с.

210. Сидоренко О. О. Сучасні тенденції розвитку правової системи в умовах глобалізації. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права* : зб. наук. ст. за матеріалами I Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова, Харків, 27 листоп. 2015 р. : у 2 ч. Харків, 2015. Ч. 1. С. 234–241.

211. Сідак Л. М. Самообмеження як один з головних засобів саморозвитку особистості. *Науковий вісник*. 2015. № 45 (I). С. 241–253 (Серія «Філософія»).

212. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2-х т. Київ, 1973. Т. 1. 532 с.

213. Скрипнюк О. Конституційно-правове регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Публічне право*. 2011. № 3. С. 5–11.

214. Слинко Т. М. Міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини та їх відображення в Конституції України. *Права людини і демократія* : зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф. (м. Харків, 15 трав. 2018 р.). Харків, 2018. С. 30–34.

215. Сліпченко С. О. Огляд теоретичних підходів до розуміння абсолютного права. *Право та інноваційне суспільство*. 2014. № 2. С. 67–76.

216. Стадник І. М., Писарева Е. А. Конституційне право на особисте життя як об'єкт захисту. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2021. Вип. 31. С. 62–67. (Серія «Економічна»). (Серія «Юридична»).

217. Стандратюк Д. Особливості концептуального осмислення політичного в теоретичному підході Карла Шмітта. *Вісник Львівського університету*. 2018. № 18. С. 369–375. (Серія «Філософсько-політологічні студії»).

218. Стойко О., Мироненко П. Конституціоналізація концепції войовничої демократії. *Політичні дослідження*. 2024. № 1 (7). С. 7–18.

219. Талдикін О. В. Сучасні недемократичні форми державного (політичного) режиму. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 1. С. 44–50.
220. Тарасюк В. Ю. Різноманітність правових систем у тоталітарному і демократичному суспільствах. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 71–74.
221. Терлецький Д. С. Обмеження конституційних прав: теоретико-методологічні засади. *Український часопис конституційного права*. 2021. № 3. С. 5–22.
222. Тихолаз А. Геракліт Темний з Ефеса: філософ та його вчення. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 1996. Т. 1. С. 5–23. (Серія «Філософія та релігієзнавство»).
223. Тихомиров О. О. Межі і обмеження інформаційних прав людини. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С. 31–39.
224. Турянський Ю. І. Становлення та розвиток прав людини в античні часи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2019. № 23. С. 39–44. (Серія «Юридичні науки»).
225. Умови надання послуг. URL: https://uk-ua.facebook.com/terms/?Section_id=section.
226. Федик С. Є. Застосування принципу пропорційності у судовій практиці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. Т. 63. С. 302–305. (Серія «Право»).
227. Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. Київ : Ніка-Центр, 2016. 320 с.
228. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.
229. Філософія права : навч. посіб. / М. В. Костицький, О. О. Бандура, С. А. Бублик та ін. / за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 336 с.

230. Фінніс Дж. Природне право і природні права. Київ, 2021. 556 с.
231. Фуллер Л. Л. Мораль права. Київ : Сфера, 1999. 232 с.
232. Харт Х. Л. А. Концепція права. Київ, 1998. 236 с.
233. Христокін Г. В. Ідея прав людини: пошук нових підходів обґрунтування в добу глобальних трансформацій. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 1. С. 92–98.
234. Цувіна Т. А. Формальні та субстантивні концепції верховенства права в сучасному дискурсі. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 197–203.
235. Цуркан М. І. Правове регулювання публічної служби в Україні. Особливості судового розгляду спорів : монографія. Харків : Право, 2010. 216 с.
236. Цуркан-Сайфуліна Ю. Сучасні інтерпретації природно-правової доктрини щодо права і влади. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2017. № 6–1 (28). С. 19–24.
237. Чабанна М. Концепт політичної довіри та реалії посттоталітаризму (методологічний аспект). *Політичні дослідження*. 2023. № 2 (6). С. 34–57.
238. Човган В. О. Обмеження прав в'язнів: правова природа та обґрунтування. Харків : Права людини, 2017. 608 с.
239. Чубоха Н. Співвідношення категорій «форма» та «джерело» права. *Історико-правовий часопис*. 2018. № 2. С. 105–110.
240. Шаповал В. М. Філософія права. Історія філософсько-правових вчень. Ч. 1. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2005. 156 с.
241. Шевченко С. В. Реалізація принципу пропорційності та принципу законності в криміналізації діянь під час другої світової війни. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. 2019. № 54. С. 170–174. (Серія «Право»).
242. Шевчук С. Людська гідність у системі конституційних цінностей. *Право України*. 2018. № 9. С. 29–40.

243. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції : монографія. Київ : Реферат. 2006. 848 с.

244. Шелевер Н. В. Справедливість як основоположний принцип права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 89. С. 113–118.

245. Шемшученко Ю. С., Гриньо Д. Д. Деякі аспекти обмеження екологічних прав і свобод людини під час дії правового режиму воєнного стану в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 4. С. 202–207.

246. Шершель О. В. Обмеження прав публічних службовців: проблемні питання. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2. С. 103–108.

247. Шершель О. В. Обмеження прав людини: філософсько-правовий аспект. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (25). С. 180–186.

248. Шершель О. В. Методологічні підходи у дослідженні обмежень прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2. С. 136–143.

249. Шершель О. В. Обмеження прав людини в інтересах держави в тоталітарних державах як вияв позитивістської концепції праворозуміння. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 1. С. 133–141.

250. Шершель О. В. Обмеження прав і свобод людини за формою. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 2. С. 106–115.

251. Шершель О. В. Обмеження прав і свобод людини як прояв законів діалектики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 86. С. 294–299. (Серія «Право»).

252. Шимон С. І. Право на таємницю телефонних розмов в умовах інформаційного суспільства (приватноправові аспекти). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Вип. 69. С. 334–339. (Серія «Право»).

253. Шинкар Т. І. Організаційні та правові засади обмеження права на інформацію в інтересах національної безпеки. Львів : ЛьвДУВС, 2023. 392 с.
254. Ярошенко О. М., Синчук С. М., Раданович Н. М. Загальнодозвільний тип юридичного регулювання і практика Конституційного Суду України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. № 4. Т. 29. С. 66–92.
255. Asmi E. Cicero on Natural Law and the Laws of the State. *Classical Antiquity*. 2008. Vol. 27, № 1. P. 1–33.
256. Barnett R.E. Guide to Natural Law and Natural Rights. *Georgetown Law Faculty Publications and Other Works*. 1997. P. 655–681.
257. Bell D. Communitarism. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Encyclopedia of Philosophy URL: <https://plato.stanford.edu/entries/communitarianism>.
258. Bourne A. K., Rijkema B. Militant Democracy, Populism, Illiberalism: New Challengers and New Challenges. *European Constitutional Law Review*. 2022. Vol. 18. Issue 3. P. 375–384.
259. Buyse, A., Fortin, K., Leyh, B. M. & Fraser J. The Rule of Law from Below a concept under development. *Utrecht Law Review*. 2021. 17 (2). P. 1–7.
260. Christman J. «Autonomy in Moral and Political Philosophy», *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/autonomy-moral/>.
261. Deichmann U. Science and political ideology: The example of Nazi German. *Mètode Science Studies Journal*. 2020. Vol. 10. P. 129–137.
262. Dodh P. Globalisation And Human Rights In India: a communitarian and multicultural perspective. *World Affairs: The Journal of International Issues*. 2020. Vol. 24. № 4. P. 44–57.
263. Foran M. P. The rule of good law: form, substance, and fundamental rights. *The Cambridge Law Journal*. 2019. Vol. 78 (3). P. 570–595.
264. Fulbier R. Digging deeper: German academics and universities under Nazi tyranny. *Accounting History*. 2021. Vol. 26. № 3. P. 375–385.

265. Graver H. P. Why Adolf Hitler Spared the Judges: Judicial Opposition Against the Nazi State. *German Law Journal*. 2018. Vol. 19, № 4. P. 845–878.
266. Hayek F. A. The Road to Serfdom. URL: <https://www.agathonlibrary.com/wp-content/uploads/2024/11/Hayek-Friedrich-the-road-to-serfdom-text-and-documents-zlib.pdf>
267. Helmholtz R.H. Fundamental Human Rights in Medieval Law. (Fulton Lectures 2001) 2–20. URL: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1006&context=fulton_lectures.
268. Judgment of the European court of human rights case of Barankevich v. russia 26 Jul. 2007. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-81950%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-81950%22]})
269. Judgment of the European court of human rights case of Berkovich and others v. Russia. 27 Mar. 2018. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%22001-181876%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-181876%22]})
270. Judgment of the European court of human rights case of De Tommaso v. Italy. 23 Feb. 2017. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-171804%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-171804%22]})
271. Judgment of the European court of human rights case of Pasquinelli and others v. San Marino. 29 Aug. 2024. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-235475%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-235475%22]})
272. Judgment of the European court of human rights case of Vavříčka v. the Czech. 8 Apr. 2021. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-209039%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-209039%22]})
273. Judgment of the European court of human rights case of Vyacheslavova and others v. Ukraine. 13 Mar. 2025. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-242505%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-242505%22]})
274. Judgment of the European court of human rights Ukraine v. Russia (re Crimea). 25 June 2024. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22002-14347%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-14347%22]})

275. Kandel I. L. Education in Nazi Germany. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science. Education for Social Control*. 1935. Vol. 182. P. 153–163.
276. Loewenstein K. Militant Democracy and Fundamental Rights I. *The American Political Science Review*. 1997. Vol. 31, № 3. P. 417–432.
277. Loewenstein K. Militant Democracy and Fundamental Rights, II. *The American Political Science Review*. 1997. Vol. 31. № 4. P. 638–658.
278. Mahlmann M. Mind and Rights: the history, ethics, law and psychology of human rights. Cambridge University Press, 2023. 500 p.
279. Mele A.R. Autonomous Agents: From Self-Control to Autonomy. New York, US : Oxford University Press, 2001. 271 p.
280. Muller J.-W. Protecting Popular Self-Government from the People? New normative perspectives on Militant Democracy. *Annual Review of Political Science*. 2016. Vol. 19. P. 249–265.
281. New technologies: Factsheet of the European Court of Human Rights. Strasbourg, 2018. URL: http://www.echr.coe.int/Documents/FS_New_technologies_ENG.pdf.
282. Poorhashemi A. How the Covid-19 crisis affects individual rights and freedoms. A New Crisis in International Law? *Global Research*. 2021. Aug. 14. <https://www.globalresearch.ca/global-decline-human-rights-conditions-new-crisis-international-law/5721095>.
283. Radbruch G. Law's Image of the Human. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2020. Vol. 40. № 4. P. 667–681.
284. Recommendation CM/Rec (2018) 2 of the Committee of Ministers to member States on the roles and responsibilities of internet intermediaries. 2018. URL: <https://rm.coe.int/1680790e1>.
285. Shkuratenko O., Kuras D., & Bodnar-Petrovska O. (2023). Development of international legal standards in the field of economic and social human rights: Historical and legal analysis in the context of scientific discussion in

the journal “Human Rights Quarterly”. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2023. 28(4). P. 19–29.

286. Steiner A. The Fascist Conception of Law. *Columbia Law Review*. 1936. Vol. 36, № 8. P. 1267–1283.

287. UK Public General Acts Freedom of Information Act 2000. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/36/section/3>.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Шершель О. В. Обмеження прав публічних службовців: проблемні питання. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2. С. 103–108. DOI: <https://doi.org/10.33270/02222402.103>. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1520/1514>
2. Шершель О. В. Обмеження прав людини: філософсько-правовий аспект. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (25). С. 180–186. DOI: <https://doi.org/10.33270/01232502.180> URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1559>
3. Шершель О. В. Методологічні підходи у дослідженні обмежень прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2. С. 136–143. DOI: <https://doi.org/10.33270/02232602.136>. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1614>
4. Шершель О. В. Обмеження прав людини в інтересах держави в тоталітарних державах як вияв позитивістської концепції праворозуміння. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 1. С. 133–141. DOI: <https://doi.org/10.33270/01242702.133>. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1630>.
5. Шершель О. В. Обмеження прав і свобод людини за формою. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 2. С. 106–115. DOI: <https://doi.org/10.33270/02242802.106> URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1660>
6. Шершель О.В. Обмеження прав і свобод людини як прояв законів діалектики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 86. С. 294–299. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307->

3322.2024.86.1.44. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/320177>.
(Серія «Право»).

праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Шершель О.В. Методологічні аспекти дослідження обмеження прав людини. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Наук.-практ. кругл. столу, присвяченого 75-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 8 груд. 2023 р.)*. Хмельницький: Хмельниц. ун-т. упр. та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 140–142;

8. Шершель О.В. Проблемні питання регулювання обмежень прав людини у повоєнний час. *Правова парадигма відновлення України: проблеми та перспективи: матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, Національн. авіаційн. ун-т., 23 лют. 2024 р.)*. Тернопіль: Вектор, 2024. С. 276–278;

9. Шершель О. В. Окремі питання встановлення обмежень прав публічних службовців. *Правове забезпечення трансформації діяльності органів публічної влади для відновлення України: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., приуроченої до 28-ї річниці прийняття Конституції України (м. Київ, 25 черв. 2024 р.)*. Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. С.131– 134.

10. Шершель О.В. Окремі питання обмеження прав і свобод людини в рішеннях судів (законодавчі упущення). *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: зб. тез Наук.-практ. кругл. столу, присвяченого 76-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 10 груд. 2024 р.)*. Хмельницький: Хмельниц. ун. упр. та права імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 109–112.

Акти впровадження

Представник Президента України
у Конституційному Суді України

26.06.2025 № _____

На № _____

А К Т

**про впровадження результатів наукового дослідження Шершель О.В.
«Філософсько-правові засади обмеження прав і свобод людини»**

Результати дисертаційного дослідження **Шершель Ольги Вікторівни** на тему «Філософсько-правові засади обмеження прав і свобод людини» оприлюднено у низці статей і тез доповідей, зокрема:

Шершель О.В. Обмеження прав публічних службовців: проблемні питання. Філософські та методологічні проблеми права. 2022. № 2. С. 103–108;

Шершель О.В. Обмеження прав людини: філософсько-правовий ракурс. Філософські та методологічні проблеми права. 2023. № 1 (25). С. 180–186;

Шершель О.В. Методологічні підходи у дослідженні обмежень прав людини. Філософські та методологічні проблеми права. 2023. № 2. С. 136–143;

Шершель О.В. Обмеження прав і свобод людини за формою. Філософські та методологічні проблеми права. 2024. № 2. С. 106–115;

Шершель О.В. Обмеження прав і свобод людини як прояв законів діалектики. Науковий вісник УжНУ. Серія Право. 2024. Випуск 86. С.294–299;

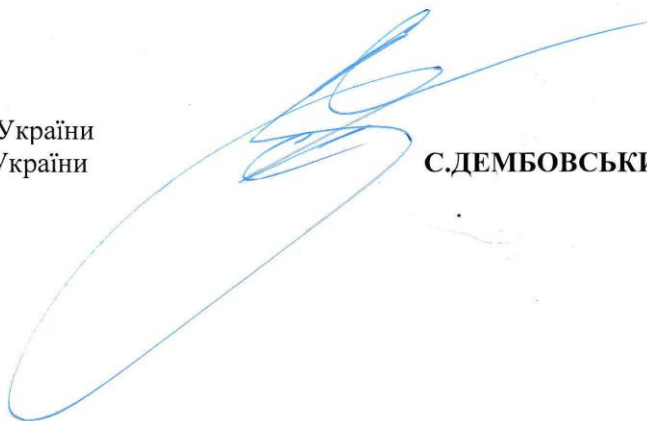
Шершель О.В. Методологічні аспекти дослідження обмеження прав людини. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення*. Науково-практичний круглий стіл, присвячений 75-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 8 грудня 2023 року);

Шершель О.В. Проблемні питання регулювання обмежень прав людини у повоєнний час. *Правова парадигма відновлення України: проблеми та перспективи*. XIV Міжнародна конференція Національного Авіаційного Університету (м. Київ, 23 лютого 2024 року);

Шершель О.В. Окремі питання встановлення обмежень прав публічних службовців. *Правове забезпечення трансформації діяльності органів публічної влади для відновлення України*. Всеукраїнська науково-практична конференція, приурочена до 28-ої річниці прийняття Конституції України (м. Київ, 25 червня 2024 року).

Вони використовуються під час підготовки документів та матеріалів для забезпечення участі у конституційних провадженнях у справах, що розглядаються Конституційним Судом України, пропозицій до проектів відповідей на звернення громадян України тощо.

Представник Президента України
у Конституційному Суді України

С.ДЕМБОВСЬКИЙ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор Національної
академії внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор
полковник поліції

Сергій ЧЕРНЯВСЬКИЙ

2025 року

АКТ

25. 07. 2025

м. Київ

№ 141-01

Впровадження результатів дисертації Шершель Ольги Вікторівни «Філософсько-правові засади обмеження прав і свобод людини» в освітній процес НАВС

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи у складі:

- начальника відділу організації освітнього процесу лейтенанта поліції Бойчук Вікторії Олександрівни;
- т.в.о. начальника відділу організації наукової діяльності, кандидата філософських наук, старшого дослідника майора поліції Антіпової Ольги Петрівни;
- начальника відділу аспірантури (ад'юнктури) і докторантури, доктора юридичних наук, професора підполковника поліції Тихонової Олени Вікторівни;
- завідувача кафедри теорії, історії та філософії права ННПП, кандидата юридичних наук, доцента підполковника поліції Пендюри Максима Миколайовича;
- завідувача загальної бібліотеки Гайдар Людмили Георгіївни.

Комісія розглянула й узагальнила наукові праці аспірантки заочної форми навчання Національної академії внутрішніх справ Шершель Ольги Вікторівни «Філософсько-правові засади обмеження прав і свобод людини» поданої на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 – Право.

Проаналізовано основні результати дослідження Шершель О.В., зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації:

1. Шершель О. В. Обмеження прав публічних службовців: проблемні питання. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2. С. 103–108. DOI: <https://doi.org/10.33270/02222402.103>.
2. Шершель О. В. Обмеження прав людини: філософсько-правовий аспект. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (25). С. 180–186. DOI: <https://doi.org/10.33270/01232502.180>
3. Шершель О. В. Методологічні підходи у дослідженні обмежень прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2. С. 136–143. DOI: <https://doi.org/10.33270/02232602.136>.
4. Шершель О. В. Обмеження прав людини в інтересах держави в тоталітарних державах як вияв позитивістської концепції праворозуміння. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 1. С. 133–141.

DOI: <https://doi.org/10.33270/01242702.133>.

5. Шершель О. В. Обмеження прав і свобод людини за формою. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 2. С. 106–115.

DOI: <https://doi.org/10.33270/02242802.106>

6. Шершель О.В. Обмеження прав і свобод людини як прояв законів діалектики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 86. С. 294–299. (Серія «Право»). DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.44>.

7. Шершель О.В. Методологічні аспекти дослідження обмеження прав людини. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 75-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 8 грудня 2023 року)*. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 140–142.

8. Шершель О.В. Проблемні питання регулювання обмежень прав людини у повоєнний час. *Правова парадигма відновлення України: проблеми і перспективи: [Матеріали: XIV Міжнародної проблеми та науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 23 лютого 2024 р.]*. – Тернопіль: Вектор, 2024. С. 276–278.

9. Шершель О. В. Окремі питання встановлення обмежень прав публічних службовців. *Правове забезпечення трансформації діяльності органів публічної влади для відновлення України : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 28-ї річниці прийняття Конституції України (м. Київ, 25 червня 2024 р.)*. Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. С.131–134.

10. Шершель О.В. Окремі питання обмеження прав і свобод людини в рішеннях судів (законодавчі упущення). *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 76-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 10 грудня 2024 року)*. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 109–112.

На основі проведеного аналізу комісія зробила висновок, що праці Шершель О.В. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, що дає підстави запровадити їх для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ, зокрема при викладанні відповідних навчальних дисциплін, під час підготовки навчально-методичних та дидактичних матеріалів, а також рекомендувати їх до вивчення під час самостійної роботи здобувачів вищої освіти.

Члени комісії:

 Вікторія БОЙЧУК
 Ольга АНТПОВА
 Олена ТИХОНОВА
 Максим ПЕНДЮРА
 Людмила ГАЙДАР

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор Національної академії
внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор
полковник поліції

Олег ТАРАСЕНКО

2025 року

АКТ

28.07.2025

м. Київ

№ 142-кр

Впровадження результатів дисертації
Шершель Ольги Вікторівни «Філософсько-
правові засади обмеження прав і свобод
людини» в наукову діяльність НАВС

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи у складі:

- т.в.о. начальника відділу організації наукової діяльності, кандидата філософських наук, старшого дослідника майора поліції Антіпової Ольги Петрівни;
- завідувача кафедри теорії, історії та філософії права ННІПП, кандидата юридичних наук, доцента підполковника поліції Пендюри Максима Миколайовича;
- начальника відділу аспірантури (ад'юнктури) і докторантури, доктора юридичних наук, професора підполковника поліції Тихонової Олени Вікторівни;
- завідувача загальної бібліотеки Гайдар Людмили Георгіївни.

Комісія розглянула й узагальнила наукові праці здобувача Національної академії внутрішніх справ Шершель Ольги Вікторівни «Філософсько-правові засади обмеження прав і свобод людини» поданої на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 – Право та на основі проведеного аналізу зробила висновок, що надані наукові праці містять низку обґрунтованих теоретичних положень і пропозицій спрямованих на дослідження філософсько-правових засад обмеження прав і свобод людини.

Проаналізовано основні результати дослідження Шершель О.В., зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації:

1. Шершель О. В. Обмеження прав публічних службовців: проблемні питання. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2. С. 103–108. DOI: <https://doi.org/10.33270/02222402.103>.
2. Шершель О. В. Обмеження прав людини: філософсько-правовий аспект. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (25). С. 180–186. DOI: <https://doi.org/10.33270/01232502.180>
3. Шершель О. В. Методологічні підходи у дослідженні обмежень прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2. С. 136–143. DOI: <https://doi.org/10.33270/02232602.136>.

4. Шершель О. В. Обмеження прав людини в інтересах держави в тоталітарних державах як вияв позитивістської концепції праворозуміння. *Філософські та*

методологічні проблеми права. 2024. № 1. С. 133–141.
DOI: <https://doi.org/10.33270/01242702.133>.

5. Шершель О. В. Обмеження прав і свобод людини за формою. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 2. С. 106–115.
DOI: <https://doi.org/10.33270/02242802.106>

6. Шершель О.В. Обмеження прав і свобод людини як прояв законів діалектики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 86. С. 294–299. (Серія «Право»). DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.44>.

7. Шершель О.В. Методологічні аспекти дослідження обмеження прав людини. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 75-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 8 грудня 2023 року)*. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 140–142.

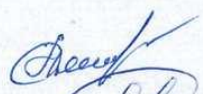

8. Шершель О.В. Проблемні питання регулювання обмежень прав людини у повоєнний час. *Правова парадигма відновлення України: проблеми і перспективи: [Матеріали: XIV Міжнародної проблеми та науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 23 лютого 2024 р.]*. – Тернопіль: Вектор, 2024. С. 276–278.

9. Шершель О. В. Окремі питання встановлення обмежень прав публічних службовців. *Правове забезпечення трансформації діяльності органів публічної влади для відновлення України : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 28-ї річниці прийняття Конституції України (м. Київ, 25 червня 2024 р.)*. Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. С.131–134.

10. Шершель О.В. Окремі питання обмеження прав і свобод людини в рішеннях судів (законодавчі упущення). *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 76-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 10 грудня 2024 року)*. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 109–112.

На основі проведеного аналізу комісія зробила висновок про те, що вищезазначені матеріали Шершель О.В. можуть застосовуватися під час підготовки монографій, підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій, узагальнення аналітичних матеріалів, обґрунтування пропозицій до чинних проєктів нормативно-правових актів, підготовка яких потребує проведення відповідних наукових досліджень або містить наукову складову.

Члени комісії:

 Ольга АНТИПОВА
 Максим ПЕНДЮРА
 Олена ТИХОНОВА
 Людмила ГАЙДАР